

ΑΝΤΡΕ ΓΚΟΡΖ

ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΤΟΥ
ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΥ

Κομπούνα / Θεωρία 8

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GALILÉE

- Κριτική του καθημερινού καπιταλισμού, 1973*
Οικολογία και Πολιτική, 1975
(Ελληνική έκδοση: Νέα Σύνορα)
Βάσεις για μια ηθική, 1977
Οικολογία και ελευθερία, 1977
Αποχαιρετισμός στο προλεταριάτο, 1980
Οι δρόμοι του παραδείσου, 1983

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SEUIL

- Ο προδότης, πρόλογος του Σαν Πωλ Σαρτρ, 1958 και 1978*
Η ηθική της ιστορίας, 1959
Εργατική στρατηγική και νεοκαπιταλισμός, 1964
Ο δύσκολος σοσιαλισμός, 1967
Μεταρρύθμιση και επανάσταση, 1969
(ελληνική έκδοση: Γράμματα)
Κριτική του καταμερισμού της εργασίας,
συλλογική έκδοση, 1973
Οικολογία και πολιτική
(έκδοση διορθωμένη και επαυξημένη), 1978
Αποχαιρετισμός στο προλεταριάτο
(έκδοση επαυξημένη), 1981

Αντρέ Γκορζ

***Οι δρόμοι του
παραδείσου***

Η επιθανάτια αγωνία του κεφάλαιου

**Μετάφραση - Επιμέλεια
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ**

Κομπούνα/Θεωρία 8

©Για τη Γαλλία: editions Galilée

©Για την Ελλάδα: Κομμούνα, 1986

Μετάφραση, επιμέλεια: Χ. Σταματοπούλου

Φωτοστοιχειοθεσία: Σύνθεση ΕΠΕ, Καλλιρόης 26, τηλ. 9215056

Αναπαραγωγή films: Καλέμη, Σόλωνος 116

Εκτύπωση: Γ. Παπάς, Κωλέττη 32

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: Κομμούνα, Σουλίου 9, τηλ. 3602644,

Θεμιστοκλέους 37, τηλ. 3639930

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

9

Είκοσι πέντε θέσεις για να κατανοήσουμε την κρίση
και να βγούμε απ' αυτήν από τα αριστερά

11

I. ΑΥΤΟ ΠΟΥ ΔΕΝ ΘΑ ΣΥΝΕΧΙΣΕΙ ΝΑ ΥΠΑΡΧΕΙ	13
1. Ν' αλλάξουμε μέλλον	13
2. Να δούμε την κρίση	14
3. Ν' αλλάξουμε σοσιαλισμό	15
4. Ν' αλλάξουμε ανάπτυξη	16
II. ΝΑ ΚΑΤΑΛΑΒΟΥΜΕ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ	19
5. Ο Κέυνς	19
6. Όρια της κεύνσιανής ρύθμισης	20
7. Πτώση του ποσοστού κέρδους και ταξική πάλη	21
8. Η αδύνατη ανάπτυξη	27
9. Η εκδίκηση του κοινωνικού κόστους	28
10. Μείωση του κοινωνικού κόστους: έξοδος αριστερά	35
11. Μείωση του κοινωνικού κόστους: έξοδος δεξιά	42
III. ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ — ΕΠΙΘΑΝΑΤΙΑ ΑΓΩΝΙΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	49
12. Η μικρο-ηλεκτρονική επανάσταση	49
13. Ο αδύνατος καπιταλισμός	51
14. Το τέλος της κοινωνίας της εργασίας	53
15. Ένας εργατικός συντηρητισμός	56
16. Ο νεκροζώντανος καπιταλισμός	58
IV. ΓΙΑ ΝΑ ΒΓΟΥΜΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ	65
17. Η ιδέα του ισόβιου εισόδηματος: οι 20.000 ώρες	65
18. Προς την κατάργηση της μισθωτής εργασίας: Το κοινωνικό εισόδημα	68
19. Πέρασμα στο κοινωνικό εισόδημα	71
20. Απλοποιημένη εργασία, μοιρασμένη εργασία	73
21. Κριτική των εμπορευματικών σχέσεων	74
22. Κριτική της ετερόνομης εργασίας	77

23. 1. Ζήτηση εργασίας — Ζήτηση κοινωνίας.....	80
2. Ο επαγγελματισμός.....	83
24. Το αναγκαίο αλαραίτητο και το προαιρετικό	85
25. Επικαλύψεις, καινοτομίες, αυτοδιαχειρίσεις	88
 ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	
'Ατομο, κοινωνία, κράτος	95
 Παραρτήματα	
I. «ΤΟ ΤΡΙΤΟ ΚΥΜΑ» ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΛΒΙΝ ΤΟΦΛΕΡ.....	113
II. Η ΠΕΙΝΑ ΤΟΥΣ, ΤΟ ΦΑ·Ι· ΜΑΣ.....	129
III. 1. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΥΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ.....	139
2. ΑΥΤΟΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ.....	145
3. ΝΑ ΔΟΥΛΕΥΟΥΜΕ ΛΙΓΟΤΕΡΟ, ΝΑ ΖΟΥΜΕ ΚΑΛΥΤΕΡΑ	159
IV. ΕΝΤΓΚΑΡ ΜΟΡΕΝ ΚΑΙ ΤΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΖΩ- ΝΤΑΝΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ	181

Η ανεργία δεν είναι παρά η ορατή εκδήλωση μιας πολύ πιο ριζικής μείωσης της εργασίας στη σύγχρονη κοινωνία. Αυτή η τάση είναι πια αμετάλητη. Ποιδ προοπτική απομένει; Πού μας οδηγεί η κατάργηση της εργασίας;

ΡΑΛΦ ΝΤΑΡΕΝΤΟΡΦ
Διευθυντής της London School
of Economics¹

Πριν εκδιωχθούν από τον Παράδεισο, ο Άδαμ και η Εύα απολάμβαναν, δίχως να εργάζονται, ένα ψηλό βιοτικό επίπεδο. Μετά την εκδίωξή τους, υποχρεώθηκαν να ζήσουν μέσα στη φτώχεια και να δουλεύουν από το πρωί ως το βράδυ. Η ιστορία της τεχνικής προσδόσου των τελευταίων διακοσίων ετών είναι η ιστορία της πεισματικής προσπάθειας να ξαναβρεθεί ο δρόμος του Παραδείσου.

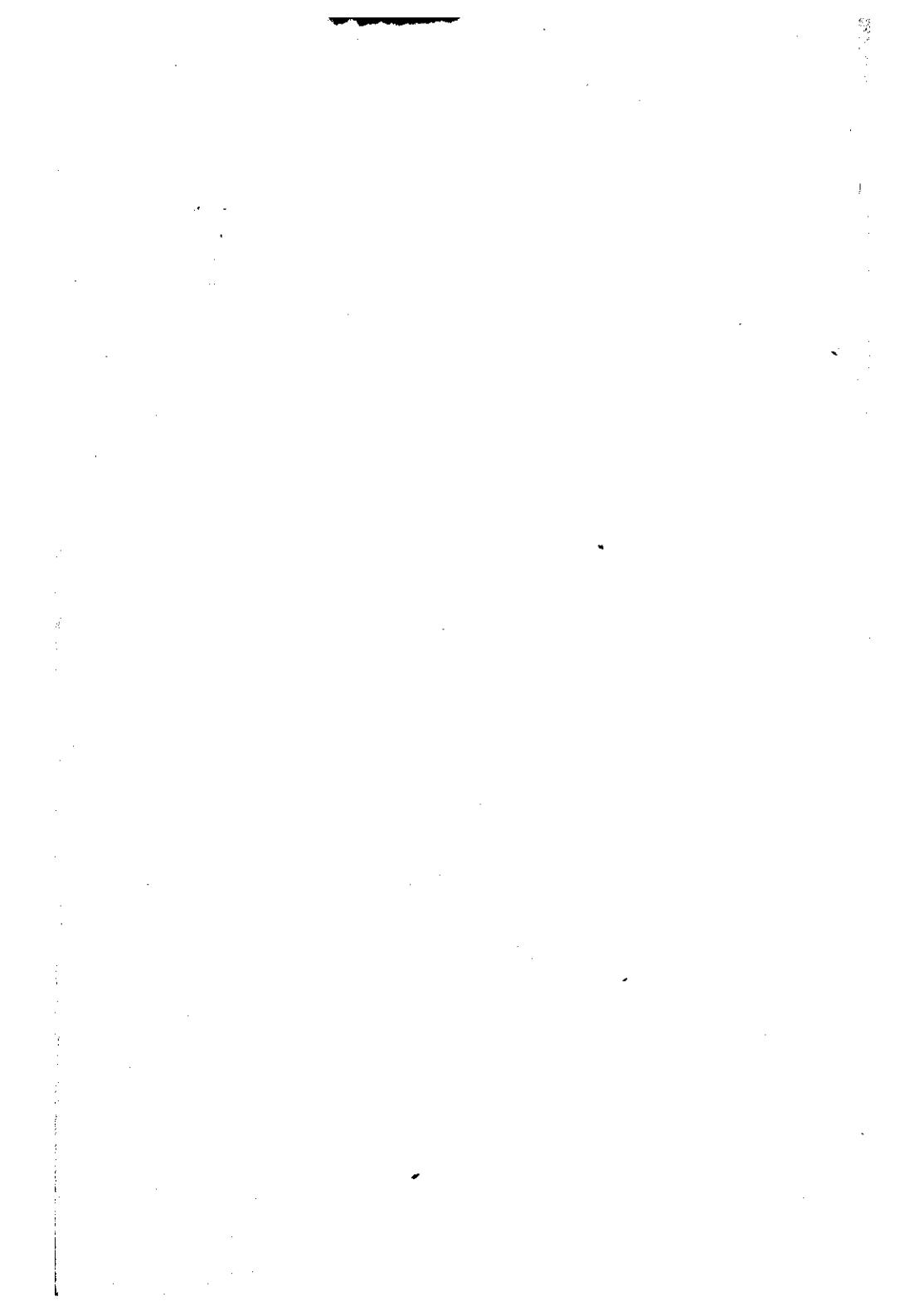
Ωστόσο, τι θα γινόταν αν όλα τα πλούτη προσφέρονταν δίχως να χρειάζεται να δουλεύουμε με αυτίτιμο ένα μισθό; Οι άνθρωποι θα πέθαιναν από πείνα στον Παράδεισο εκτός και αν απαντήσουμε με μια νέα εισοδηματική πολιτική στη νέα τεχνολογική κατάσταση.

ΒΑΣΙΛΙ ΛΕΟΝΤΙΕΦ
Βραβείο Νόμπελ της Οικονομίας²

Να δουλεύουμε λιγότερο, να δουλεύουμε όλοι – και να ζούμε καλύτερα
C.F.D.T.³ (Γαλλική Δημοκρατική Συνομοσπονδία Εργαζομένων)

1. «Το τέλος της κοινωνίας της εργασίας», στο Die Zeit, τεύχος 48, 26 Νοεμβρίου 1982.
2. «Η κατανομή της εργασίας και του εισοδήματος», στο Για την επιστήμη, τεύχος 61, Νοέμβριος 1982.

3. Σύνθημα της συνομοσπονδίας, 1978.

Πρόλογος

Το εύρος και η σημασία των μετασχηματισμών που εισάγει η παρούσα κρίση είναι τέτοια που την κάνουν να συγκρίνεται με την πρώτη βιομηχανική επανάσταση: οι κοινωνίες μας αποδιαρθρώνονται από την επιθανάτια αγωνία μιας Τάξης που μπορεί να επιβιώνει για καιρό ακόμα μετά τον ίδιο της το θάνατο, ενταφιάζοντάς μας κάτω από τους αδρανείς μηχανισμούς της¹. Η βαρύτητα της πραγματικότητας μας παρασύρει σ' ένα νεκροζώντανο καπιταλισμό όπου παραγωγή και κοινωνικός έλεγχος, σύστημα παραγωγής και σύστημα ελέγχου, συγχέονται και όπου μια ομαλοποιητική τεχνοκρατία εξακολούθει να εξυμνεί ένα σύστημα που έχει ήδη εκλείψει, στο όνομα αξιών που από καιρό τώρα έχουν πάψει να ισχύουν. Δεν είναι ν' απορεί κανείς που το σοβιετικό σύστημα, αυτό το όμοια σβησμένο αστέρι, γοητεύει τις δυτικές τεχνοκρατίες: γιατί ακριβώς προσφέρει το παράδειγμα μιας νεκροζώντανης τάξης πραγμάτων η οποία, όντας ανίκανη να λειτουργήσει σύμφωνα με τους κανόνες, τις αξίες και τους στόχους που την ορίζουν, δεν επιβιώνει παρά μέσα από τους μηχανισμούς ελέγχου.

Σ' αυτή την κατάσταση, ορθοδοξίες και «ρεαλισμός» είναι εξίσου θανατηφόρα. Η παρούσα κρίση σπάει τη συνέχεια δύο αιώνων ιστορίας που σημαδεύτηκαν από την πρόοδο του βιομηχανισμού και την επέκταση των εμπορευματικών σχέσεων. Απαιτεί μία ρήξη στις συνήθειες της σκέψης μας και στα σχέδιά μας. Για να πραγματοποιήσουμε αυτή τη ρήξη δεν είναι ανάγκη να γυρέψουμε τις αναφορές μας στο προκαπιταλιστικό στάδιο. Πράγματι, οι προοπτικές που έβαζε το εργατικό κίνημα στη γέννησή του αποκτούν

1. Βλέπε παρακάτω, θέσεις 11 και 16.

σήμερα μια εκπληκτική επικαιρότητα. Φτάνουμε στο σημείο ακριβώς που ανάγγελλαν οι πρώτοι οραματιστές της μετακαπιταλιστικής εποχής² όταν, πέρα από την αστική κοινωνία και το βιομηχανικό καπιταλισμό που μόλις γεννιόνταν, διέβλεπαν μια διαφορετική τάξη πραγμάτων: εκείνη όπου η αποτελεσματικότητα των μηχανών θα καταργούσε την εργασία, τη λογική του κεφάλαιου και των εμπορευματικών ανταλλαγών, για να αναδυθεί ο «ελεύθερος χρόνος» σαν μέτρο του «πραγματικού πλούτου».

Η μικρο-ηλεκτρονική επανάσταση μας οδηγεί σ' αυτή την κατεύθυνση· αλλά η αδράνεια των δικών μας νοητικών κατηγοριών μας το αποκρύβει: εξακολουθούμε να αναμένουμε θλιβερά από το μέλλον να μας αποδώσει το παρελθόν, από την οικονομική «ανάκαμψη» ή «επέκταση» να μας εξασφαλίσει την πλήρη απασχόληση· περιμένουμε να αναλάβει ο καπιταλισμός από την επιθανάτια αγωνία του και η αυτοματοποίηση να προσφέρει περισσότερη εργασία από αυτήν που καταργεί.

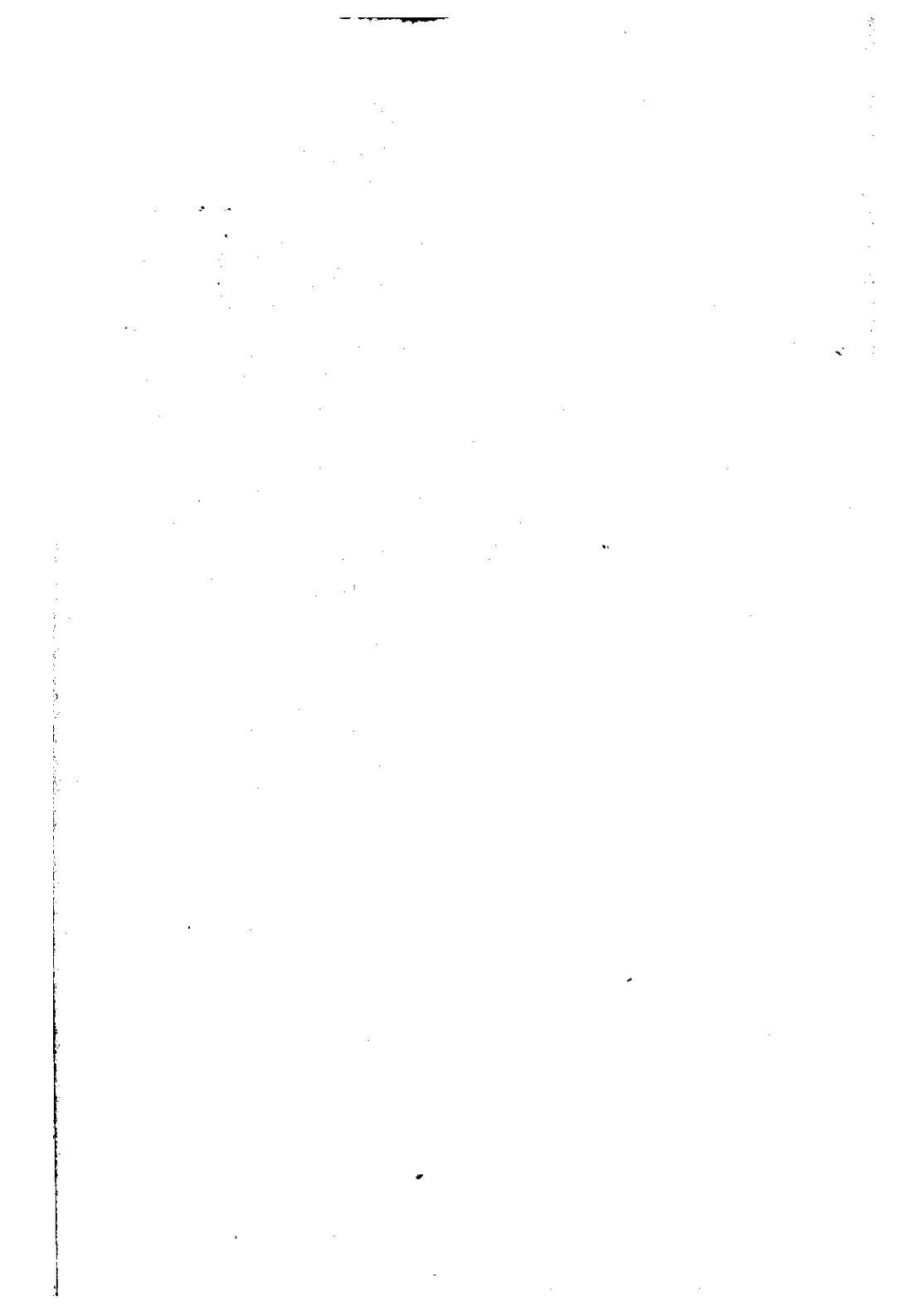
Το να κρύβει μ' αυτό τον τρόπο η δεξιά, ακόμα κι από τον ίδιο τον εαυτό της, το τέλος ενός κόσμου, αυτό είναι κατανοητό. Αλλά το να μη φαντάζεται η αριστερά, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική, άλλη διέξοδο από την κρίση πέρα από μια κρατική διαχείριση του καπιταλισμού και να συνεχίζει να γυρεύει στον Κέυνς τα φάρμακα που, ατελέσφορα ήδη επί Ρούζβελτ, έχουν γίνει πια ανεφάρμοστα, υποδηλώνει ότι βρίσκεται στα πρόθυρα του θανάτου ελλείψει φαντασίας. Υπάρχουν εποχές, όπου, επειδή η τάξη διαλύεται, μην αφήνοντας στη θέση της παρά καταναγκασμούς κενούς από περιεχόμενο, ρεαλισμός δεν σημαίνει πια να θέλει κανείς να διαχειριστεί αυτό που υπάρχει αλλά να φαντάζεται, να προβλέπει, να εφαρμόζει θεμελιακές αλλαγές, η δυνατότητα των οποίων εγγράφεται στους μετασχηματισμούς των ημερών μας³.

Αυτό το βιβλίο προσπαθεί να συμβάλει σε κάτι τέτοιο. Αποτελείται από ένα πρώτο μέρος το οποίο, θέλοντας να είναι συνοπτικό, έχει συνταχθεί με τη μορφή διαδοχικών θέσεων. Οι θέσεις αυτές επεξηγούνται, διευκρινίζονται ή αναπτύσσονται στα κείμενα που παρατίθενται στο παράρτημα.

2. Κυρίως ο Ρικάρντο και οι οπαδοί του, και στη συνέχεια ο Μαρξ. Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε το νόημα της παρούσας κρίσης χωρίς να περάσουμε από αυτούς —χωρίς αυτό να σημαίνει πως η μαρξιστική θεωρία δεν είναι ανεπαρκής ή δεν επιδέχεται κριτική: βλέπε θέσεις 7, 13, 14.

3. Βλέπε θέσεις 17 έως 25.

*Είκοσι πέντε δέσεις
για να κατανοήσουμε την κρίση
και να βγούμε απ' αυτή
από τα αριστερά*

1. Αυτό που δεν δα συνεχίσει να υπάρχει

1. Ν' αλλάξουμε το μέλλον

Οι περίοδοι κρίσης είναι περίοδοι μεγάλης ελευθερίας. Ο κόσμος αποδιαρθρώνεται, οι κοινωνίες αποσυντίθενται, οι αξίες και οι ελπίδες με τις οποίες ζήσαμε καταρρέουν. Το μέλλον πάνει να είναι η προέκταση των προηγούμενων τάσεων. Η κατεύθυνση της εξέλιξης των πραγμάτων είναι συγκεχυμένη, η πορεία της ιστορίας μένει μετέωρη.

Επειδή η παλιά τάξη πραγμάτων δεν μπορεί να συνεχιστεί και καμιά διαφορετική δεν είναι έτοιμη να γεννηθεί, το μέλλον μπορεί να εφευρεθεί σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από πριν. Δεν είναι πια δυνατό να καταδικάζονται, στο όνομα του ρεαλισμού, όσοι προτείνουν μια θεμελιακά διαφορετική κοινωνία. Αντίθετα, ρεαλισμός σημαίνει να διαπιστώνει κανείς ότι ο «βιομηχανισμός»¹ έχει φτάσει σε ένα στάδιο πέρα από το οποίο η ανάπτυξή του δεν μπορεί να συνεχιστεί: ανακόπτεται από εμπόδια που έχει γεννήσει ο ίδιος. Αν τίποτα δεν μπορεί να συνεχιστεί όπως πριν, αυτό οφείλεται ακριβώς σε ότι έχει γίνει πριν. Τα μπλοκαρίσματα δεν μπορούν να ξεπεραστούν με μεμονωμένα μέτρα. Θα ξεπεραστούν μονάχα με μια συνολική αλλαγή και μετασχηματισμό.

Η έννοια αυτής της αλλαγής και αυτού του μετασχηματισμού δεν είναι προκαθορισμένη, μολονότι διαγράφονται ήδη κάποιες τάσεις του. Πολλές «έξοδοι από την κρίση» είναι δυνατές, όπως και πολλές μετακαπιταλιστικές και μετασοσιαλιστικές κοινωνίες. Ο προσανατολισμός σύμφωνα με τον οποίο θα πραγματοποιηθεί η έξοδος από την κρίση είναι το βασικό ζητούμενο. Εξαρτάται από

1. Δανείζομαι τον όρο από τον Άλβιν ΤΟΦΛΕΡ, *To τρίτο κύμα*, έκδ. Denoēl, 1980 (το βιβλίο έχει κυκλοφορήσει στα ελληνικά από τις εκδ. Κάκτος — σ.τ.μ.)

τις πολιτικές, τεχνολογικές, πολιτιστικές επιλογές που γίνονται σήμερα.

2. Να δούμε την κρίση

Η παρούσα κρίση, αλλά όχι και η ημερομηνία κατά την οποία θα ξέσπαγε, μπορούσε να προβλεφθεί ήδη από την εποχή κατά την οποία ο πρόεδρος Τζόνσον πανηγύριζε για την ικανότητα του καπιταλισμού να εξασφαλίζει την αέναη επέκταση και ευημερία. Μπορούσε να προβλεφθεί όχι μόνο γιατί κανένα σύστημα δεν μπορεί να αναπτύσσεται επ' άπειρο αλλά και γιατί, ήδη από εκείνη την εποχή, ήταν προφανείς οι δυσκολίες που συναντούσε η αμερικάνικη οικονομία στις προσπάθειές της να εξασφαλίσει την κατανάλωση μιας ολοένα αυξανόμενης παραγωγής. Η εμπλοκή των αμερικάνων στο Βιετνάμ έπαιξε ένα ρόλο «συγκυριακής στήριξης» που δεν κατανοήθηκε πάντα σωστά.

Ωστόσο η ιδεολογία της αέναης ανάπτυξης ήταν τόσο βαθιά ριζωμένη ώστε το να αμφισβητήσει κανείς τόσο το εφικτό όσο και το ευκταίο αυτής της ανάπτυξης, για μεν τη δεξιά υποδήλωνε έναν καταστροφισμό κακής ποιότητας για δε την αριστερά ήταν ένα δείγμα εχθρότητας στην «πρόοδο». Από τότε, τόσο η αριστερά όσο και η δεξιά δεν έπαναγνώριζανται την κρίση σαν να επρόκειτο για μια περαστική διαταραχή. Σε τρεις μήνες ή σε ένα χρόνο, πρόβλεπαν, η «ανάκαμψη» της οικονομίας θα διασφαλίζει την επιστροφή στην ανάπτυξη και θα περιόριζε την ανεργία. Ακόμα στις αρχές του καλοκαιριού του 1982, ο γάλλος Πρωθυπουργός υποσχόταν ότι το αντι-πληθωριστικό του σχέδιο «δεν θα ανακόψει την ανάπτυξη». Δεν φαντάνω να έχει συνείδηση του γεγονότος ότι αυτή δεν ξεπερνούσε πια το 0,5% το χρόνο και ότι το σύνολο της υλικής παραγωγής μειωνόταν σ' ολόκληρο τον βιομηχανοποιημένο κόσμο.

Ο τρόπος κατανόησης της παρούσας κρίσης είναι αυτός καθεαυτός ένα από τα ζητούμενα. Πράγματι, αυτή η κρίση, μόνο και μόνο από την υπόστασή της, βάζει σε αμφισβήτηση την ορθότητα των προηγούμενων πολιτικών, την προτεραιότητα της οικονομικής διάστασης, τη νομιμότητα της κυριαρχησ ιδεολογίας και του κυριαρχου πολιτικού προσωπικού, είτε αυτό είναι δεξιό είτε αριστερό. Γιατί η κρίση κάνει πρόδηλο ότι η λειτουργία της οικονομίας όχι μόνο δεν ελέγχεται αλλά ούτε καν γίνεται κατανοητή από τους ηγέτες και τους διεκπεραιωτές της. Οι κοινωνίες μας δεν κυριαρχούν πάνω στο μέλλον τους. Ενώ ζόυμε την αποδιάρθρωση αυτού του μέλλοντος, ταυτόχρονα μας υπόσχονται πως αύριο θα ξανθρούμε τις ελπίδες της προηγούμενης δεκαπενταετίας, που στο με-

ταξύ έχουν διαψευσθεί. Όλες οι κυριάρχες ιδεολογίες συνασπίζονται για να μας εμποδίσουν να δούμε την κρίση σαν το τέλος της βιομηχανιστικής εποχής και την ενδεχόμενη αρχή μιας άλλης, θεμελιωμένης σε κάποια διαφορετική ορθολογικότητα, διαφορετικές αξίες, σχέσεις, ζωή.

3. Να αλλάξουμε σοσιαλισμό

Όταν μιλάμε για βιομηχανιστικό πολιτισμό δε σημαίνει ότι αρνούμαστε ή ότι αγνοούμε τον ουσιαστικά καπιταλιστικό χαρακτήρα του. Το γεγονός ότι ο βιομηχανισμός είναι κοινός στον καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό αποκαλύπτει τη δύναμη και τη σημασία αυτής της έννοιας. Πράγματι, και η κρίση επίσης είναι κοινή στον καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό. Τους είναι κοινή στο μέτρο που ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» μοιάζει με προϊόν σχάσης του καπιταλισμού. Παντού όπου έχει εγκαθιδρυθεί (με μια μόνο εξαίρεση στην οποία θα επανέλθω), έθεσε σαν αρχικό του στόχο να πραγματώσει, καλύτερα και ταχύτερα από τον καπιταλισμό, τη συσσώρευση και συγκέντρωση των κεφάλαιου. Διότι σε καμιά από τις λεγόμενες σοσιαλιστικές χώρες, εκτός από μία, δεν είχαν ακόμα πραγματωθεί, όταν κυριάρχησε ο σοσιαλισμός, η πρωταρχική συσσώρευση, η αστική επανάσταση και η «βιομηχανική επανάσταση». Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η Τσεχοσλοβακία². Και χωρίς αμφιβολία έτσι εξηγείται το γεγονός ότι, σ' αυτή τη χώρα, η αμφισβήτηση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» διεξάχθηκε στο όνομα μιας διαφορετικής και πολύ πιο πρωθημένης αντίληψης για το σοσιαλισμό και όχι, όπως έγινε σε όλες σχεδόν τις υπόλοιπες σοσιαλιστικές χώρες της Ευρώπης, στο όνομα μοναχά των θεμελιωδών ελευθεριών.

Δεν στερείται σημασίας το γεγονός ότι η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας, που είναι η πιο βιομηχανοποιημένη χώρα του σοβιετικού κόσμου και μια από τις πιο βιομηχανοποιημένες περιοχές του πλανήτη, με τον Ρούντολφ Μπάρο, παρήγαγε μια οικο-σοσιαλιστική αμφισβήτηση³ που ασκούσε κριτική στον δυτικό πολιτισμό σ' ότι αφορά την παραγωγικότητα και βιομηχανιστική του αντίληψη.

2. Η Λ.Δ.Γ. είναι πιο αναπτυγμένη βιομηχανικά από την Τσεχοσλοβακία αλλά δεν πραγματοποίησε αστική επανάσταση ούτε γγύρισε (εκτός από τη περίοδο 1919-1932) κοινοβουλευτική δημοκρατία.

3. Το μοναδικό έργο του Ρούντολφ Μπάρο που υπάρχει στα γαλλικά είναι η Εναλλακτική λύση, έκδ. Stock 2, 1979.

Ο σοσιαλισμός του μέλλοντος ή θα είναι μεταβιομηχανικός και αντιπαραγωγικιστικός ή δεν θα υπάρξει. Ο προσδιορισμός του απότελει άλλο ένα θεμελιακό ζητούμενο, σε παγκόσμια κλίμακα, δηλαδή πέρα από τα σύνορα που χωρίζουν τους τρεις κόσμους.

4. Να αλλάξουμε ανάπτυξη

Όπως ο καπιταλιστικός, έτσι και ο σοσιαλιστικός βιομηχανισμός, που θέλησε να αποτελέσει το ορθολογικοποιημένο αντίγραφο του πρώτου⁴, δεν διαθέτει την απάντηση στην παρούσα κρίση, ούτε το φάρμακο κατά της πείνας και της εξαθλίωσης στον τρίτο κόσμο. Ούτε ο ένας ούτε ο άλλος μπορούν να ξαπλωθούν σε πλανητική κλίμακα, μια και είναι το ίδιο καταστροφικοί για τους πεπερασμένους φυσικούς πόρους και τις ισορροπίες, τις απαραίτητες στη συνέχιση της ζωής⁵.

Η λύση στα ιδιαίτερα προβλήματα του κόσμου της πείνας απαιτεί από τον βιομηχανοποιημένο κόσμο να υιοθετήσει ένα μοντέλο κατανάλωσης και παραγωγής λιγότερο σπάταλο, λιγότερο επιδεικτικό, που να γεννάει λιγότερο την εξάρτηση και την ανικανότητα να παράγουμε αυτά που καταναλώνουμε. Το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο οφείλουμε, για τις χώρες της πείνας, να επιμείνουμε στο δρόμο του παραγωγισμού και του βιομηχανισμού, ώστε να τους προσφέρουμε τους εξοπλισμούς που χρειάζονται επιτακτικά, είναι ένα δόλιο και υποκριτικό επιχείρημα. Διότι η πείνα και η εξαθλίωση στον τρίτο κόσμο δεν προκύπτουν ούτε από την «καθυστέρηση» ούτε από τη ανεπάρκεια των παραγωγικών του δυνάμεων. Προκύπτουν από:

1) τις αφαιμάξεις που διενεργούν οι βιομηχανοποιημένες καπιταλιστικές χώρες πάνω στους πόρους τους·

2) τα πολιτικά και κοινωνικά εμπόδια (για τα οποία ο αποικισμός και στη συνέχεια ο νεο-αποικισμός των πολυεθνικών φέρουν τεράστια ευθύνη) που παρεμβάλλονται στη χρησιμοποίηση των δικών τους παραγωγικών δυνάμεων.

Αρκεί να ξέρουμε ότι σε όλες τις χώρες της πείνας το ποσοστό

4. Στην εποχή του Λένιν, έμπαινε ήδη το ζήτημα να δανειστούν από τον αμερικάνικο καπιταλισμό την τεχνική του. Στην εποχή του Χρουστσόφ, «να φτάσουν και να ξεπεράσουν τις Ηνωμένες Πολιτείες» στην κατά κεφαλή παραγωγή και κατανάλωση.

5. Βλέπε παρακάτω, Παράρτημα II: «Η πείνα τους, το φαΐ μας».

ανεργίας κυμαίνεται ανάμεσα στο 20% και το 60% (εκτίμηση που κατά γενικό κανόνα είναι κατώτερη από την πραγματικότητα μια και δεν παίρνει υπόψη την υποαπασχόληση των μικροκτηματιών αγροτών), για να εντοπίσουμε το πρωταρχικό πρόβλημα: να επιτραπεί στους πληθυσμούς να παράγουν τα μέσα διαβίωσής τους με εργαλεία που μπορούν να παράγονται άμεσα και να χρησιμοποιούνται επί τόπου — και όχι να πουλιούνται με πίστωση στις κυβερνήσεις τους ετοιμοπαράδοτα εργοστάσια που θα πληρώνουν μισθούς δυτικού επιπέδου σε τεχνικούς εκπαιδευμένους στη Δύση και θα προσφέρουν σε ένα μηδαμινό ποσοστό του ενεργού πληθυσμού την πρόσβαση στη μισθωτή εργασία και στο αμερικάνικο μοντέλο (αλλά όχι και επίπεδο) κατανάλωσης.

Η ιδέα ενός «ευρωπαϊκού σχεδίου Μάρσαλ» που θα διοχέτευε στον τρίτο κόσμο βιομηχανικά πλεονάσματα που δεν μπορούν πια να πουληθούν αλλού είναι μια ηλίθια απάτη: προκειμένου, δηλαδή, να «προσφέρει εργασία» (ευχαριστούμε, ω, αφέντες!) στους ευρωπαίους εργάτες, θα μπορούσε να εφοδιάσει χώρες —στις οποίες το 20, 40 ή 60% του πληθυσμού δεν διαθέτει ούτε γη, ούτε εργασία, ούτε μέσα εργασίας— με μηχανές και εργαλεία που επιτρέπουν την εξοικονόμηση εργατικού δυναμικού. Και αυτές οι μηχανές και τα εργαλεία, τι θα παράγουν και για ποιούς αγοραστές; Καταναλωτικά προϊόντα πάνω απ' όλα, αυτό εννοείται, για τους καταναλωτές (συμπεριλαμβανομένων και των ανέργων) του πλούσιου κόσμου. Γιατί στον φτωχό κόσμο δεν υπάρχουν αξέιδχροι καταναλωτές, ούτε καν για τα προϊόντα των εδαφών που έχουν υφαρπάξει οι γαιοκτήμονες και οι πολυεθνικές.

Όλοι οι διεθνείς οργανισμοί βοήθειας και ανάπτυξης (ΟΗΕ, UNESCO, UNICEF, Διεθνής Τράπεζα κ.λπ.) υποχρεώθηκαν να παραδεχτούν την προφανή διαπίστωση: η πείνα και η εξαθλίωση δεν πρόκειται να εξαλειφθούν μέσα από την οικονομική ανάπτυξη βιομηχανιστικού τύπου αλλά μέσα από ειδικού τύπου πολιτικές που θα προσφέρουν στον πληθυσμό τη μεγαλύτερη δυνατή πρόσβαση στα μέσα αυτοπαραγωγής (και συγκεκριμένα στη γη) και επομένως στην ίδια την αυτοπαραγωγή⁶. Η ανάπτυξη αυτής της τελευταίας και η ανάπτυξη κατάλληλων τεχνολογιών στις ίδιες τις βιομηχανοποιημένες χώρες θα βοηθήσουν πολύ περισσότερο τους λαούς του

6. Χάρη σ' αυτές τις ειδικού τύπου πολιτικές η πείνα μπόρεσε να εξαλειφθεί στην Κεράλα (ένα από τα φτωχότερα κράτη των Ινδίων) και στη Σρι Λάνκα όπου το κατά κεφαλή Α.Ε.Ε. συνεχίζει να είναι παρ' όλα αυτά ένα από τα χαμηλότερα στον κόσμο, ενώ εξακολουθεί να υπάρχει ή και να επιδεινώνεται σε χώρες που βρίσκονται σε διαδικασία εκβιομηχάνισης και που είναι δέκα φορές πιο πλούσιες (σύμφωνα με τα λογιστικά κριτήρια μας). όπως η Βραζιλία ή το Μεξικό.

φτωχού κόσμου, εξαιτίας, ανάμεσα στ' άλλα, και των πολιτιστικών αλλαγών που προωθούνται έτσι, παράη πώληση με πίστωση τοιμευτοβιομηχανιών και πυρηνικών εργοστασίων.

Ένα από τα κεντρικά ζητούμενα της κρίσης είναι το κατά πόσον θα δοθεί ή όχι η δυνατότητα στόν προ-βιομηχανικό κόσμο να φτάσει σε ένα μεταβιομηχανικό και μετακαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής δίχως να περάσει μέσα από τη γενίκευση των μισθωτών και εμπορευματικών σχέσεων που χαρακτηρίζουν τον βιομηχανισμό⁷.

7. Σε σχέση μ' αυτό το θέμα, βλέπε το έργο του Άλβιν Τόφλερ που αναφέραμε ήδη και, παρακάτω, το παράρτημα I που είναι αφιερωμένο σ' αυτό.

II. Να κατανοήσουμε την κρίση

5. Ο Κένυς

Η παρούσα κρίση δεν αποτελεί μια παροδική διακοπή της προηγούμενης ανάπτυξης, αλλά τη συνέπειά της. Η ερμηνεία που δίνεται στην κρίση είναι αυτή καθεαυτή ένα από τα ζητούμενα. Διότι οι λόγοι με τους οποίους την εξηγούμε προκαθορίζουν τα μέσα με τα οποία, και την κατεύθυνση προς την οποία, θα γίνει προσπάθεια να ξεπεραστεί.

Η ποιότητα των ερμηνειών υπέστη μια εκπληκτική υποβάθμιση από την αρχική φάση της κρίσης και μετά. Αυτό το φαινόμενο δεν είναι χωρίς προηγούμενο. Πράγματι, όσο η μαρξιστικής έμπνευσης ανάλυση επέτρεψε να αποκρυπτογραφηθούν τα προδρομικά σημάδια της κρίσης και να προβλεφθεί ο σοβαρός και μακρόχρονος χαρακτήρας της, τόσο τα μεγάλα πολιτικά κόμματα που αναφέρονταν στο μαρξισμό και το σοσιαλισμό στάθηκαν ανίκανα να διαμορφώσουν μια πολιτική που να ξεπερνά τις επιπτώσεις της κρίσης αποδεσμευόμενη από την καπιταλιστική λογική.

Αυτή η ανικανότητα δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Ένα οικονομικό σύστημα δεν μετασχηματίζεται με κυβερνητικές πράξεις. Η οικονομική μηχανή που ο καπιταλισμός, αφού τη δημιουργήσε, δεν μπορεί πια να την κάνει να λειτουργεί, δεν πρόκειται να λειτουργήσει καλύτερα κάτω από μια υποτιθέμενη σοσιαλιστική διαχείριση. Οι αιτίες της κρίσης, παρακάτω θα επανέλθουμε σ' αυτές, εγγράφονται στη δομή του παραγωγικού μηχανισμού, επομένως η εξάλειψή τους δεν εξαρτάται από τη διαχείριση αυτού του μηχανισμού αλλά από τον δομικό μετασχηματισμό του.

Τα κόμματα που αναφέρονται στον σοσιαλισμό δεν μπόρεσαν ή δεν ίδιανταν να το πουν ανοιχτά. Παντού όπου ασκούσαν την εξουσία ή σκόλευαν να την ασκήσουν στο άμεσο μέλλον, πίστεψαν ότι θα μπορούσαν να χειρίστούν την παρούσα κρίση σαν μια κρίση υπο-κατανάλωσης που ξεπερνιέται με τα κλασικά, κεϋνσιανής έ-

μπνευστής, γιατροσόφια. Ωστόσο οι κεϋνσιανές πολιτικές δεν στάθηκαν ικανές, ούτε καν στις Ηνωμένες Πολιτείες επί Ρούζβελτ, να αποφύγουν ή να περιορίσουν την ανεργία (μολονότι η άνοδός της μπόρεσε προσωρινά να καθυστερήσει στην Αυστρία και στη Σουηδία). Αυτή η αποτυχία, προβλέψιμη επίσης (θα επανέλθουμε στη συνέχεια), δυσφήμησε ένα «σοσιαλισμό» που έφτανε να ταυτίζεται με μια κεϋνσιανή διαχείριση του καπιταλισμού. Η κρίση των κεϋνσιανών σοσιαλδημοκρατιών πρόσφερε στο νεο-φιλελευθερισμό την ευκαιρία για μια μεγάλη ιδεολογική επίθεση με θέματα την «χρεωκοπία του σοσιαλισμού» και «τον καπιταλισμό της αγοράς σαν απάντηση στην κρίση». Οι αιτίες της αποτυχίας του κεϋνσιανισμού είναι το αντικείμενο των θέσεων που ακολουθούν.

6. Ὁρια της κεϋνσιανής ρύθμισης

Οι περιοδικές κρίσεις του καπιταλισμού στο παρελθόν είχαν δύο βασικές αιτίες:

1) την υπερσυσσώρευση, δηλαδή την έπενδυση κεφαλαίων σε ποσότητες μεγαλύτερες από εκείνες που μπορούσαν να γίνουν αποδοτικές από την πώληση, στην τιμή της αγοράς, της πραγματοποιήσιμης παραγωγής.

2) την υπο-κατανάλωση, δηλαδή την αδυναμία, εξαιτίας της έλλειψης αγοραστικής δύναμης, στην οποία βρίσκεται ένα τμήμα του πληθυσμού να ικανοποιήσει τη δυνητική του ζήτηση.

Υπερσυσσώρευση και υποκατανάλωση είναι προφανώς συνδεδεμένες. Η πρώτη δεν θα εκδηλωνόταν ή θα εκδηλωνόταν πολύ αργότερα αν η δυνητική ζήτηση (χοντρικά: η ζήτηση των φτωχών) ήταν σε θέση να καταστεί αξιόχρεη. Αυτή η μεταβολή σε πραγματική της δυνητικής ζήτησης και η διεύρυνση της αγοράς που προκύπτει, προϋποθέτουν τη διανομή στους δυνητικούς καταναλωτές μέσων πληρωμής που αφαιρούνται από τα ψηλά εισοδήματα αλλά επίσης, και κυρίως, από τα κέρδη των επιχειρήσεων.

Η αφαίρεση από το κράτος ενός τμήματος των κερδών και η ανακατανομή τους υπό μορφή κοινωνικών δαπανών, επιχορηγήσεων και δημοσίων επενδύσεων έχει μια στρατηγική σημασία κατά πολὺ ανώτερη από εκείνη της ανακατανομής ενός μέρους των ατομικών εισοδημάτων. Πράγματι, η πρώτη δεν αφήνει τη μάζα των κερδών να αυξηθεί περισσότερο από τις δυνατότητες αποδοτικής επένδυσης και άρα να καταρρεύσει, μετά από μια φάση υπερεπενδύσεων, η αγορά των κεφαλαίων, με αποτέλεσμα αυτές τις τεράστιες καταστροφές κεφαλαίων όπως το κλείσιμο επιχειρήσεων και η εξάντληση των αποθεμάτων.

Οι κεϋνσιανές πολιτικές είναι πράξεις εξωτερικής ρύθμισης τις

οποίες διενεργεί η κρατική τεχνοκρατία για να συγκαλύψει την ανεπαρκή ικανότητα αυτορρύθμισης της οικονομίας της αγοράς. Αυτές οι πράξεις είναι σύμφωνες προς το συμφέρον της καπιταλιστικής οικονομίας στο σύνολό της: είναι όμως αντίθετες προς το συμφέρον του κάθε καπιταλιστή, της κάθε εταιρίας ξεχωριστά, στο βαθμό που περιορίζουν, μέσα από «επιβαρύνσεις» και φορολογικές επιβολές, τη μάζα των δυνητικών κερδών πριν καν αυτά πραγματοποιηθούν. Η κάθε ξεχωριστή εταιρία οδηγείται στην πεποίθηση ότι χωρίς τη δράση του κράτους θα πραγματοποιούσε πολὺ ψηλότερα κέρδη, ενώ στην πραγματικότητα, αν έλειπαν οι κρατικές ρύθμισεις, η ανεπάρκεια της ζήτησης και η έλλειψη δυνατοτήτων αποδοτικών επενδύσεων θα προκαλούσε σύντομα μια σαφή πτώση των πραγματοποιήσιμων κερδών.

Οστόσο, η κεϋνσιανή ρύθμιση δεν μπορεί να λειτουργήσει παρά μόνο σε περίοδο υψηλών κερδών, και άρα έντονης ροπής προς επενδύσεις, ισχυρής δυνητικής ανάπτυξης. Η κεϋνσιανή ρύθμιση μπορεί να ομαλοποιήσει και να συντηρήσει την ανάπτυξη, δεν μπορεί όμως από μόνη της να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις γι' αυτήν. Δεν μπορεί ν' αποτελέσει τον κινητήρα της ανάπτυξης όταν (θα επανέλθουμε σ' αυτό παρακάτω) ένας μεγάλος κύκλος συσσώρευσης φτάνει στο τέλος του και — εξαιτίας του κορεσμού της αγοράς, ελλείψεων σε εργατικό δυναμικό και εξάντλησης των αποθεμάτων τεχνολογικής προδόδου — τα ποσοστά κέρδους υποβαθμίζονται ενώ ξεκινάει ένας μακρόχρονος καθοδικός κύκλος.

Στην καλύτερη περίπτωση, η κεϋνσιανή ρύθμιση μπορεί να αιμβλύνει τις επιπτώσεις μιας δομικής κρίσης, αλλά αυτό θα γίνει με τίμημα μια ακόμα εντονότερη πτώση του ποσοστού κέρδους ή ένα μεγαλύτερο πληθωρισμό, ή και τα δύο. Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να εξαλείψει τις δομικές αιτίες της κρίσης. Αυτή μαρτυρά, αντίθετα, ότι τόσο η καπιταλιστική ανάπτυξη όσο και η κεϋνσιανή της ρύθμιση έχουν φτάσει στα δριά τους.

7. Πτώση του ποσοστού κέρδους και ταξική πάλη

Η εξάντληση των κινητήριων δυνάμεων της ανάπτυξης και η έλευση ενός κύκλου ύφεσης είχαν παρατηρηθεί ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 60 από μαρξιστές οικονομολόγους (συγκεκριμένα τον Ερνέστ Μαντέλ και, από την άλλη πλευρά, τον Πωλ Σουήζ) και το περιοδικό *Monthly Review*: στις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ομοσπονδιακή Γερμανία, κυρίως, υποβαθμίζοταν η αποδοτικότητα βιομηχανιών που μέχρι τότε έπαιζαν κινητήριο ρόλο, επιταχύνοντας την «πολυεθνικοποίηση» μεγάλων εταιριών, δηλαδή τη

δημιουργία θυγατρικών σε χώρες με χαμηλά μεροκάματα¹.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 70, Γάλλοι, κυρίως, οικονομολόγοι εφιστούσαν την προσοχή στην «πτώση της οριακής παραγωγικότητας του κεφαλαίου»: δηλαδή στο γεγονός ότι η αύξηση της παραγωγής ήταν κατώτερη από εκείνη της επένδυσης. Αυτό το γεγονός δεν είναι από μόνο του ανησυχητικό: στόχος της επένδυσης δεν είναι υποχρεωτικά η αύξηση της παραγωγής. Άλλα όταν η απόκλιση ανάμεσα στο ποσοστό αύξησης της μιας και της άλλης παρατείνεται και οξύνεται για πολλά χρόνια, το φαινόμενο αποκτά μεγάλη σημασία: υποδηλώνει ότι ο παραγωγικός μηχανισμός χρησιμοποιεί αυξανόμενες ποσότητες κεφαλαίου ανά μονάδα προϊόντος. Τότε οι οικονομολόγοι λένε πως η παραγωγή γίνεται «εντάσεως κεφαλαίου», (στα αγγλικά: «capital intensive»). Περίπου από το 1965 και μετά, η παραγωγή παίρνει αυτή την εξέλιξη με ένα συγκριμένο στόχο: να αντικαταστήσει τους ανθρώπους από μηχανικούς εξοπλισμούς, την εργασία από κεφάλαιο.

Έτσι, στην περίπτωση της Γαλλίας, από το 1960 έως το 1974, οι παραγωγικές επενδύσεις σημειώσαν μια μέση αύξηση κατά ένα τρίτο περίπου ταχύτερη από την αύξηση της παραγωγής. Το σταθερό παραγωγικό κεφάλαιο κατά εργαζόμενο αυξήθηκε κατά 5,5% το χρόνο ανάμεσα στο 1964 και το 1973· σε είκοσι χρόνια πολλαπλασιάστηκε 2,6 φορές². Έτσι η τάση που είχε περιγραφεί από τον Μαρξ (με παραμέτρους ωστόσο αρκετά διαφορετικές) σαν «άνοδος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου» πραγματοποιήθηκε: το κεφάλαιο που επενδύταν στα μέσα παραγωγής (το πάγιο κεφάλαιο) αποκτούσε ένα αυξανόμενο βάρος σε σχέση με εκείνο των μισθών (ή κυκλοφορικό κεφάλαιο)³.

Όταν όμως χρησιμοποιούμε μια αυξανόμενη ποσότητα σταθερού κεφαλαίου ανά μονάδα προϊόντος, το ποσοστό κέρδους δεν μπορεί να παραμείνει σταθερό παρά μόνο αν η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνει αντίστοιχα. Η επιχείρηση οφείλει να καταναλώνει για την ίδια της την αναπαραγωγή (για την απόσβεση των μηχα-

1. Θα βρούμε μια σαφή και συνοπτική έκθεση των τάσεων που προηγήθηκαν της κρίσης στο: Manuel CASTELLS, *Η οικονομική κρίση και η αμερικάνικη κοινωνία*, P.U.F., 1976, ιδιαίτερα στις σελίδες 30-34.

2. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. το εξαιρετικά στοιχειοθετημένο έργο του Denis CLERC, *Να κατανοήσουμε την κρίση* J. - P. Delarge, 1977, κεφ. ΙI.

3. Στα *Grundrisse*, ο Μαρξ χρησιμοποιεί τις έννοιες «πάγιο κεφάλαιο» και «κυκλοφορικό κεφάλαιο». Στο *Κεφάλαιο*, θα χρησιμοποιήσει τις ευρύτερες έννοιες «σταθερό κεφάλαιο» και «μεταβλητό κεφάλαιο». Η ουσία της σκέψης του είναι η ίδια και στις δύο περιπτώσεις. Μια και ο όρος «πάγιο κεφάλαιο» είναι αρκετά κοινός, τον χρησιμοποιώ εδώ, θέλοντας να γίνω κατανοητός, μαζί με τον όρο «κυκλοφορικό κεφάλαιο».

νών της) ένα μεγαλύτερο μέρος από τα κέρδη που αποφέρουν τα προϊόντα της, και, κατά συνέπεια, το εργατικό δυναμικό της θα πρέπει να καταναλώνει ένα μικρότερο μέρος. Με άλλα λόγια, παράλληλα με την παραγωγικότητα της εργασίας, θα πρέπει να αυξάνεται το ποσοστό εκμετάλλευσης. Οι καινούργιοι παραγωγικοί εξοπλισμοί, όταν είναι πιο δαπανηροί από τους παλιούς, δεν μπορούν να είναι το ίδιο αποδοτικοί μ' αυτούς παρά μόνο αν επιτρέπουν τη μείωση του μισθού ανά μονάδα προϊόντος. Στην αντίθετη περίπτωση, το ποσοστό κέρδους θα πέσει.

Φυσικά, αυτή η πτώση δεν είναι μια μαθηματική αναγκαιότητα, όπως δεν είναι μαθηματικά αναγκαίο να αυξηθεί η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Αντιδρώντας στον καταστροφικό μαρξισμό, σύμφωνα με τον οποίο ο καπιταλισμός σκάβει τον τάφο του μόνο και μόνο από την επίδραση των ίδιων των εγγενών νόμων του, πολλοί ριζοσπάστες οικονομολόγοι, απέδειξαν πρόσφατα, με τρόπο που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, ότι ούτε η άνοδος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ούτε η πτώση του ποσοστού κέρδους αποτελούν αναγκαιότητες εγγενείς στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: και ακόμα ότι όταν συμβαίνει η πρώτη δεν ακολουθείται υποχρεωτικά από τη δεύτερη⁴.

Πράγματι, δεν υπάρχει καμιά μαθηματική αναγκαιότητα για τον καπιταλισμό να αντικαθιστά την εργασία με μηχανές και, όταν το κάνει, δεν είναι μαθηματικά αναγκαίοι οι καινούργιες, πιο αποτελεσματικές, μηχανές να έχουν, ανά μονάδα προϊόντος, ένα κόστος σε κεφάλαιο ανώτερο από τις προηγούμενες. Αντίθετα, η καπιταλιστική ανάπτυξη μπορεί να είναι περισσότερο «εκτακτική» παρά «εντατική»: μπορεί να στηριζεται στην αύξηση του αριθμού των μηχανών και των εργαζομένων, δίχως να γίνεται υποκατάσταση των δεύτερων από τις πρώτες. Και στην περίπτωση που υπάρχει υποκατάσταση, οι νέες μηχανές μπορούν να έχουν μια υψηλότερη απόδοση δίχως να ανεβαίνει το κόστος τους αντίστοιχα. Μάλιστα, μονάχα με μια τέτοια προϋπόθεση θα αποφασίσει να τις εγκαταστήσει ένας λογικός καπιταλιστής, αρκεί να ελέγχει ο ίδιος το παιχνίδι: φυσιολογικά, δεν αγοράζει κανείς μια καινούργια μηχανή παρά μόνο αν αυτή του επιτρέπει να μειώσει το κόστος παραγωγής ανά μονάδα και να βελτιώσει την αποδοτικότητα του κεφαλαίου που έχει δεσμεύσει σε σύγκριση με τις παλιές μηχανές.

Με την εξής διαφορά: η καπιταλιστική ανάπτυξη οδηγούσε

4. Μια καλή περιληψη αυτής της άποψης βρίσκεται στο: Jacques ATTALI, *Οι τρεις κόσμοι*, Fayard, 1981, σελ. 108-115. Βλέπε επίσης, Geoff HODGSON, «The theory of the falling Rate of Profit», *New Left Review* 84, 1974.

πάντα σε καταστάσεις όπου το κεφάλαιο έπαινε να ελέγχει το παιχνίδι. Οι συνθήκες που του επέτρεψαν να αναπτύξει την οικονομία σύμφωνα με τη δική του εσωτερική λογική φτάνουν στο σημείο να διαβρώνονται και να εξαφανίζονται σαν αποτέλεσμα της ίδιας της ανάπτυξης. Σε μια πρώτη φάση, το κεφάλαιο υποχρεώνεται να πάρει αποφάσεις που δεν συμβιβάζονται με τον φυσιολογικό ορθολογισμό του. Αυτή η φάση ακολουθείται αναπόφευκτα από μια περίοδο κρίσης στη διάρκεια της οποίας, χάρη σε τεράστιους μετασχηματισμούς, το παρελθόν εκκαθαρίζεται και τίθενται τα θεμέλια για μια νέα περίοδο ανάπτυξης.

Δύο είναι οι κυριότεροι παράγοντες που, στις απαρχές της παρούσας κρίσης, έκαναν το κεφάλαιο να χάσει τον έλεγχο της ανάπτυξης του: η εξάντληση των αποθεμάτων εργατικού δυναμικού και η εξάντληση των αποθεμάτων τεχνολογικής προόδου. Ο πρώτος παράγοντας είναι χαρακτηριστικός του τύπου των «εξωτερικών» φυσικών καταναγκασμών που η οικονομική επιστήμη έχει την τάση να ξεχνάει: δεν υπεισέρχεται στις συνήθεις προβλέψεις αυτών που αποφασίζουν. Και όμως, όταν πραγματώνεται η πλήρης απασχόληση και η έλλειψη εργατικού δυναμικού αρχίζει να γίνεται αισθητή, τότε η «εκτατική» ανάπτυξη καθίσταται αδύνατη. Ο καπιταλισμός δεν έχει πια δυνατότητα επιλογής: αν θέλει να αποφύγει τη διακοπή της οικονομικής ανάπτυξης, θα πρέπει να υποκαταστήσει την εργασία με κεφάλαιο (μηχανές). Η ανάγκη γι' αυτή την υποκατάσταση γίνεται ακόμα πιο επιτακτική στο βαθμό που η πλήρης απασχόληση έχει δημιουργήσει ένα συσχετισμό δυνάμεων ευνοϊκό για τους εργαζόμενους: η διεκδικητική τους πίεση εντείνεται, η εργατικότητα και η απόδοσή τους μειώνονται.

Σ' αυτή την κατάσταση γίνεται δευτερέυον το ερώτημα αν οι μηχανές που θα αντικαταστήσουν την ανθρώπινη εργασία θα είναι από κάθε άποψη πιο συμφέρουσες από τις παλιές μηχανές. Η αντικατάσταση των εργαζομένων από μηχανές παρουσιάζεται σαν μια επιτακτική ανάγκη. Και καθώς δεν έχει προβλεφθεί και προγραμματιστεί από καιρό πριν, αυτή η αντικατάσταση έχει πολλές πιθανότητες να μην είναι καλά επεξεργασμένη. Από την άλλη πλευρά, το κόστος των νέων μηχανών θα έχει την τάση να είναι αναλογικά ψηλότερο, ανά μονάδα προϊόντος, από εκείνο των παλιών μηχανών: πράγματι, στον τομέα της μηχανοκατασκευής, παραδοσιακό προπύργιο των ειδικευμένων εργατών, η έλλειψη εργατικού δυναμικού και η διεκδικητική πίεση είναι από τις πιο ισχυρές. Εξάλλου, οι νέες μηχανές σπάνια γίνονται ευθύς εξαρχής αποδεκτές από τους εργάτες που καλούνται να τις δουλέψουν. Έτσι η αναμενόμενη άνοδος της παραγωγικότητας συχνά αργεί να εμφανιστεί.

Έτσι λοιπόν, ελλείψει ενός τεχνολογικού μετασχηματισμού

που να μειώνει δραστικά το κόστος των μηχανών (δηλαδή την ποσότητα του πάγιου κεφάλαιου ανά μονάδα προϊόντος), το αποτέλεσμα θα είναι αύξηση της οργανικής σύνθεσης. Ταυτόχρονα, η υπαρξη της εργατικής αντίστασης δεν επιτρέπει μια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας ικανή να φέρει στα ίδια με πριν ποσοστά αποδοτικότητας ανά μονάδα προϊόντος τους παραγωγικούς εξοπλισμούς που τώρα κοστίζουν περισσότερο. Η πτώση του ποσοστού κέρδους είναι πλέον αναπόφευκτη.

Είναι λοιπόν αλήθεια, όπως υπογράμμισαν πρόσφατα πολλοί μαρξιζόντες οικονομολόγοι⁵, πως η πτώση του ποσοστού κέρδους καθώς και η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου εξαρτώνται από την επιτυχία της ταξικής πάλης: και ακριβέστερα από την ανικανότητα του κεφαλαίου να πραγματοποιήσει, σε μια στιγμή όπου η ανάπτυξη προσκρούει στα όρια της πλήρους απασχόλησης, αρκετά γρήγορα κέρδη παραγωγικότητας, και στον τομέα της κατασκευής μηχανών, έτσι ώστε η υποκατάσταση της εργασίας από το κεφάλαιο να μην καταλήγει σε πτώση της αποδοτικότητας. Μονάχα ένας τεχνολογικός μετασχηματισμός θα επέτρεπε να αντισταθμιστεί, από το 1965 και μετά, η ανατροπή του συσχετισμού δύναμης ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο που προκάλεσε η πλήρης απασχόληση.

Η έλλειψη εργατικού δυναμικού εκείνη την περιοδο προκαλεί μια ταχύτατη άνοδο των εργατικών μισθών· η εντατικοποίηση της εργασίας, που προσπαθεί, σε αντιστάθμισμα, να επιβάλει η εργοδοσία, προσκρούει στην, αρχικά παθητική και στη συνέχεια επιθετική, αντίσταση των εργαζομένων. Η υπάρχουσα τεχνολογία της παραγωγής δεν επιτρέπει να αποσπαθεί από τους εργάτες η αναμενόμενη αύξηση της παραγωγικότητας. Αρχικά στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη συνέχεια στην Ομοσπονδιακή Γερμανία, στην Ιταλία, στη Μεγάλη Βρετανία, τη Γαλλία, τη Σουηδία, η εργατική άρνηση του κατακερματισμού των καθηκόντων και του αυξανόμενου προκαθορισμού των χρόνων παραγωγής, εκφράζεται με σαμποτάς της παραγωγής, αυξημένο ποσοστό απουσιών, άγριες απεργίες και ένα «turn over» (ανανέωση του προσωπικού) που ξεπερνά συχνά το 35%. Η αναδιάρθρωση της τεῖλορικής οργάνωσης της εργασίας και η εγκατάσταση αποδοτικότερου εξοπλισμού πρέπει να πραγματο-

5. Και συγκεκριμένα ο Michel AGLIETTA, *Anάπτυξη και ρύθμιση στις Ηνωμένες Πολιτείες*, έκδ. Calmann-Levy, 1976· οι Jacques ATTALI, Manuel CASTELLS και Denis CLERC, στα προαναφερθέντα έργα· οι André GRANOU, Yves BAROU και Bernard BILLAUDOT, στο *Anάπτυξη και κρίση*, Maspero, 1979, που διαγράφουν την γένεση της παρούσας κρίσης με βάση τους κοινωνικούς, οικονομικούς και διεθνείς συντελεστές της.

ποιηθεί εν θερμώ, τη στιγμή που η ταχύτατη άνοδος των μισθών έχει ήδη περιορίσει το ποσοστό κέρδους και η εργατική μαχητικότητα έχει οδηγήσει σε κρίση τη διαχείριση των επιχειρήσεων.

Οι τεχνολογικές καινοτομίες που πραγματοποιούνται εν θερμώ δεν φέρνουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Ήδη, εκτός από το παράδειγμα της Φίατ στο Τορίνο ή των εργοστασίων της Φορντ στη Μεγάλη Βρεταννία, το καινούργιο εργοστάσιο που άνοιξε η General Motors το 1969 στο Lordstown, στο νότο των Ηνωμένων Πολιτειών, προσφέρει ένα τυπικό παράδειγμα: οι εργάτες, στην πλειοψηφία τους νέοι και ημι-αγροτικής προέλευσης, απορρίπτουν από την αρχή τη νεο-τεῖλοριστική οργάνωση της εργασίας και το εργοστάσιο, που ήταν πολύ σύγχρονο, επί δύο χρόνια δεν μπόρεσε να λειτουργήσει παρά μόνο σε ένα ποσοστό της δυναμικότητάς του.

Μπροστά στην πτώση της αποδοτικότητάς τους, οι μεγάλες εταιρίες επιλέγουν τη φυγή προς τα μπρος: δημιουργία παραγωγικών θυγατρικών μονάδων στον τρίτο κόσμο, νέες σειρές προϊόντων, επενδύσεις παραγωγικότητας και δυναμικότητας. Προβλέποντας μια μελλοντική επέκταση της ζήτησης, χρεώνονται σε μια στιγμή που η αγορά πλησιάζει σχεδόν στον κορεσμό και όπου, από έλλειψη σημαντικών καινοτομιών, η επέκταση της ζήτησης κοντεύει να εξαντληθεί. Η έντονη ανάπτυξη και ο πληθωρισμός που προκαλεί αυτή η φυγή προς τα μπρος, προοιωνίζουν μια αναστροφή της οποίας όλοι οι δομικοί συντελεστές είχαν ήδη συσσωρευτεί στις αρχές της δεκαετίας του 70.

Έτσι η επιτυχία της πάλης των τάξεων αποτέλεσε έναν καθοριστικό παράγοντα για τη γέννηση της κρίσης. Το εργατικό κίνημα κατόρθωσε να παρεμποδίσει την καπιταλιστική ορθολογικότητα αλλά δεν στάθηκε ικανό να την αντικαταστήσει με μια άλλη. Τη στιγμή μάλιστα που η κρίση είναι ήδη ώρμη και που η αναστροφή δεν χρειάζεται πια παρά μόνο έναν τυχαίο πυροδότη, η αριστερά στη Γαλλία υποστηρίζει ακόμα μια επιτάχυνση της ανάπτυξης: για τις βουλευτικές εκλογές του 1973, οι σοσιαλιστές υπόσχονται μια ετήσια επέκταση 8% αντί για 5 ή 6%, εγκλωβισμένοι στο μύθο της αδιάκοπης ανάπτυξης.

Εν ολίγοις, η αριστερά παρέμενε προσκολλημένη στα κεϋνσιανά σχήματα τη στιγμή που ο καπιταλισμός έμπαινε ήδη σε μια νέα μακρόχρονη κρίση: όλες οι κινητήριες δυνάμεις της ανάπτυξης είχαν φθαρεί. Ο αγορές είχαν κορεσθεί, η αποδοτικότητα των επενδύσεων δεν επαρκούσε πλέον (στις Ηνωμένες Πολιτείες το ποσοστό αυτοχρηματοδότησης είχε πέσει κάτω από 40% το 1974), το κοινωνικό και μισθολογικό κόστος όπως και οι τιμές των πρώτων

υλών είχαν προσανατολισθεί σε μια ασυγκράτητη άνοδο και προμηνύονταν ήδη μια αύξηση του ποσοστού πλεονάζουσας δυναμικότητας στις βιομηχανίες που είχαν μέχρι τότε την ταχύτερη ανάπτυξη. Ένα νέο αναπτυξιακό κύμα δεν ήταν δυνατό να νοηθεί παρά μόνο πάνω σε νέες βάσεις, μετά από ένα βαθύτατο τεχνολογικό μετασχηματισμό και μια ανατροπή της ισορροπίας των κοινωνικών δυνάμεων σε όφελος του κεφαλαίου.

Δεν θα πρέπει να συνάγουμε από όλα αυτά ότι χωρίς την επιτυχία της ταξικής πάλης η περίοδος της ανάπτυξης θα μπορούσε να παρατείνεται στο άπειρο. Η αέναντι επέκταση της υλικής παραγωγής είναι υλικά αδύνατη. Οι κινητήριες δυνάμεις ενός ορισμένου τύπου ανάπτυξης κάποτε φθείρονται και κάθε επέκταση οδηγείται σε ένα δομικό όριο. Άλλα αυτό το όριο δεν παρουσιάζεται παρά μόνο με την ευκαιρία και μέσα από πολύπλοκες συγκυριακές αιτίες, σαν η κατάληξη μιας ιστορίας και σαν η έκφραση ενός κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων⁶.

8. Η αδύνατη ανάπτυξη

Οι δομικές αιτίες της κρίσης εξηγούν την αποτυχία όλων των προσπαθειών για «ανατροφοδότηση της ανάπτυξης». Η «επέκταση μέσω της ζήτησης» προσέκρουσε στον κορεσμό της αγοράς των βιομηχανικών προϊόντων που μέχρι τότε αποτελούσαν τους κύριους παράγοντες της επέκτασης: τον οικιακό ηλεκτρικό εξοπλισμό και το αυτοκίνητο. Το ποσοστό των νοικοκυριών που δεν τα διαθέτουν εξηγείται πολύ περισσότερο από λόγους πολιτιστικών συνηθειών, ηλικίας ή χώρου παρά από χρηματικές αιτίες: το στερεοφωνικό προϋποθέτει μια στοιχειώδη προτίμηση στη μουσική, το αυτοκίνητο είναι ένα εμπόδιο για τον κάτοικο του κέντρου των πόλεων, οι κατοικίες (ιδιαίτερα οι κουζίνες) δεν διαθέτουν πάντα τον απαραίτητο χώρο για να δεχτούν το σύνολο του οικιακού ηλεκτρικού εξοπλισμού. Η εκ νέου άνοδος της παραγωγής δεν μπορεί παρά να είναι διαφοροποιημένη και να στρέφεται σε ειδικούς τομείς αλλά αυτοί οι τομείς, όπου η ανάγκη της γίνεται όλο και πιο προφανής (ανέσεις και θερμομόδωση των κατοικιών, αποκατάσταση του κέντρου των πόλεων, αναδάσωση και συντήρηση των δασών, επανεπεξεργασία των χρησιμοποιημένων υδάτων, κ.λπ.), αποτελούν ταυτόχρονα τους τομείς όπου η ζήτηση δεν μπορεί παρά να είναι συλλογική και δημόσια και η ικανοποίησή της καλύπτεται

6. Σε σχέση μ' αυτό το θέμα, βλ. A. GRANOU, Y. BAROU και B. BILLAUDOT, ο.π.

από επιχειρήσεις βιοτεχνικές ή έντασης εργασίας και όχι από καπιταλιστικές βιομηχανίες. Δεν είναι δυνατόν επομένως να περιμένουμε απ' αυτούς ένα νέο κύκλο συσσώρευσης και αυτοτροφοδοτούμενης ανάπτυξης μέσα από την άνοδο των κερδών.

Η επέκταση μέσω των επενδύσεων προσκρούει σε δύο εμπόδια:

1) την ύπαρξη πλεονάζουσας δυναμικότητας και/ή μιας οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου που είναι ήδη τόσο ψηλή ώστε μόνο η βεβαιότητα ασυνθίστης ανόδου της παραγωγικότητας θα δικαιολογούσε νέες επενδύσεις·

2) τη ρομποτοποίηση και την πληροφορικοποίηση που, ενώ κάνουν δυνατή αυτή την άνοδο της παραγωγικότητας, ταυτόχρονα καταστρέφουν περισσότερο παλιό κεφάλαιο από εκείνο που ανασυνθέτουν και καταργούν περισσότερες θέσεις εργασίας από αυτές που δημιουργούν (σ' αυτό το ζήτημα θα επανέλθω).

Επιπλέον μια νέα άνοδος των επενδύσεων θα προϋπόθετε, όπως δεν πάύουν να βεβαιώνουν οι νεο-φιλελεύθεροι, μια ανασύσταση της δυνατότητας αυτοχρηματοδότησης των επιχειρήσεων, δηλαδή την άνοδο του ποσοστού κέρδους. Και αυτή δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο μέσα από τη συμπίεση του άμεσου κόστους των μισθών και των υποχρεωτικών επιβαρύνσεων. Η πολιτική δυσκολία για την εφαρμογή μιας τέτοιας συμπίεσης έχει υποτιμηθεί σημαντικά.

9. Η εκδίκηση των κοινωνικών δαπανών

Η καπιταλιστική επέκταση στηριζόταν πράγματι πάνω στη μεγιστοποίηση της ιδιωτικής κατανάλωσης. Αυτή η μεγιστοποίηση, όπως θα δούμε παρακάτω, έχει σαν προϋπόθεση όσο και σαν συνέπεια την ανάπτυξη της κρατικής σφαίρας. Αυτή δεν αποτέλεσε, όπως ισχυρίζονται οι νεο-φιλελεύθεροι, εμπόδιο στην ανάπτυξη αλλά απαραίτητο συνοδό της. Ένας περιορισμός της κρατικής σφαίρας και του κόστους της δεν είναι δυνατός παρά μόνο μέσα από την αλλαγή του μοντέλου ανάπτυξης και κατανάλωσης. Αυτή η αλλαγή, αναπόφευκτη τόσο για τη δεξιά όσο και για την αριστερά, μπορεί να πραγματοποιηθεί με διάφορους τρόπους και για διαφορετικούς στόχους. Αποτελεί το κεντρικό ζητούμενο της παρούσας κρίσης που έχει κατανοηθεί λιγότερο από όλα.

Ένας περιορισμός της κρατικής σφαίρας μέσω του απλού ακρωτηριασμού των δημοσίων δαπανών φαίνεται αδύνατος χωρίς την εγκαθίδρυση μιας δικτατορίας γιατί οι δύο βασικές λειτουργίες που εκπληρώνουν οι θεσμοί και οι πολιτικές του κράτους πρόνοιας:

1) η παραγωγή τάξης και 2) η παραγωγή του τύπου της ζήτησης που απαιτεί η ανάπτυξη του καπιταλισμού, είναι εξαιρετικά ευαίσθητες⁷.

1) Η ανάπτυξη της μεγάλης εμπορευματικής παραγωγής, με τις μεγα-βιομηχανίες της, τις μεγα-τεχνολογίες της και τις μέγα-πόλεις της, κάνει απαραίτητο ένα σύνολο από υποδομές, δίκτυα και δημόσιες υπηρεσίες, χωρίς τις οποίες το παραγωγικό σύστημα θα ήταν αδύνατο να λειτουργήσει, να αναπαραχθεί και να κάνει αποδεκτούς από τη κοινωνία τους μετασχηματισμούς και τις αποδιαρθρώσεις που προκαλεί. Πρόκειται για το κοινωνικό κόστος της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Αυτό το κόστος τείνει να μεγαλώνει με την επέκταση και τη συγκεντρωποίηση της βιομηχανικής παραγωγής. Ιδιαίτερα η κάλυψη των αναγκών της βιομηχανίας σε εργατικό δυναμικό απαιτεί, εκτός από την εκπαίδευση και την επαγγελματική ειδίκευση των νέων, και την κινητοποίηση των αγροτικών πληθυσμών που μέχρι τότε δεν είχαν γίνει ακόμα μισθωτοί. Εξού και η αναγκαιότητα μιας πολιτικής εξοπλισμού και εκσυγχρονισμού της υπαίθρου, επιχορηγήσεων και αγροτικής συγκεντρωποίησης, αστικοποίησης των μετακινούμενων αγροτικών μαζών, κοινωνικοποίησης — μέσα από παιδικούς σταθμούς, νηπιαγωγεία, σχολικές καντίνες, κατασκηνώσεις — των παραδοσιακών λειτουργιών της οικογένειας.

Η βιομηχανική συγκέντρωση και η αστικοποίηση απαιτούν από την πλευρά τους μια ανάπτυξη των μεταφορικών οδών και υπηρεσιών, των τηλεπικοινωνιακών δικτύων, των αποχετεύσεων, της υγιεινής και της περιθαλψης, κ.λπ.

Συνήθως δεν υπάρχει ικανοποιητική ζήτηση από τους ιδιώτες γι' αυτές τις υποδομές, τα δίκτυα και τις υπηρεσίες, ούτε επιχειρήσεις και ιδιωτικές ομάδες ικανές να αναλάβουν την ανάπτυξη και το συντονισμό τους σε εθνική κλίμακα. Η δημόσια πρωτοβουλία και χρηματοδότηση αποτελούν σ' αυτούς τους τομείς τον όρο — και συχνά την προϋπόθεση — για την καπιταλιστική ανάπτυξη. Το κράτος αναλαμβάνει το κοινωνικό κόστος της ιδιωτικής επιχειρησης.

Αυτή η ανάληψη χρηματοδοτείται υποχρεωτικά από τη φορολογία των ατομικών εισοδημάτων και των κερδών των επιχειρήσεων. Και ενώ λειτουργεί προς το συμφέρον όλων, βρίσκεται σε αντίθεση με το ιδιαίτερο συμφέρον του καθενός.

7. Πρόκειται εδώ για τις δύο όψεις αυτού που ο Ζακ Ατταλί ονομάζει η «παραγωγή οργάνωσης» η οποία περιλαμβάνει την «παραγωγή ζήτησης». Βλ. το βιβλίο *Oι τρεις κόσμοι*, δ.π.

Η αποτελεσματικότητα των συλλογικών δικτύων και υπηρεσιών δεν μπορεί να μετρηθεί με βάση το κόστος αυτού που παράγονται. Γιατί αυτό που παράγουν είναι συχνά λιγότερο σημαντικό από αυτό που εμποδίζουν, όπως ελλείψεις, συνωστισμούς, επιδημίες, μη αναστρέψιμες καταστροφές, ανυπόφορες βλαπτικές παρενέργειες, κ.λ.π. Από τη δημόσια ανάληψη του κοινωνικού κόστους εξαρτάται η δυνατότητα αποδοχής των κοινωνικών συνεπειών της καπιταλιστικής ανάπτυξης και η πολιτική σταθερότητα του καθεστώτος.

Μπορούμε να αποτιμήσουμε τις καταστροφικές συνέπειες αυτής της ανάπτυξης με το γεγονός, ανάμεσα στ' άλλα, πως ο ένας εργάτης στους δύο και ο ένας υπάλληλος στους τρεις παθαίνουν μόνιμη ανικανότητα προς εργασία πριν από την συνταξιοδότησή τους: ένας εργάτης στους έξι και ένας υπάλληλος στους δέκα πλήττονται από μόνιμη ανικανότητα πριν από την ηλικία των πενήντα χρόνων⁸. Χωρίς αμφιβολία, αυτή η ανικανότητα δεν είναι πραγματικά απόλυτη σε όλες τις περιπτώσεις: οι αυτοαπασχολούμενοι παραμένουν συχνά ενεργοί εκεί όπου οι μισθωτοί αναγνωρίζονται ανίκανοι προς εργασία. Και αυτό γιατί η ανικανότητα έχει μια διπλά κοινωνική αιτία: συνδέεται με την άνοδο της έντασης της εργασίας που απαιτείται από τους μισθωτούς. Οι επιχειρήσεις εκδιώκουν από την παραγωγή, σαν μη επαρκώς αποτελεσματικούς, άντρες και γυναίκες που, σε ένα άλλο κοινωνικό περιβάλλον, θα θεωρούσαν τον εαυτό τους και θα θεωρούνταν ικανοί. Απ' αυτή την εκδίωξη, με έξοδα της κοινότητας, των ηλικιωμένων εργαζόμενων εξαρτάται το επίπεδο αποδοτικότητας των επενδυμένων κεφαλαίων.

Κάθε περιορισμός της ανάληψης από το δημόσιο των κοινωνικών δαπανών έχει λοιπόν σαν συνέπεια την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και κυρίως τη μεταβολή αυτών των ανισοτήτων σε ορατές: βιαιη απομάκρυνση των λιγότερο τυχερών από εκείνους που βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση, βιαιότητα των κοινωνικών σχέσεων στην πάλη για τους πόρους που σπανιζούν (ανάμεσά τους τον αέρα, το χώρο, το φως, την καθαριότητα), προκλητικά προνόμια του χρήματος και της ισχύος. Μ' αυτό τον τρόπο η αποσύνθεση της κοινωνικής συνοχής επιταχύνεται και οδηγεί προοπτικά στην κατάρρευση της νομιμότητας του κράτους και της κοινωνικής τάξης που θεμελιώνεται πάνω στο δίκαιο.

Η ανάληψη από το δημόσιο του κοινωνικού κόστους αποδειχνεται έτσι πως έχει μια λειτουργία που συνήθως δεν γίνεται αντιληπτή: είναι παραγωγός τάξης, νομιμότητας και πολιτικής σταθε-

8. Στοιχεία για την Ο.Δ.Γ. που αναφέρει ο Willy BRANDT, «Mehr Beschäftigung durch weniger Arbeit», στο *Die Zeit*, τεύχος 28, 9 Ιουλίου 1982.

ρότητας⁹. Κάθε περιορισμός αυτής της ανάληψης έχει «αποσταθεροποιητικές» συνέπειες και μειώνει την ικανότητα της κοινωνίας να λειτουργεί με τη λιγότερη δυνατή φυσική βία.

Έτσι και η συζήτηση πάνω στην έκταση και τη μορφή της ανάληψης από το δημόσιο του κοινωνικού κόστους είναι μια συζήτηση που τοποθετείται σε λάθος βάση. Κανένα καθεστώς που φροντίζει για τη σταθερότητα και τη νομιμότητά του δεν μπορεί να προχωρήσει σε ουσιαστικό περιορισμό αυτής της ανάληψης¹⁰. Ζητούμενο της κρίσης γίνεται μάλλον η αναζήτηση των διάφορων τρόπων δράσης με στόχο τη μείωση όχι της ανάληψης από το δημόσιο, αλλά αυτού καθεαυτού του κοινωνικού κόστους. Η αναγκαιότητα αυτού του περιορισμού δεν αμφισβήτείται ούτε από την αριστερά ούτε από τη δεξιά. Πράγματι, σ' όλη τη διάρκεια της περιόδου ανάπτυξης, το κοινωνικό κόστος αυξανόταν ταχύτερα από την παραγωγή στο σύνολό της. Αυτή η αύξηση συνεχίστηκε, αν και με ελαφρά χαμηλότερο ρυθμό, και μετά τη διακοπή της ανάπτυξης. Είναι αδύνατο να την θεωρήσουμε τυχαία ή να την εξηγήσουμε με την υποχωρητικότητα και τη δημαγωγία των κυβερνήσεων ή με την «ασθένεια του κόστους» που αποκάλυψαν οι Μπομόλ και 'Οουτς¹¹. Βασικά ο πληθωρισμός του κοινωνικού κόστους σημαίνει πως η καπιταλιστική ανάπτυξη συνεπάγεται αυξανόμενο κόστος υλικών και υποδομής (το καθεαυτό «օργανωτικό κόστος»), όπως επίσης και ότι η πολιτική σταθερότητα και η αποκατάσταση των αποδιαρθρώσεων που έχει προκαλέσει αυτή η ανάπτυξη απαιτούν επεμβάσεις όλο και πιο δαπανηρές με φθίνουσα αποδοτικότητα.

2) Η αιτία θα πρέπει να αναζητηθεί στο μοντέλο κατανάλωσης που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό της αφθονίας. Αυτό το μοντέλο στηρίζεται βασικά στην αρχή πως κάθε πρόβλημα και κάθε ανάγκη, ακόμα και οι συλλογικές, θα πρέπει να βρίσκουν την απάντησή τους μέσα από την ιδιωτική κατανάλωση εμπορευματικών αγαθών και υπηρεσιών. Η επέκταση της εμπορευματικής παραγωγής και κατανάλωσης εξαρτάται από αυτή την αναζήτηση ατομικών λύσεων στα συλλογικά προβλήματα. Άλλα αυτές οι ατομικές λύ-

9. Σε σχέση μ' αυτό το θέμα βλ. Egon MATZNER, *Der Wohlfahrtsstaat von morgen*, österreichischer Bundesverlag, Βιέννη, 1982, σελ. 68 - 70.

10. Η εγκατάλειψη από τον Ρόναλντ Ρήγκαν, το καλοκαίρι του 1982, των εκλογικών του υποσχέσεων σ' ό,τι αφορά τη μείωση της κοινωνικής προστασίας και των φόρων είναι ενδεικτική από αυτή την άποψη.

11. Σύμφωνα με μια μελέτη του Ο.Ο.Σ.Α., η άνοδος του σχετικού κόστους «έιναι αιτία της αύξησης των δαπανών για την υγεία κατά ένα πέμπτο» μονάχα. *L'Observateur de l' O.C.D.E.*, Μάιος 1978.

σεις είναι πολύ πιο δαπανηρές για την κοινότητα απ' ό,τι θα ήταν μια λύση εξ υπαρχής συλλογική και επιπλέον οι δαπάνες που συνεπάγονται έχουν μια φθίνονσα αποδοτικότητα. Πράγμα που αποδειχτήκε μεθοδικά στους τομείς της κατοικίας, των μεταφορών, της υγείας:

— η αστικοποίηση που στηρίχτηκε στην επέκταση της ιδιωτικής μονοκατοικίας συντηρεί την αυταπάτη μιας πιθανής ατομικής λύσης στο πρόβλημα του χώρου και της κατοικίας στην πόλη. Τα προάστεια με τις μονοκατοικίες αποτελούν άρνηση της πόλης προσφέροντας σε κάθε οικογένεια μια επίφαση λύσης μη συλλογικής, σχεδόν αγροτικής, στο πρόβλημα της κατοικίας. Το συλλογικό κόστος μιας τέτοιας λύσης είναι πολύ ψηλό ήδη από την αρχή και αυξάνεται όσο αναπτύσσεται η προαστειοποίηση: καταστροφή καλλιεργήσιμων εδαφών και δασών· εκτεταμένες εργασίες για τη διανομή του νερού και της ενέργειας: ανάγκη νέων δικτύων συγκοινωνίας καὶ ταχείας μεταφοράς. Η αναπόφευκτη έλλειψη συλλογικών εξοπλισμών σ' αυτά τα προάστεια τα γεμάτα μονοκατοικίες σπρώχνει στην ανάπτυξη των ιδιωτικών εξοπλισμών (για παράδειγμα, καταψύκτες, κονσερβαρισμένη μουσική και σινεμά, πολλαπλασιασμός των ιδιωτικών αυτοκινήτων ανά οικογένεια, κ.λπ.), ορισμένοι από τους οποίους (κύρια τα μέσα μεταφοράς) απαιτούν μια συμπληρωματική επέκταση συλλογικών υποδομών εξαιρετικά δαπανηρών: ένα χιλιόμετρο αυτοκινητόδρομου με τέσσερις λωρίδες στοιχίζει όσο δέκα χιλιόμετρα γραμμών τραμ που μεταφέρουν δυο φορές περισσότερους επιβάτες σε μία ώρα·

— το σύστημα υγείας, που στηρίζεται στη σχεδόν δωρεάν προσφορά θεραπευτικής περιθαλψης, συντηρεί την αυταπάτη πως οι ασθένειες είναι ατυχήματα που μπορούν να επιδιορθωθούν μέσα από την ατομική περιθαλψη. 'Όπως έδειξε ο Ζακ Ατταλί¹², οι κοινωνικές ασφαλίσεις είχαν αρχικά επιφορτισθεί με την προστασία της εργατικής δύναμης από μια πρόωρη φθορά ή καταστροφή, ενώ παράλληλα ενίσχυαν τη νομιμοποίηση και τη σταθερότητα του κράτους-προστάτη. Πολύ σύντομα, η συμβολική λειτουργία των κοινωνικών ασφαλίσεων υπερκάλυψε την προστατευτική τους λειτουργία: «օργανώνει για λογαριασμό των-υγιών, το θέαμα της ίασης», θέαμα που «γίνεται θεμελιακό στοιχείο της ατομικής κατανάλωσης¹³». Με άλλα λόγια, αποδεικνύει σε όλους πως η ασθένεια έχει την αιτία της μέσα στο σώμα του αρρώστου και δεν μπορεί να

12. Στο βιβλίο *H κανιβαλική τάξη*, έκδ. Grasset, 1979, και *Oι τρεις κόσμοι*, 6.π.

13. *H κανιβαλική τάξη*, δ.π., σελ. 200-201.

αντιμετωπιστεί παρά μόνο με ατομική θεραπεία¹⁴. Η ιαση, ακόμα και η υγεία, μεταβάλλονται σε εμπορεύματα ανάμεσα στα άλλα: πωλούνται λιανικά από ειδικούς και σε σειρές από τις βιομηχανίες φαρμάκων και νοσοκομείων. Το μόνο πρόβλημα που λύνουν οι κοινωνικές ασφαλίσεις είναι η δυνατότητα να αγοραστούν αυτά τα εμπορεύματα. Οι κοινωνικές αιτίες της νοσηρότητας αγνοούνται, παρόλο που η επιδημιολογική γνώση τους υπάρχει συχνά από παλιά, και η εξάλειψή τους αποτελεί μια προφανή δυνατότητα.

Αυτή η εξάλειψη των κοινωνικών αιτίων (ιδιαίτερα στο επίπεδο των συνθηκών εργασίας, μεταφοράς, κατοικίας· των βιομηχανικών αποβλήτων, του αλκοολισμού, του καπνίσματος και των συνθειών διατροφής που ξαπλώνουν οι βιομηχανίες) θα απαιτούσε μια δημόσια δραστηριότητα στο επίπεδο της κοινότητας. Δεν θα οδηγούσε λοιπόν καθόλου σε ανάπτυξη των εμπορευματικών ανταλλαγών αγαθών και υπηρεσιών. Έτσι το κράτος, αντί να επιδοτεί τη δημόσια υγεία και υγιεινή, επιδοτεί την ηρωϊκή ιατρική, δηλαδή το θέαμα των τεχνολογικών επιτευγμάτων που πραγματοποιούν ομάδες αιχμής σε περιπτώσεις που θέωρούνται απελπιστικές. Οι κοινωνικές ασφαλίσεις παιζουν έτσι αποφασιστικό ρόλο στην παραγωγή του καταναλωτή και της καταναλωτικής ιδεολογίας και στην απόκρυψη του συλλογικού χαρακτήρα του προβλήματος της υγείας. Με τη βοήθεια του κράτους, πέτυχαν να αναπτύξουν μια εμπορευματική ατομική ζήτηση στη θέση του συλλογικού ελέγχου (μέσω των επιτροπών των εργαζομένων, και των χρηστών ιδιαίτερα) από τη μία πλευρά, και της ικανότητάς μας να φροντίζουμε τον εαυτό μας και να τηρούμε κάποιους κανόνες υγιεινής από την άλλη. Κατάφερε να αναπτύξει την πελατειακή σχέση και την εξάρτηση σε βάρος της κυριαρχίας των εργαζόμενων πάνω στις συνθήκες εργασίας και των πληθυσμών πάνω στο γάρο ζωής και κατοικίας. Όπως γράφει ο Μπρυνό Ζομπέρ: «Η φύση των κοινωνικών θεσμών κατευθύνεται στην προσφορά μιας ατομικής απάντησης στις εντάσεις που προκαλούν οι δυσβάστακτες συνθήκες ζωής (...) Τείνουν να φέρνουν τους πελάτες τους σε μια κατάσταση μόνιμης εξάρτησης απέναντι στις παρεχόμενες υπηρεσίες και έτσι τους αποπροσανατολίζουν από τη συλλογική προσπάθεια μετασχηματισμού του ίδιου του τρόπου ζωής τους¹⁵».

14. Σε σχέση με την ιατρική ιδεολογία, βλ. «Επιστήμη και κοινωνία: το παράδειγμα της ιατρικής», στο: A. GORZ, *Οικολογία και Πολιτική*, έκδ. Seuil, 1981 (το βιβλίο έχει κυκλοφορήσει στα ελληνικά από τις εκδ. Νέα Σύνορα — σ.τ.μ.)

15. Bruno JOBERT, *Η σχεδιοποίηση του κοινωνικού*, Editions Ouvrieres, 1982, σελ. 245.

Οι θεσμοί κρατικής πρόνοιας διαθέτουν εν τούτοις μια δική τους δυναμική που τείνει διαρκώς να ξεπερνάει τις λειτουργικές αναγκαιότητες. Και αυτή η δυναμική ακριβώς εξηγεί το αιχανόμενο κόστος και τη φθίνουσα αποδοτικότητα των κοινωνικών υπηρεσιών. Σ' ό,τι αφορά την περιθαλψη και την εκπαίδευση ιδιαίτερα, λειτουργεί η ίδια λογική της «προόδου» και της επιτάχυνσης που χαρακτηρίζει κάθε κατανάλωση: ό,τι γίνεται προσιτό σε όλους, παύει να θεωρείται ικανοποιητικό για τα προνομιούχα στρώματα. Γι' αυτούς, και υπακούοντας στη ζήτησή τους, προσφέρεται έτσι «κάτι καλύτερο», προσιτό μόνο σε μια μειοψηφία. Αυτό το «καλύτερο» μεταβάλλεται σύντομα στο μέτρο προς το οποίο τείνουν οι κυριαρχούμενες τάξεις, κ.ο.κ. Έτσι, το όριο της φτώχειας μετακινείται αδιάκοπα προς τα πάνω, όπως άλλωστε και το επίπεδο εκπαίδευσης και η τεχνολογική τελειότητα της περιθαλψης που είναι προσιτές σε όλους. Ωστόσο οι κοινωνικές ανισότητες δεν αμβλύνονται αντίστοιχα: γιατί σε κάθε πρόδοτο των κατώτερων τάξεων αντιστοιχεί μια ανασύσταση των προνομίων σε ανώτερο επίπεδο και μια αντίστοιχη υποτίμηση των μαζικών κατακτήσεων. Έτοι η «πρόοδος» σ' ό,τι αφορά την εκπαίδευση ή την υγεία, γίνεται σχεδόν εντελώς απατηλή: στην επιμήκυνση του χρόνου εκπαίδευσης και στην άνοδο των λεγόμενων δαπανών υγείας δεν αντιστοιχεί πια καμιά πραγματική πρόδοσ: «Το ποσοστό των δαπανών υγείας στο πλεόνασμα τριπλασιάστηκε μέσα σε 20 χρόνια. Το ποσοστό των δαπανών εκπαίδευσης αυξήθηκε ακόμα πιο γρήγορα. Άλλα (...) το αναμενόμενο προσδόκιμο επιβίωσης παραμένει στάσιμο και οι μισοί Αμερικάνοι δεν ξέρουν ούτε ανάγνωση ούτε γραφή στην ηλικία των 11 χρόνων¹⁶.

Άσχετα λοιπόν από οποιαδήποτε πολιτική επιλογή, τελικά η αναγκαιότητα υποχρεώνει τόσο την αριστερά όσο και τη δεξιά, τόσο τον καπιταλισμό όσο και τον αντικαπιταλισμό, να περιορίσουν τον κοινωνικό πληθωρισμό μετριάζοντας τη δυναμική της ζήτησης κρατικής πρόνοιας. Άλλα ο τρόπος πραγματοποίησης αυτού του περιορισμού, όπως και ο τρόπος περιορισμού των κοινωνικών δαπανών θα διαφέρει θεμελιακά ανάλογα με το αν περνάει μέσα από νέους τύπους ατομικής και εμπορευματικής κατανάλωσης ή, αντίθετα, μέσα από την αναζήτηση συλλογικών λύσεων στα συλλογικά προβλήματα. Πρόκειται για ένα κεντρικό δίλημμα που θέτει η κρίση.

16. Jacques ATTALI, *Oι τρεις κόσμοι*, ο.π., σελ. 263.

10. Περιορισμός των κοινωνικών δαπανών: έξοδος αριστερά

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού της αφθονίας, σε αντίθεση με την προηγούμενη οικονομική ανάπτυξη, δεν ωθούνταν από μια αυθόρυμη δυναμική της ζήτησης, στηριγμένη πάνω σ' αυτό που οι μαρξιστές ονόμαζαν από καιρό «βασικές ανάγκες»: εκείνες δηλαδή των οποίων η μη ικανοποίηση είναι συνώνυμο της αθλιότητας¹⁷. Ο Μαρξ πίστευε πως από τη στιγμή και πέρα που θα καλύπτονταν οι βασικές ανάγκες, θα αναδύονταν νέες «ιστορικές» ανάγκες, όλο και πιο «πλούσιες». Η πρακτικά απεριόριστη ανάπτυξη τους, πίστευε ο Μαρξ, θα ήταν αποτέλεσμα της ίδιας της ανάπτυξης της παραγωγής: γιατί αυτή, μέσα από το περιβάλλον, τον πολιτισμό, τις κοινωνικές σχέσεις που δημιουργεί, «δεν παράγει μόνο ένα αντικείμενο για το υποκείμενο αλλά και ένα υποκείμενο για το αντικείμενο»¹⁸.

Στην πραγματικότητα αυτή η ανάπτυξη ενός «υποκειμένου για το αντικείμενο», μιας ζήτησης που να ανταποκρίνεται στην προσφορά, δεν υπήρξε μια αυθόρυμη διαδικασία. Από τα μέσα της δεκαετίας του 50, ο καπιταλισμός στις μητροπόλεις βρέθηκε μπροστά στην ανάγκη να παράγει καταναλωτές για τα προϊόντα του, ανάγκες που να αντιστοιχούν σε προϊόντα που η παραγωγή τους είναι πιο αποδοτική. Η παραγωγή, μέσα από την αυθόρυμητη καπιταλιστική δυναμική της, είχε πάψει να αντιστοιχεί σε προϋπάρχουσες ανάγκες: η ικανοποίηση αυτών των τελευταίων, στο βαθμό που συνέχιζαν να υπάρχουν (ιδιαίτερα στον τομέα της κατοικίας, της δημόσιας υγείας και υγιεινής), δεν ήταν καθόλου ή ήταν ελάχιστα αποδοτικές για το κεφάλαιο. Αντιστροφα, τα πιο αποδοτικά προϊόντα δεν αντιστοιχούσαν πια σε ανικανοποίητες ανάγκες: οι ανάγκες θα έπρεπε να επινοηθούν. Για το σκοπό αυτό έπρεπε να δημιουργηθεί το υλικό περιβάλλον (ιδιαίτερα η εκτεταμένη αστικοποίηση) και το κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο που τους επέτρεψε να αναπτυχθούν. Όπως έδειξε ο Ζακ Ατταλί¹⁹, η ανάπτυξη ορισμένων υποδομών, όπως και η ανάπτυξη της εκπαίδευσης και της μετροποίησης, είχαν σαν στόχο αυτή τη δημιουργία αναγκών, αυτή την «παραγωγή της ζήτησης». Άλλα το «κόστος παραγωγής της ζήτησης» (που ο Ατταλί συμπεριλαμβάνει στο «οργανωτικό κόστος»), «από την

17. Σε σχέση με τη θεωρία των αναγκών, βλ. «Εργατική στρατηγική και νεοκαπιταλισμός», κεφ. III, στο *Μεταρρύθμιση και Επανάσταση*, Seuil, 1969 (ελλην. έκδοση Γράμματα — σ.τ.μ.). Σε σχέση με τη θεωρία της φτώχειας, βλ. «Οικολογία και ελευθερία», στο *Οικολογία και πολιτική*, Seuil, 1978.

18. *Grundrisse*, Dietz Verlag, Λειψία, σελ. 13-14.

19. Στα βιβλία *Oι τρεις κόσμοι* και *H κανιβαλική τάξη*.

ιδια του τη φύση, αυξάνεται ταχύτερα από τη μαζική παραγωγή (...). Ο αναγκαίος χρόνος για τη γέννηση, την εκπαίδευση, την περιθαλψη, την εγκατάσταση των ανθρώπων σε μια πόλη, ή ακόμα για τη μεταφορά των προϊόντων ώστε να τεθούν στη διάθεση όλων, είναι σχεδόν αδύνατο να συμπιεστεί... Το οργανωτικό κόστος αντιπροσωπεύει λοιπόν ένα αυξανόμενο ποσοστό της παραγόμενης αξιας, περιορίζοντας έτσι το διαθέσιμο υπερπροϊόν και κατά συνέπεια την επένδυσή²⁰.

Το πρόβλημα επομένως του «οργανωτικού κόστους» και του περιορισμού του εμφανίζεται αξέδιαλυτα δεμένο με το μοντέλο κατανάλωσης και ανάπτυξης. Ανάλογα με το επιλεγόμενο μοντέλο, ο περιορισμός του κοινωνικού κόστους θα γεννάει τη φτώχεια, ή, αντίθετα, την ευημερία για όλους.

I. Η ρήξη με τον καπιταλισμό προϋποθέτει πάνω απ' όλα πως το κοινωνικό κόστος θεωρείται αναπόσπαστο στοιχείο του κόστους παραγωγής, που περιλαμβάνεται στην τιμή των προϊόντων, και προϋπολογίζεται ήδη από τη στιγμή του σχεδιασμού τους. Δεν πρόκειται για τίποτα λιγότερο από μια κοινωνικοποίηση των αποφάσεων παραγωγής και μια κοινωνική διαχείριση της ίδιας της παραγωγής. Πράγματι, η επιχειρηση, όποιο και αν είναι το καθεστώς ιδιοκτησίας που τη διέπει, θα προσπαθεί πάντα να μεγιστοποιεί τα κέρδη της, παραμελώντας τις εξωτερικές δαπάνες (υποδομές, υπηρεσίες, βλάβες, καταστροφές, και επιδιορθώσεις) που δεν είναι υποχρεωμένη να αναλαμβάνει η ίδια. Ο διαχωρισμός των αποφάσεων παραγωγής, κατανάλωσης και δημόσιων δαπανών έχει σαν συνέπεια να προκαλεί, σε όλα τα επίπεδα, μια τάση στη μεγιστοποίηση: δημιουργούμε το μάξιμου των ατομικών αναγκών και τις ικανοποιούμε με το μάξιμου των εμπορευμάτων, προκαλώντας το μάξιμου συλλογικών αναγκών και δαπανών. Η εσωτερικοποίηση των εξωτερικών δαπανών παραγωγής και κατανάλωσης και η προσπάθεια περιορισμού τους προϋποθέτουν πάνω απ' όλα πως ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής αποφασίζεται και πραγματοποιείται τοπικά, από τους ίδιους ανθρώπους που την καταναλώνουν, έτσι ώστε να ενοποιείται ο παραγωγός, ο καταναλωτής, και ο πολίτης.

Αυτή η ενοποίηση δεν είναι δυνατή παντού και για οτιδήποτε: ο καταμερισμός της εργασίας σε κλίμακα χώρων και κοινοτήτων πολύ εκτεταμένων (π.χ. χώρες ή ήπειροι), η εξειδίκευση και η τεχνολογική συγκέντρωση που αποτελούν την αναπόφευκτη συνέπεια του σε πάρα πολλούς τομείς, είναι αξεπέραστες πραγματικότη-

20. Οι τρεις κόσμοι, ά.π., σελ. 226 και 263.

τες, ιδιαίτερα όταν αρκεί μια παραγωγική μονάδα μεσαίου μεγέθους για να καλύψει τη συγκεκριμένη ανάγκη μιας ολόκληρης χώρας. Αυτό ισχύει για παράδειγμα στα ρουλεμάν, τους μεταλλικούς αρμούς, τους μετρητές, το υλικό των τηλεπικοινωνιών, τους λαμπτήρες, τη μικρο-ηλεκτρονική, το γυαλί, ένα μέρος των χημικών προϊόντων και των μετάλλων, κ.λ.π., καθώς και για την πλειοψηφία των μηχανών που χρειάζονται στην παραγωγή τους²¹.

Αντίθετα, σ' ότι αφορά την πλειοψηφία των λεγόμενων καταναλωτικών προϊόντων, η παραγωγή μπορεί να αποφασίζεται, να εξασφαλίζεται και να διαχειρίζεται με αποκεντρωμένο τρόπο, στο επίπεδο κοινοτήτων και περιοχών, από τους ίδιους τους ανθρώπους που τα καταναλώνουν ή τα χρησιμοποιούν, συνυπολογίζοντας και κάθε συλλογικό κόστος ή πλεονέκτημα που προκύπτει από τις διαφορετικές πιθανές επιλογές κατανάλωσης και παραγωγής²². Η ανάπτυξη ενός τριχοειδούς συστήματος μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων — συνεταιρισμών παραγωγής, χειροτεχνικών συνεταιρισμών κάτω από δημοτική ή περιφερειακή διαχείριση — που να μπορούν να ελέγχονται από την κοινότητα εγκατάστασής τους και να υποχρεώνονται να προσαρμόζουν την παραγωγή και τον τρόπο παραγωγής στις επιλογές που εκφράζει ο πληθυσμός της περιοχής, διευκολύνεται σε μεγάλο βαθμό από τη μικρο-ηλεκτρονική που κάνει τις μικρές μονάδες ανταγωνιστικές ως προς τις μεγάλες: οι οικονομίες κλίμακας παύουν να ισχύουν για την πλειοψηφία των καταναλωτικών αγαθών και για ένα μέρος του εξοπλισμού²³. Έτσι λοιπόν, η μεγιστοποίηση της παραγωγής παύει ν' αποτελεί τον επιδιωκόμενο στόχο: πρόκειται για ρήξη με την καπιταλιστική λογική. Στό-

21. Ονόμασα σφαίρα της ετερονομίας, το σύνολο των κοινωνικών δραστηριοτήτων το οποίο δεν μπορούν να αυτοκαθορίζουν ούτε να αυτοπαράγουν εκείνοι που εργάζονται σ' αυτό, επειδή οι παραγωγοί και οι τελικοί καταναλωτές παραμένουν χωρισμένοι από ένα μεγάλο αριθμό αδιαφανών μεσολαβήσεων. Αυτές οι ετερόνομες δραστηριότητες πρέπει να θεωρηθούν αναγκαίοττες που απορρέουν — παρέχοντάς του την υλική του βάση — από το σύνολο των δραστηριοτήτων που μπορούν να γίνουν αντικείμενο αυτοδιαγείρισης. βλ. Αποχαιρετισμός στο προλεταριάτο, III, 3β).

22. Στο «Can Sweden Be Shrunk?», που δημοσιεύτηκε στο *Development Dialogue*, 1979-2, Dag Hammarskjöld Foundation, Ουγγάλα, ο Νόρνταλ Άκερμαν παρουσιάζει ένα συνεκτικό μοντέλο άρθρωσης της κοινωνικής ιδιοκτησίας των μεγάλων επιχειρήσεων με τις κοοπερατίβες των παραγωγών και των δήμων όπου η κάθε κοινότητα οφείλει να καλύπτει τις ζωτικές της ανάγκες — σε συνεργασία με κάποια αγροτική κοινότητα, αν χρειαστεί.

23. Σε σχέση με το ζήτημα της υπερανταγωνιστικότητας των βιοτεχνικών εργαστηριών, εξοπλισμένων με τεχνολογία αιγαίνης, τα οποία υποστηρίζονται από επαρχιακές συνεργατικές υπηρεσίες, βλέπε το εξαιρετικό βιβλίο του Charles SABEL, *Work and Politics*, Cambridge University Press, 1982, σελ. 220.

χος γίνεται η μέγιστη αποδοτικότητα, δηλαδή η βέλτιστη ικανοποίηση των αναγκών και των επιθυμιών, με τη μικρότερη δυνατή δαπάνη εργασίας, κεφαλαίου και πόρων.

Η έκφραση προτιμήσεων και η προσαρμογή της παραγωγής σ' αυτές τις προτιμήσεις μπορούν να επιτευχθούν αποτελεσματικότερα (όπως σωστά διέγνωσε ο Ραλφ Νάντερ) από πραγματικά αυτοδιαχειρίζομενους συνεταιρισμούς καταναλωτών: η λειτουργία ενός συνεταιρισμού λιανικής πώλησης πεντακοσίων μελών (που αποτελεί το optimum μέγεθος σύμφωνα με την αμερικάνικη εμπειρία) απαιτεί από τον καθένα δυο ώρες εθελοντικής εργασίας το μήνα, καθώς και ένα λογιστή και ένα διαχειριστή που απασχολούνται μόνιμα. Οι καταναλωτικές επιλογές εκφράζονται μέσα από αποφάσεις αγορών που παίρνονται στη διάρκεια τριμηνιαίων συνελεύσεων. Πρόκειται λοιπόν για μια ρήξη με τη λογική της οικονομίας της αγοράς, αν όχι και με τις ίδιες τις εμπορευματικές σχέσεις.

Η υποχώρηση των εμπορευματικών ανταλλαγών θα διευκολύνεται από τα εργαστήρια αυτοπαραγωγής στις κοινότητες, τις συνοικίες ή τις πολυκατοικίες, στα οποία ο καθένας θα έχει πρόσβαση οποιαδήποτε στιγμή. Σ' αυτό θα επανέλθουμε παρακάτω²⁴.

II. Το αυξανόμενο κόστος της κοινωνικής πρόνοιας έχει, όπως είδαμε, μια διπλή βάση: την αναζήτηση ατομικών λύσεων στα συλλογικά προβλήματα και την ανάπαραγωγή των ανισοτήτων σε ένα όλο και ψηλότερο επίπεδο, με αποτέλεσμα μια αυξανόμενη κρατική ζήτηση. Σε μια αντικαπιταλιστική λογική, η σταθεροποίηση των κοινωνικών δαπανών προϋποθέτει: α) την αναζήτηση συλλογικών λύσεων στα συλλογικά προβλήματα και β) τη ρήξη με την ιδεολογία των προνομίων.

α) Η ανάπτυξη της παραγωγής των εμπορευματικών αγαθών και υπηρεσιών είχε σαν προϋπόθεση όσο και σαν αποτέλεσμα τη μείωση των ικανοτήτων του καθένα να κατασκευάζει αντικείμενα για τον εαυτό του, να αναλαμβάνει τον ίδιο τον εαυτό του. Η εκτατική αστικοποίηση, η θεραπευτική ιατρική αλλά και το σχολείο έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη «μαθητεία της κατανάλωσης», συμβάλλοντας ουσιαστικά στην εξαφάνιση των λαϊκών γνώσεων που αποτελούσαν τη βάση της αυτοπαραγωγής και των οικογενειακών και κοινωνικών υπηρεσιών: να ξέρεις να φροντίζεις τις αδιαθέσιες και τις τρέχουσες αρρώστειες, να ετοιμάζεις την τροφή σου, να επιδιορθώνεις τα κτίρια, τα έπιπλα και τα εργαλεία, να φροντίζεις τα μωρά, να διατηρείσαι σε καλή κατάσταση υγείας, κλπ.

24. Βλέπε θέση 24.

Το ιατρικό σύστημα και το σχολείο υπόβαθμισε τις λαϊκές γνώσεις και τη κουλτούρα σε όφελος της λατρείας των πιστοποιημένων ειδικών, των πωλητών αναγνωρισμένων αγαθών και υπηρεσιών, αποκλειστικών κατόχων της αληθινής και δαπανηρής γνώσης. Αυτή η καταστροφή της λαϊκής κουλτούρας συνδυάστηκε με την καταστροφή, μέσω της εκτατικής αστικοποίησης, του δίκτυου αλληλεγγύης και κοινωνικών σχέσεων προς όφελος μιας επέκτασης των εμπορευματικών σχέσεων και καταναλώσεων σε τομείς που μέχρι τότε καλύπτονταν από μη εμπορευματικές δραστηριότητες και ανταλλαγές. Αυτή η κατάρρευση των δικτύων αυθόρυμητης αλληλοισθείας, αλληλεγγύης ανάμεσα στις γενιές, αμοιβαίας υποστήριξης ανάμεσα στους γείτονες, κλπ., είχε σαν συνέπεια μια αυξημένη ζήτηση όχι μόνο ατομικών αγαθών και υπηρεσιών αλλά και δημόσιων υπηρεσιών πρόνοιας, περιθαλψης, στέγασης, προστασίας, αστυνομίας, κλπ.

Οι κοινωνικά λιγότερο δαπανηρές λύσεις στα συλλογικά προβλήματα είναι οι συλλογικές λύσεις. Σ' ό,τι αφορά την πολεοδομία και την κατοικία ιδιαίτερα, ο Νόρνταλ 'Ακερμαν²⁵ προσφέρει κάποιες συγκεκριμένες ενδείξεις σχετικά με τις δυνατότητες πύκνωσης εκ των υστέρων των εκτεταμένων πόλεων και των πλεονεκτημάτων που θα προκύψουν για τους κατοίκους. Σ' ό,τι αφορά τις μεταφορές, έχουν ειπωθεί σχεδόν όλα, παρόλο που το βασικότερο δεν είναι η επιτάχυνση της μεταφοράς ανάμεσα στους χώρους κατοικίας και εργασίας αλλά το πλησίασμά τους και, στο μέτρο των δυνατοτήτων, η συνεύρεσή τους μέσα στην ίδια κοινότητα. Πρόκειται για ένα βασικό όρο που επιτρέπει να ξεπεραστεί η τομή ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση, την εργασία και τον ελεύθερο χρόνο.

Σ' ό,τι αφορά την υγεία, η αντικαπιταλιστική λύση δεν συνιστάται στην απεριόριστη ανάπτυξη των εξοπλισμών και του υπερειδικευμένου προσωπικού της θεραπευτικής ιατρικής, αλλά στον περιορισμό των αιτίων νοσηρότητας, μέσα από μια πολιτική δημόσιας υγείας και υγιεινής. Αυτά τα αίτια είναι στην ουσία τους κοινωνικά. Δεν μπορούν να περιοριστούν παρά μονάχα μέσα από τη συλλογική δράση όσων τα υφίστανται. 'Οπως γράφει ο Μπρυνό Ζομπέρ: «Η δημιουργία κέντρων περιθαλψης δεν αρκεί πια... Το ζήτημα είναι πώς θα προσφέρονται στους εργαζόμενους τα τεχνικά μέσα που θα τους επιτρέπουν να αναλύουν από μόνοι τους —σύμφωνα με το παράδειγμα των ιταλικών συνδικάτων— τις συνθήκες εργασίας τους και να οργανώνουν μια συλλογική απάντηση στους

25. 'Ο.π..

κινδύνους που τους απειλούν. Το ζήτημα είναι να συγκεντρωθούν, μέσα από παρατηρητήρια υγείας, οι απαραίτητες πληροφορίες που θα επιτρέψουν στις τοπικές κοινότητες και συλλόγους να εξασκούν έναν καλύτερο συλλογικό έλεγχο στο πλαίσιο ζωής...» Με λίγα λόγια, πρόκειται για «ανατροπή της λογικής των θεσμών υγείας και τη μεταβολή του παλιού παθητικού χρήστη σε ενεργητικό παράγοντα για τον έλεγχο των ιδιων των συνθηκών ζωής του»²⁶.

β) Η δυναμική της ανισότητας, της «επιτάχυνσης» και της αδιάκοπης «προόδου» αποτέλεσε από κοινωνιολογική άποψη θεμελιώδες κίνητρο ανάπτυξης. Από τη στιγμή που ένα προϊόν γίνεται προσιτό σε όλους, η ανισότητα αναπαράγεται μέσα από την προσφορά ενός «καλύτερου» προϊόντος, προσιτού μόνο στους προνομιούχους. Το «καλύτερο» προϊόν θα προκαλέσει την «τεχνολογική γήρανση» του προσιτού προϊόντος, θα το υποβαθμίσει και θα καθορίσει τη «φτώχεια» εκείνων που δεν έχουν πρόσβαση παρά μόνο σ' αυτό. Η αναπαραγωγή της ανισότητας —της φτώχειας και των προνομίων— σε όλο και ψηλότερα επίπεδα είναι ένας αναγκαίος όρος για την απεριόριστη επέκταση της ζήτησης.

Αυτή η δυναμική της ανισότητας δεν μπορεί να περιοριστεί επιλεκτικά μόνο σε ορισμένους τύπους προϊόντων. Τροφοδοτεί —και τροφοδοτείται σαν αντανάκλαση από— μια ιδεολογία των προνομίων σύμφωνα με την οποία ό,τι είναι καλό για όλους είναι ανάξιο για τον καθένα. Αυτή η αναζήτηση από τον καθένα του «καλύτερου» προϊόντος ή υπηρεσίας, απρόσιτου στους άλλους, είναι ιδιαίτερα έντονη στον τομέα της ιατρικής περιθαλψης. Ο «καλύτερος» γιατρός είναι εξ ορισμού εκείνος που επιτρέπει την πρόσβαση σε μια σπάνια γνώση και εξοπλισμό, πηγές προνομίων για τον ίδιο και τους αφρώστους του. Κάθε γιατρός, αν θέλει να επεκτείνει ή ακόμα και να διατηρήσει την πελατεία του, οφείλει να είναι «καλύτερος» από τους άλλους, δηλαδή να επιτρέπει την πρόσβαση σε μια σπάνια περιθαλψη. Η κορυφή της ιεραρχικής πυραμίδας καταλαμβάνεται από ορισμένους μεγαλογιατρούς, που κατέχουν μοναδικές τεχνικές και είναι ικανοί για ηρωικές επιδόσεις. Ο εξαιρετικά ταχύς πληθωρισμός του κόστους της περιθαλψης και των δαπανών εντοπίζεται ειδικά σ' αυτή την ασταμάτητη πλειοδοσία από την πλευρά αυτών που προσφέρουν την περιθαλψη: πρόκειται για έναν πληθωρισμό μέσω της προσφοράς, του οποίου το πρωταρχικό κίνητρο είναι η ιεραρχία και ο ανταγωνισμός των γιατρών. Αναπαράγοντας αδιάκοπα, με τις θεαματικές επιδόσεις της ιατρι-

26. Bruno JOBERT, δ.π., σελ. 251.

κής αιχμής, την ακραία εσωτερική του ιεραρχικοποίηση, ο ιατρικός κόσμος αναπαράγει διαρκώς και τις ανισότητες στην υπόλοιπη κοινωνία και κατά συνέπεια τη ζήτηση για πρόσβαση στις σπάνιες τεχνικές.

Το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο η «πρόοδος» της ιατρικής και ο περιορισμός της νοσηρότητας επιτυγχάνονται μ' αυτό το τίμημα, έχει αναιρεθεί επανειλημένα. Αρκεί να σημειώσουμε πως το ήμισυ των δαπανών υγείας αφιερώνεται στο 4% των ασθενών και το 40% στο 1%. Η μάζα του 80% των ασθενών απορροφά μόνο 20% των δαπανών. Έτοι, οι «πρόοδοι της ιατρικής» πραγματοποιούνται βασικά για μια ελάχιστη μειοψηφία ασθενών προς χάρη των οποίων αναπτύσσονται θεαματικά βαριές τεχνικές, ικανές να εξασφαλίσουν τη φήμη και την ιεραρχική θέση εκείνων που τις εφαρμόζουν και τις χρησιμοποιούν. Αντίθετα, η πρόληψη και η θεραπεία των πιο διαδεδομένων ασθενειών, που έχουν και το υψηλότερο κοινωνικό κόστος (παθήσεις της αναπνευστικής οδού, ρευματικές παθήσεις, γρίπη, κλπ.), δεν προχωράνε σχεδόν καθόλου. Γιατί αυτές οι παθήσεις, εξαιτίας ακριβώς του ενδημικού και κοινότοπου χαρακτήρα τους, δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά παρά μόνο μέσα από θεραπευτικές μεθόδους που μπορούν με τη σειρά τους να εκλαιγούνται και που βρίσκονται στις δυνατότητες του καθενός. Επομένως η βελτίωση της θεραπείας τους δεν μπορεί να προσφέρει επιτεύγματα αιχμής ούτε ν' αποτελέσει πηγή φήμης. Έτοι, η ιατρική ιεραρχία αδιαφορεί γι' αυτές.

Συμπερασματικά, το επίπεδο των ιατρικών δαπανών δεν μπορεί να σταθεροποιηθεί, ή και να περιοριστεί, παρά μόνο μέσα από έναν εξισωτικό αναπροσανατολισμό της ιατρικής και γενικότερα της πολιτικής της δημόσιας υγείας. Αντιστρέφοντας τις προτεραιότητες, αυτός ο αναπροσανατολισμός θα πρέπει να δώσει προτεραιότητα στη βελτίωση του επιπέδου υγείας του πληθυσμού γενικά απέναντι στις εξαιρετικές επιδόσεις. Θα πρέπει να διαμορφώσει μια φυσιογνωμία της περιθαλψης, που να είναι αποτελεσματική αλλά και προσιτή σε όλους, και η οποία θα μεταβάλλεται για όλους μόνο όταν θα μπορεί να εφαρμοστεί μια περιθαλψη ανώτερης αποτελεσματικότητας, ικανής να γενικευτεί.

Οι σκανδιναβικές χώρες είναι σήμερα οι πιο προχωρημένες στον καθορισμό και την εφαρμογή αυτού του κοινού μέτρου: η αναζήτηση μιας καλύτερης προστασίας της υγείας και πιο αποτελεσματικών επεμβάσεων (προληπτικών όσο και θεραπευτικών) στην πάλη ενάντια στις πιο διαδεδομένες ασθένειες κυριαρχεί απέναντι στην αναζήτηση των ηρωικών επιδόσεων που πραγματοποιεί η ιατρική αιχμής. Οι νέες τεχνικές αναπτύσσονται στην κατεύθυνση

της γενικειμένης πρόσβασης σ' αυτές και όχι του μονοπώλιου και των προνομίων. Προμετωπίδα αυτής της πολιτικής θα μπορούσε να είναι: «Ό,τι είναι καλό, είναι καλό, ό,τι αρκεί, αρκεί». «Περισσότερο και καλύτερα» είναι πολυτελεία και σπατάλη που γεννάει πρόνομια για ορισμένους και στερήσεις για τους πολλούς.

Βέβαια, ένα τέτοιο μέτρο έχει τη δυνατότητα να γίνει αποδεκτό από όλους μόνο στο βαθμό που έχει διαμορφωθεί με τη συμμετοχή όλων και που αφήνει το μεγαλύτερο δυνατό χώρο στο συλλογικό έλεγχο των συνθηκών ζωής και των συντελεστών της υγείας, στις συνοικίες, τους δήμους, τους χώρους εργασίας.

Ωστόσο, ένα κοινό μέτρο δεν μπορεί να αναζητηθεί μονάχα σε έναν τομέα. Δεν έχει πιθανότητες επεξεργασίας και αποδοχής στον τομέα της υγείας παρά μόνο αν αναζητηθεί ταυτόχρονα σε όλες τις αποφάσεις κατανάλωσης και διαμορφωθεί με την πραγματική συμμετοχή όλων. Η αισθηση του ανικανοποίητου, η αναζήτηση του «διαρκώς καλύτερου», «διαρκώς περισσότερου», δεν γεννιούνται από την αυτόνομη συνειδητοποίηση ανέπαρκειών και ελλειψεων αλλά από την υπαρξή των δήθεν βελτιώσεων που οι πωλητές προσφέρουν σε μια μειονότητα. Ο συλλογικός έλεγχος της προσφοράς και συνεπώς των αποφάσεων κοινωνικής παραγωγής, αποτελεί το κλειδί για τον μετασχηματισμό του καταναλωτικού προτύπου προς μια εξισωτική κατεύθυνση, και την παράλληλη διεύρυνση της μη εμπορευματικής αυτοπαραγωγής²⁷.

Αυτός ο συλλογικός έλεγχος συνεπάγεται βέβαια μια ρήξη με την καπιταλιστική λογική και ιδεολογία. Προϋποθέτει ένα σχέδιο κοινωνίας ικανό να κατανικά τις τάσεις που μπαίνουν αυθόρυμητα σε λειτουργία. Εδώ τό επίμαχο ζήτημα είναι αντικείμενο μεγάλων αντιθέσεων και η προοπτική ξεκάθαρη: αν η κοινωνία δεν κατακτήσει την μικροηλεκτρονική για να προετοιμάσει, μέσα από την επέκταση των χωρών αυτονομίας και αυτοδιαχείρισης, μια έξοδο από την κρίση που να έρχεται σε ρήξη με τον καπιταλισμό, αυτός θα προσανατολιστεί «αυθόρυμητα» προς ένα νέο τύπο βιομηχανοποίησης που (όπως θα δούμε στην επόμενη παράγραφο) θα σφραγίσει την απόλυτη κυριαρχία του βασίλειου του εμπορεύματος.

11. Περιορισμός του κοινωνικού κόστους: έξοδος δεξιά

Σύμφωνα με την μαρξιστική θεωρία, στο βαθμό που η αγορά

27. Για έναν αρχειακό ορισμό του πρότυπου κατανάλωσης, βλέπε τις θέσεις 23 έως 25.

πλησιάζει στον κορεσμό, το κεφάλαιο συναντάει αυξανόμενες «δυσκολίες πραγματοποίησης της υπεραξίας»: με άλλα λόγια γίνεται όλο και πιο δύσκολη η πώληση της παραγωγής στην προβλεπόμενη τιμή· οι δαπάνες πωλήσεως δεν παύουν να μεγαλώνουν. Οι δυσκολίες πραγματοποίησης της υπεραξίας πήραν μια ιδιαίτερη και καινούργια μορφή στη διάρκεια της τελευταίας αναπτυξιακής περιόδου: αυξανόμενη δυσκολία να παραχθούν οι καταναλωτές που χρειάζονται τα εμπορεύματα και αυξανόμενο κόστος της «παραγωγής ζήτησης», όπως την ονομάζει Ζακ Ατταλί. Αυτή η παραγωγή δεν μπόρεσε να εξασφαλιστεί παρά μόνο με την ανάπτυξη ενός συνόλου υπηρεσιών (εκπαίδευσης, πληροφόρησης, περιθαλψης, πολεοδομίας, μεταφορών, προπαγάνδας, κλπ.), η αποδοτικότητα των οποίων έβαινε φθίνουσα παρά την άνοδο του κόστους τους. Από την άποψη της καπιταλιστικής ορθολογικότητας, η κρίση δεν πρόκειται να τελειώσει, ένας κύκλος συσσώρευσης δεν θα μπορέσει να τεθεί σε κίνηση παρά μόνο όταν περιοριστεί δραστικά το κόστος των υπηρεσιών που επιτρέπουν την παραγωγή καταναλωτών.

Η πληροφορική καλείται να καταστήσει δυνατό αυτό τον περιορισμό. Ακόμα καλύτερα: πρέπει να επιτρέψει τη βιομηχανοποίηση των βιοτεχνικών διαπροσωπικών υπηρεσιών· να ιδιωτικοποιήσει υπηρεσίες που μέχρι τώρα ήταν δημόσιες· και να καταστήσει την παραγωγή καταναλωτών μια δραστηριότητα που να την αναλαβουν οι ίδιοι οι καταναλωτές χάρη σε μέσα που θα τους πουλά η βιομηχανία με το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος. Αυτή η αυτοπαραγωγή καταναλωτών σύμφωνα με τους κανόνες που απαιτεί η βιομηχανία, έχει περιγραφεί από τον Ζακ Ατταλί σαν «κοινωνία αυτοεπιτήρησης²⁸». Οι δύο μεγάλοι τομείς στους οποίους η αυτοπαραγωγή καλείται να υποσκελίσει της δημόσιες υπηρεσίες είναι η Εκπαίδευση και η Υγεία: πράγματι, σ' αυτούς τους δύο τομείς παρατηρούνται οι ψηλότερες τιμές εργατικού δυναμικού και κοινωνικού κόστους και η πιο έντονη πτώση της αποδοτικότητας.

— *H Εκπαίδευση μπορεί να μεταβιβαστεί σε μεγάλο βαθμό, σε όλα τα επίπεδα, σε μηχανές που διδάσκουν οι οποίες μπορούν να παραχθούν βιομηχανικά: πληροφορικοποιημένες μηχανές και παιχνίδια για να διδάσκουν βάσιση, ομιλία, τραγούδι, σχέδιο, αριθμητική, κλπ.: πληροφορικοποιημένα προγράμματα αυτοεκπαίδευσης για τη μέση και ανώτερη εκπαίδευση· προγράμματα επανεκπαίδευσης, «διαρκούς ειδίκευσης», συνεχούς επαλήθευσης από τον καθέ-*

28. Στο *H νέα γαλλική οικονομία*, Flammarion, 1978, και *Oι τρεις κόσμοι*, δ.π., σελ. 283-289.

να, σε μηχανές αυτο-εξέτασης, για το αν οι γνώσεις του συμφωνούν με τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές και επαγγελματικές νόρμες.

Μ' αυτό τον τρόπο, τα άτομα θα πληρώνουν στη βιομηχανία τα μέσα (τερματικά, τηλεματικές συνδρομές, πρόσβαση σε ειδικές μνήμες και προγράμματα) που θα τους επιτρέπουν να αυτοπαράγονται, να αυτοσυμμορφώνονται με τις νόρμες, να αυτοεπιτηρούνται και να εξορκίζουν έτσι την αγωνία, την απομόνωση, το φόβο τους μπροστά στην περιθωριοποίηση, την υποβάθμιση, την ανεργία.

— *H Ygeia* καλείται κι αυτή να ακολουθήσει μια ανάλογη εξέλιξη. Η επίσκεψη σ' έναν παθολόγο, ένα ψυχίατρο, ένα σεξολόγο αντικαθίσταται από το διάλογο με μια μηχανή αυτο-εξέτασης, αυτοδιάγνωσης και αυτοθεραπείας. Το ποσοστό συμμετοχής στην ασφάλεια ασθένειας και το δικαίωμα στις παροχές εξαρτώνται από το κατά πόσο τηρούνται οι κανόνες υγειεινής που έχει καθορίσει η μηχανή αυτο-εξέτασης σε συνάρτηση με τις βιολογικές παραμέτρους του κάθε ατόμου²⁹. Μηχανές για τσεκ-απ., μηχανήματα για μασάζ και γυμναστική, πληροφορικοποιημένα μαθήματα γιόγκα, χαλάρωσης, κλπ. — το σύνολο σχεδόν των διαπροσωπικών υπηρεσιών έχει τη δυνατότητα να βιομηχανοποιηθεί και να κεφαλαιοποιηθεί. Ακόμα κι αυτή η «σεξουαλική υπηρεσία» (δηλαδή η πορνεία) μπορεί να (και έχει ήδη) βιομηχανοποιηθεί με μηχανές αυνανισμού ή συνουσίας, κούκλες-ρομπότ, βιντεοκασέτες, κλπ³⁰.

Από οικονομική άποψη, αυτή η βιομηχανοποίηση έχει σαν αποτέλεσμα να κάνει παραγωγικές με την καπιταλιστική έννοια (δηλαδή παραγωγούς υπεραξίας) δραστηριότητες που, μέχρι προ τινος, χρηματοδοτούνταν από τη φορολογία πάνω στο δυνητικό κέρδος ή στην παραγωγική κατανάλωση: αυτό που κάποτε κόστιζε τώρα αποδίδει στο Κεφάλαιο.

Από τεχνική άποψη, η ιδιαιτερότητα αυτής της βιομηχανοποίησης είναι ο άνλος χαρακτήρας των παραγόμενων εμπορευμάτων: πράγματι, τα υλικά προϊόντα (τηλεματικό δίκτυο, τερματικοί σταθμοί, μονάδες μνήμης, κασέττες, κλπ.) δεν αποτελούν παρά τα βιομηχανοποιημένα μέσα πρόσβασης σε ένα άυλο εμπόρευμα: «την πληροφορία», της οποίας το κόστος παραγωγής είναι εξαιρετικά χαμηλό, η ανταλλακτική αξία (η τιμή πώλησης) υψηλή, και της οποίας η κατανάλωση και η παραγωγή μπορούν να αυξάνονται

29. Βλέπε Jacques ATTALI, *H κανιβαλική τάξη*, ὁ.π. κεφ. IV.

30. Νομίζω ότι ήμουν ο πρώτος που είχε αναγγείλει αυτή την εξέλιξη, σε ένα άρθρο του 1973, «Σοσιαλισμός ή οικο-φασισμός», που αναδημοσιεύτηκε στο *Οικολογία και πολιτική*, Seuil, 1978.

χωρίς να γεννάνε εξωτερικό κόστος ούτε να συναντούν τα φυσικά όρια (συνωστισμός, στενότητα, ρύπανση) στα οποία προσκρούει η ανάπτυξη της υλικής παραγωγής.

Από την άποψη των «μεγάλων ισορροπιών» της οικονομίας, παρατηρείται επέκταση της σφαιρας της καπιταλιστικής παραγωγής σε δραστηριότητες που, μέχρι πρό τινος, ανήκαν στην (ανα)παραγωγή της εργατικής δύναμης. Το κόστος αυτής της (ανα)παραγωγής (διατήρηση στη ζωή, εκπαίδευση, κοινωνικοποίηση, περιθαλψη) μειώνεται σαφώς ενώ ταυτόχρονα ανατίθεται, εν μέρει, σε άτομα ένα σύνολο υπηρεσιών που μέχρι τότε χρηματοδοτούνταν από κοινωνικές συνδρομές ή από τους φόρους. Έτσι λοιπόν, η βιομηχανοποίηση αυτών των υπηρεσιών επιτρέπει να μειωθούν οι υποχρεωτικές επιβαρύνσεις και ταυτόχρονα να αυξηθούν οι ατομικές αγορές βιομηχανικών εμπορευμάτων νέου τύπου. Δημιουργεί μια νέα αγορά. Μ' αυτό τον τρόπο υπάρχει «μείωση του κόστους εργασίας δίχως μείωση της κατανάλωσης», «αύξηση του κέρδους δίχως πτώση της ζήτησης». Πρόκειται για το κύριο χαρακτηριστικό του «νεο-φορντισμού», έτσι όπως τον ορίζει ο Μισέλ Αλιετά³¹, και του οποίου το νόημα και τις μεθόδους εφαρμογής συνήγαγε ο Ζακ Αταλί στην «Κοινωνία της αυτο-επιτήρησης»³².

Διευκολυνόμενη από την απελευθέρωση του χρόνου, η καπιταλιστική ανάπτυξη ενός νέου τύπου αυτοπαραγωγής και αυτοεξυπηρέτησης μπορεί μ' αυτό τον τρόπο να παρεκκλίνει από τον αρχικό της στόχο και να εντάξει στην εμπορευματική Τάξη την επιθυμία για αυτονομία και έλεγχο του κοινωνικού περιβάλλοντος. Ο κόσμος της «παραγανάλωσης» που περιέγραψε ο Άλβιν Τόφλερ³³ δεν προϋποθέτει απαραίτητα την κυριαρχη αυτοδιάθεση του αυτοπαραγωγού. Αντί να είναι αυτόνομες δραστηριότητες που διευρύνουν τη σφαιρά κυριαρχίας των ατόμων και των κοινοτήτων, η αυτοπαραγωγή και η αυτοεξυπηρέτηση μπορούν να είναι τηλεπρογραμματισμένες μέσω ενός εξοπλισμού πληροφορικής που θα χρησιμοποιούν. Αυτός ο τηλεπρογραμματισμός της αυτοεπιτήρησης θα προσφένει σε ακτινοειδή δίκτυα επικοινωνίας, μέσω των οποίων ο καθένας, ατομικά, θα έχει πρόσβαση σε μια κεντρική μνήμη και θα αποκλείει έτσι τόσο τις εγκάρσιες επικοινωνίες —και άρα τις ελεύθερες ανταλλαγές πληροφοριών και εμπειριών ανάμεσα στα άτομα— όσο και τη συλλογική δυνατότητα πρόσβασης σε μνήμες κα-

31. Στο *Ανάπτυξη και ρόθμιση στις ΗΠΑ*, Calmann-Levy, 1976.

32. Στο *Οι τρεις κόσμοι*, δ.π., σελ. 117-121 και 283-297.

33. Το τρίτο κύμα. Βλέπε επίσης Παράρτημα I.

θώς και τις αυτοδιαχειριζόμενες διαδικασίες συλλογικής απόφασης. Η εξουσία των μηχανών (κρατικών, τεχνικών, εμπορικών) πάνω σε ατόμα ενισχύεται έτσι και η δυνατότητα ανάδρασης της περιφέρειας πάνω στο κέντρο αποκλείεται³⁴.

Τα ατόμα μπορούν λοιπόν να οδηγηθούν στο να αυτο-παράγονται, να αυτομορφώνονται, να αυτο-συντηρούνται σύμφωνα με μια κανονικότητα που θα προγραμματίζεται από τα πριν με τα εργαλεία αυτοπαραγωγής που χρησιμοποιούν. Μ' αυτό τον τρόπο η επιθυμία για αυτονομία και ο ελεύθερος χρόνος γίνονται αντικείμενα εκμετάλλευσης και στρέφονται ενάντια στο υποκείμενο. Τα μέσα που τίθενται στη διάθεσή του χρησιμεύουν στο να εκφυλίσουν σε μοναχική αυτοκατανάλωση την αυτοκυριαρχία που προτίθονταν να προσφέρουν.

Αυτή η καπιταλιστική «έξοδος από την κρίση», μολονότι βρίσκεται πράγματι στο δρόμο της προετοιμασίας, περιλαμβάνει εντούτοις μετασχηματισμούς ασυμβίβαστους με τον διηνεκή χαρακτήρα της καπιταλιστικής ιδεολογίας και ορθολογικότητας. Διότι η αυτοματοποίηση των τριτογενών δραστηριοτήτων και της άυλης παραγωγής είναι θεμελιακά ακατάλληλη να τροφοδοτήσει μια επαρκή αξιόχρεη ζήτηση για τη μάζα των προσφερόμενων εμπορευμάτων. Δεν επιτρέπει την πρόβλεψη ενός νέου κύκλου εντατικής συστρώματος ούτε το είδος της ρύθμισης μέσω του οποίου αυτοσυντηρείται η οικονομική ανάπτυξη χάρη στους μισθούς και την κατανάλωση των μισθωτών.

Αντίθετα, η άυλη παραγωγή απαιτεί ελάχιστο κεφάλαιο και ελάχιστη εργασία. Επομένως τα κέρδη που πραγματοποιούνται από την πώλησή τους δεν μπορούν να επανεπενδυθούν παρά μόνο εν μέρει. Θα μοιάζουν περισσότερο με εισόδημα παρά με καπιταλιστικό κέρδος. Θα πρέπει, στο μεγαλύτερο μέρος τους, να καταναλώνονται από τις νέες διευθυντικές ελίτ και να ανακατανέμονται στον πληθυσμό ανεξάρτητα από οποιαδήποτε παρεχόμενη εργασία. Μόνχα αυτή η ανακατανομή θα παρέχει στα άτομα τα μέσα για να καταναλώσουν αυτό που πρέπει να τους πουλήθει.

Η προσφορά των μέσων πληρωμής με σκοπό να καταναλωθούν κάποια εμπορεύματα θα σημαδέψει τον απόλυτο θρίαμβο της κυριαρχίας του εμπορεύματος αλλά και ταυτόχρονα την άρνηση των εμπορευματικών σχέσεων. Γιατί έτσι η κατανάλωση δεν αντιστοιχεί πια στην ικανοποίηση μιας ανάγκης (ή μιας επιθυμίας) η οποία,

34. Σε σχέση μ' αυτό το θέμα, βλέπε Gérard METAYER, *Futurs en liqueur*, Editions Ouvrières, 1982, συλλογή Οικονομικές Προοπτικές. Στο τελευταίο κεφάλαιο κυρίως, ο συγγραφέας δείχνει πώς το σημερινό γαλλικό τηλεματικό πρόγραμμα αρνείται τις δυνατότητες αυτοδιαχείρισης και τοπικής δημοκρατίας.

στο άτομο, γεννιέται από μια δραστηριότητα και την προεκτείνει, αλλά γεννιέται από την ανάγκη να υπάρχουν καταναλωτές για τα προσφερόμενα εμπορεύματα. Ο κύκλος λοιπόν κλείνει: τα όρια ανάμεσα σε κατανάλωση και παραγωγή, ανάμεσα σε ανθρώπους και εμπορεύματα, εξαφανίζονται. Εμπορεύματα παράγουν ανθρώπους σε συνάρτηση με τα εμπορεύματα που αυτοί πρέπει να καταναλώνουν και να παράγουν. Ο άνθρωπος-καταναλωτής μεταβάλλεται ο ίδιος σε παραγόμενο ή αυτο-παραγόμενο εμπόρευμα και πουλιέται με κέρδος (πράγμα που δεν είναι απόλυτα καινούργιο: ήδη οι τεχνικοί της ψυχής κατασκευάζουν και πουλάνε στις μεγάλες εταιρίες τον τύπο του ανθρώπου —δηλαδή τις αξίες και τη νοοτροπία— που αντιστοιχεί στα εμπορεύματα τα οποία πρέπει να καταναλωθούν).

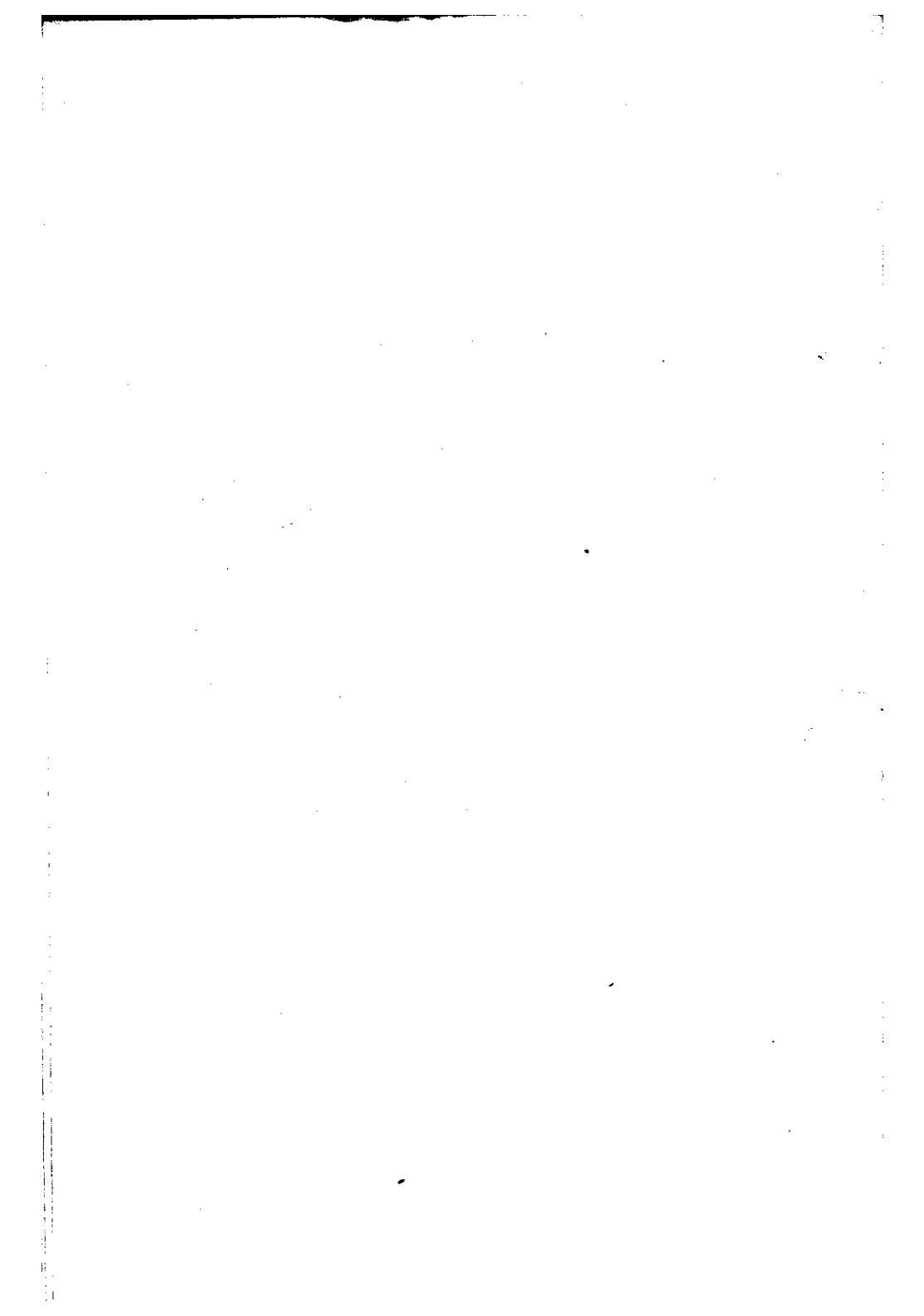
Παρακάτω θα επανέλθουμε³⁵ σ' αυτό τον τύπο εξουσίας που προϋποθέτει αυτή η κοινωνική τάξη πραγμάτων στην οποία ο Ζακ Ατταλί βλέπει δικαιολογημένα «την έσχατη έκφραση της εμπορευματικής Τάξης»: εκείνην όπου τα εμπορεύματα αγοράζουν τους καταναλωτές τους³⁶.

Οστόσο, μια τέτοια έκβαση της κρίσης δεν είναι, ή δεν είναι ακόμα, αναπόθευκτη. Μια διαφορετική έκβαση παραμένει δυνατή «χρησιμοποιώντας σταδιακά την άνοδο της παραγωγικότητας για την μείωση του εργάσιμου χρόνου και του μεγέθους των εργαλείων παραγωγής» προάγοντας «μηχανές ανοιχτές και όχι σφραγισμένες» υποκινώντας τους ανθρώπους να «χρησιμοποιούν τον απελευθερωμένο χρόνο για τη δημιουργία και όχι για την κατανάλωση³⁷», για τον περιορισμό και όχι την επέκταση των εμπορευματικών σχέσεων· χρησιμοποιώντας την πληροφορική ορίζοντιως, για τη διαχείριση από τα ίδια τα άτομα της κοινωνικής συνεργασίας τους, και όχι καθέτως, για τη διαχείριση, δηλαδή, από κεντρικούς μηχανισμούς της συνεργασίας ανάμεσα στα άτομα.

35. Βλέπε Θέση 16, III.

36. Bλ. Jacques ATTALI, *Η κανιβαλική τάξη*, δ.π., σελ. 289: «Εμπόρευμα σαν όλα τα υπόλοιπα, ο άνθρωπος ανταλλάσσεται, καταναλωνόμενος από εμπορεύματα, και άρα μπορεί να αναπαραχθεί σαν ένα εμπόρευμα και όχι πια σαν αγωνιζόμενη εργατική δύναμη».

37. Jacques ATTALI, *Οι τρεις κόσμοι*, δ.π., σελ. 296-297.

III. Κατάργηση της εργασίας επιδανάτια αγωνία του κεφάλαιου

12. Η μικρο-ηλεκτρονική επανάσταση

Σε αντίθεση με τις μεγατεχνολογίες της βιομηχανιστικής περιόδου, που εμπόδιζαν μια αποκεντρωμένη ανάπτυξη, ριζωμένη στις κοινότητες βάσης, η αυτοματοποίηση είναι, πράγματι, σαν τέτοια, κοινωνικά διφορούμενη. Ενώ οι μεγατεχνολογίες ήταν τεχνολογίες - φυλακές, η μικρο-ηλεκτρονική είναι μια τεχνολογία-σταυροδρόμι: δεν επιτρέπει ούτε επιβάλλει κάποιο συγκεκριμένο τύπο ανάπτυξης. Σε αντίθεση με την ηλεκτροπυρηνική ή τη βιομηχανία του διαστήματος, μπορεί να χρησιμεύσει τόσο στην υπερ-συγκεντρωση δύο και στην αυτοδιαχείριση, ακόμα και στην αυτοδιαχειριζόμενη συγκεντροποίηση. Ωστόσο, δεν μπορεί να εγκαινιάσει ένα νέο μακρόχρονο κύκλο καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Αυτό αποδειχτήκε σαφώς από ζένες μελέτες και κυρίως από τον Γκύντερ Φρίντρικς, υπεύθυνο του τομέα Αυτοματισμού του συνδικάτου των εργατών μεταλλουργίας της Ομοσπονδιακής Γερμανίας (I.G. Metall στη Φραγκφούρτη): η ρομποτική και η γραφειοτική επιτρέπουν την αντικατάσταση των κλασικών εγκαταστάσεων με εξοπλισμούς που είναι πιο αποδοτικοί αλλά και λιγότερο δαπανηροί ανά μονάδα προϊόντος¹. Επιτρέπουν ταυτόχρονα την εξοικονόμηση επενδύσεων (σταθερό πάγιο κεφάλαιο), εργατικού δυναμικού (μεταβλητό κεφάλαιο) και πρώτων υλών (σταθερό κυκλοφορικό κεφάλαιο), ιδιαίτερα ενέργειας. Εδώ βρίσκεται η ριζοσπαστική καινοτομία τους. Καινοτομία που δικαιολογεί απόλυτα την έκφραση «μικρο-ηλεκτρονική επανάσταση».

Για πρώτη φορά μετά την εμφάνιση του ηλεκτρικού κινητήρα,

1. Βλέπε τα παραδείγματα που δίνονται παρακάτω στο Παράρτημα III. 3. «Να δουλεύουμε λιγότερο, να ζούμε καλύτερα»..

η παραγωγικότητα στον τομέα I (παραγωγή μέσων παραγωγής) αυξάνεται ταχύτερα απ' ό,τι στον τομέα II (καταναλωτικά προϊόντα): τα πρώτα εργοστάσια δίχως εργάτες είναι τα εργοστάσια όπου τα ρομπότ παράγουν ρομπότ. Η αξία του σταθερού πάγιου κεφαλαίου ανά μονάδα προϊόντος μειώνεται γρήγορα και η αξία του μεταβλητού κεφαλαίου τείνει να πέσει στα επίπεδα της αξίας της εργασίας συντήρησης. Με λίγα λόγια, η τεχνική επανάσταση συνεπάγεται ένα μετασχηματισμό που ανατρέπει τις βάσεις της οικονομικής σκέψης: δεν προκαλεί απλά, όπως είχε γίνει στις προηγούμενες τεχνολογικές επαναστάσεις, τη μείωση της αξίας του πάγιου κεφαλαίου ανά μονάδα προϊόντος: εγκαινιάζει τη μείωση της συνολικής μάζας του πάγιου κεφαλαίου που χρησιμοποιείται για την παραγωγή ενός ταχέως αυξανόμενου όγκου εμπορευμάτων.

Όταν το κράτος δίνει κίνητρα για επενδύσεις σημαίνει ότι δίνει κίνητρα για την ανανέωση του μηχανισμού παραγωγής και την ανασύσταση του ποσοστού κέρδους, αλλά επίσης και για καταστροφές κεφαλαίων (με το κλείσιμο επιχειρήσεων και τη διάλυση των υπαρχόντων εξοπλισμών) και κατάργηση θέσεων εργασίας. Σύμφωνα με μια γερμανική έρευνα², υπολογίζεται ότι εκατό δισεκατομμύρια γερμανικά μάρκα που επενδύθηκαν στο βιομηχανικό εξοπλισμό δημιούργησαν δύο εκατομμύρια θέσεις εργασίας ανάμεσα στο 1955 και το 1960 και 400.000 θέσεις ανάμεσα στο 1960 και 1965. Από το 1965 μέχρι το 1970, υπολογίζεται ότι κατάργησαν 100.000 θέσεις εργασίας, ενώ ανάμεσα στο 1970 και 1975 κατάργησαν 500.000. Στη Γαλλία, η υποχώρηση που παρατηρήθηκε στο δυναμικό της βιομηχανίας ήταν 53.000 θέσεις εργασίας το χρόνο.

Επομένως η άνοδος των επενδύσεων δεν θα φέρει την ανάκαμψη της ανάπτυξης, τουλάχιστον όσο ο τεχνολογικός μετασχηματισμός δεν έχει φτάσει στο τέλος του. Ένας νέος κύκλος ανάπτυξης βασισμένος στον αυτοματισμό προϋποθέτει ένα πολιτιστικό μετασχηματισμό που μόλις τώρα αρχίζει και ένα μετασχηματισμό των ίδιων των οικονομικών συστημάτων. Ο χρόνος εργασίας δεν θα μπορεί πια να αποτελεί το μέτρο της ανταλλακτικής αξίας ούτε η ανταλλακτική αξία το μέτρο της οικονομικής αξίας. Ο μισθός δεν θα μπορεί πια να είναι συνάρτηση της ποσότητας εργασίας ούτε το δικαιώμα σε ένα εισόδημα θα μπορεί να εξαρτάται από την κατοχή μιας θέσης εργασίας.

Ο πολιτικός προσδιορισμός και η πολιτική διαχείριση αυτών των μετασχηματισμών είναι τα βασικά ζητούμενα της παρούσας κρίσης.

2. F. VESTER, *Ballungsgebiete in der Krise*, Deutsche Verlagsanstalt, Στοντγάρδη, 1976. Αναφέρεται από τον Ignacy SACHS στο άρθρο «Ποιά κρίση;», *Cités*, τεύχος 6, Hachette, 1980.

13. Ο αδύνατος καπιταλισμός

Η καινοτομία της παρούσας κρίσης είναι ότι οι τεχνολογικοί μετασχηματισμοί με τους οποίους απαντά σ' αυτήν ο καπιταλισμός δεν είναι ελεγχόμενοι μέσα στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ορθολογικότητας. Επιταχύνοντας τις καταστροφές κεφαλαίων και θέσεων εργασίας, αυτοί οι μετασχηματισμοί επιτρέπουν την παραγωγή αυξανόμενων ποσοτήτων εμπορευμάτων με ταχέως μειωνόμενες ποσότητες κεφαλαίου και εργασίας. Το σύνθημα «να κάνουμε περισσότερα με λιγότερα», χωρίς αμφιβολία, υπήρξε πάντα ένας από τους στόχους της πολιτικής οικονομίας αλλά ο στόχος αυτός επιδιώκεται στο επίπεδο σχετικών μόνο μεγεθών (λιγότερο κεφάλαιο και εργασία ανά μονάδα προϊόντος), μέσα σε πλαίσια αύξησης των απόλυτων ποσοτήτων (περισσότερο κεφάλαιο γίνεται αποδοτικό μέσα από μια παραγωγή που αυξάνεται ταχύτερα από αυτό). Άλλα, όπως είδαμε, η αυτοματοποίηση έχει σαν αποτέλεσμα να μειώνει τις απόλυτες ποσότητες κεφαλαίου που μπορούν να αξιοποιηθούν με την παραγωγή μια αυξανόμενης ποσότητας εμπορευμάτων, τόσο υλικών όσο και άνλων.

Είναι αλήθευτα ότι αυτές οι περιορισμένες ποσότητες κεφαλαίου θα είναι πολύ πιο αποδοτικές απ' ό,τι στο παρελθόν. Άλλα αυτή ακριβώς η πολύ ψηλή αποδοτικότητά τους θέτει, σαν τέτοια, ένα πρόβλημα. Στο απόλυτα αυτοματοποιημένο εργοστάσιο, η ποσότητα της ζωντανής εργασίας τείνει προς το μηδέν ταυτόχρονα με την οικονομική αξία (με τη μαρξιστική έννοια) του προϊόντος καθώς και την αγοραστική δύναμη που κατανέμεται με τη μορφή του μισθού. Με άλλα λόγια, η αυτοματοποίηση καταργεί τους εργαζόμενους και ταυτόχρονα τους δυνητικούς αγοραστές. Η κατανάλωση της παραγωγής δεν μπορεί να διασφαλιστεί παρά μέσω κατανομών αγοραστικής δύναμης εξωτερικών ως προς το κλασικό οικονομικό κύκλωμα, οι οποίες δηλαδή δεν στηρίζονται σε εμπορευματικές ανταλλαγές και δεν άμειβουν κάποια εργασία. Η εμπορευματική (ανταλλακτική) αξία των προϊόντων τείνει προς ένα μέγεθος ίσο με το κόστος συντήρησης, αναπαραγωγής και λειτουργίας των αυτόματων μηχανημάτων.

Ξαναβρίσκουμε λοιπόν εδώ «την κατάρρευση της παραγωγής που στηρίζεται στην ανταλλακτική αξία», που ο Μαρξ αναγγέλλει στα *Grundrisse*³. Με άλλα λόγια, ο στόχος της παραγωγής δεν μπο-

3. «Στο βαθμό που αναπτύσσεται η μεγάλη βιομηχανία, η δημουργία του πραγματικού πλούτου εξαρτάται λιγότερο από τον χρόνο και την ποσότητα της χρησιμοποιούμενης εργασίας και περισσότερο από τη δράση παραγόντων που

ρεῖ πια να είναι η αύξηση της ανταλλακτικής αξίας, της υπερεργασίας και της υπεραξίας έτσι ώστε να αυξήθει το κεφάλαιο, κ.ο.κ., αφού το αυτόματο εργοστάσιο, πρακτικά, δεν παράγει πια τίποτε άλλο έξω από υπεραξία. Στο μέτρο που γενικεύεται η αυτοματοποίηση και αυξάνεται η μάζα της υπεραξίας, καθώς και το ποδοστό της, αυτή η τελευταία είναι πια αδύνατο να κεφαλαιοποιηθεί: εξαφανίζεται η δυνατότητα αποδοτικής επανεπένδυσής της⁴.

Οι μέθοδοι και οι στόχοι της διαχείρισης της οικονομίας δεν μπορούν λοιπόν να συνεχίσουν να είναι εκείνοι του καπιταλισμού, όπως και οι κοινωνικές σχέσεις δεν μπορούν να παραμένουν βασισμένες στην πώληση της εργατικής δύναμης, δηλαδή στη μισθώτη εργασία. Αυτή η διαχείριση δεν μπορεί να είναι ούτε σοσιαλιστική, στο βαθμό που η αρχή «στον καθένα σύμφωνα με τη εργασία του» έχει ξεπεραστεί εκ των πραγμάτων και που η κοινωνικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας (η ολοκλήρωση της οποίας, σύμφωνα με τον Μαρξ, έπρεπε να είναι ο σοσιαλισμός) έχει ήδη πραγματοποιηθεί. Επομένως, η αυτοματοποίηση μας παραπέμπει σε κά-

τίθενται σε κίνηση στη διάρκεια της εργασίας, και των οποίων η τεράστια αποτελεσματικότητα δεν έχει καμία σχέση με τον χρόνο άμεσης εργασίας που κοστίζει η παραγωγή τους. (...) Ο πραγματικός πλούτος εκδηλώνεται (...) στην τεράστια αναντιστοιχία ανάμεσα στον χρόνο εργασίας και το προϊόν του, καθώς και στην ποιοτική αναντιστοιχία ανάμεσα στην εργασία που περιορίζεται σε μια καθαρή αφαίρεση και την ισχύ της παραγωγικής διαδικασίας που ελέγχει. (...). Όταν η εργασία, στην άμεση μορφή της, θα πάψει να αποτελεί τη μεγαλή πηγή πλούτου, τότε ο χρόνος εργασίας θα πάψει και θα πρέπει να πάψει ν' αποτελεί το μέτρο της εργασίας, όπως ακριβώς η ανταλλακτική αξία θα πρέπει να πάψει ν' αποτελεί το μέτρο της αξίας χρήσης. Η υπερεργασία των ανθρώπινων μαζών θα πάψει να αποτελεί τον όρο ανάπτυξης του γενικού πλούτου: όμοια η απράξια — προνόμιο ορισμένων — δεν θα αποτελεί πια τον όρο για την ανάπτυξη των γενικών ικανοτήτων του ανθρώπινου εγκεφάλου. Απ' αυτή τη στιγμή και μετά, η παραγωγή που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία καταρρέει και η άμεση διαδικασία της υλικής παραγωγής χάνει την άθλια μορφή της και τις άθλιες αντιθέσεις της. Η μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας, στον βαθμό που δεν πραγματοποιείται σε διφέρος της υπερεργασίας, θα επιτρέψει την ελεύθερη και ολόπλευρη ανάπτυξη του ατόμου. Πράγματι, χάρη στην ψυχαγωγία και στα μέσα που θα τίθενται στη διάθεση όλων, η μείωση στο ελάχιστο της κοινωνικής έργασίας θα εννοήσει την καλλιτεχνική, επιστημονική, κ.λπ. ανάπτυξη του καθενός». Καρλ ΜΑΡΞ, *Έργα, Οικονομία II*, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, σελ. 305-306.

4. Ο Μαρξ το έδειξε στα *Grundrisse* με τον εξής τρόπο: «Αν ο αναγκαίος χρόνος εργασίας είχε ήδη μειωθεί σε 1/1.000, η ολική υπεραξία θα ήταν 999/1.000. Αν η παραγωγική δύναμη πολλαπλασιάζοταν ακόμα επί χίλια, η αναγκαία εργασία θα έπεφτε στο 1/1.000.000 εργάσιμης ημέρας και η ολική υπεραξία θα έφτανε στο 999.999/1.000.000 εργάσιμης ημέρας... Θα είχε λοιπόν αυξήθει κατά 999/1.000.000, δηλαδή, για μια παραγωγική δύναμη πολλαπλασιασμένη επί χίλια, θα είχε αυξήθει μονάχα κατά ένα χιλιοστό». *Grundrisse*, σελ. 244 της γερμανικής έκδοσης.

τι πέρα από τον καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό. Αυτό το πέρα είναι το κεντρικό ζητούμενο και μπορεί να πάρει δύο κύριες μορφές: τη μορφή των τεχνοκρατικών κοινωνιών πλήρως προγραμματισμένων (με την έννοια που δίνει ο Άλαιν Τουραίν σ' αυτό τον όρο) και τη μορφή της απελευθερωμένης κοινωνίας, που ο Μαρξ αποκαλούσε «κομμουνιστική», στην οποία η αναγκαία παραγωγή του απαραίτητου δεν απασχολεί παρά ένα πολύ περιορισμένο κομμάτι του χρόνου του καθενός και στην οποία επομένως η (μισθωτή) εργασία παύει ν' αποτελεί την κύρια δραστηριότητα⁵.

Αυτές οι δύο μορφές κοινωνίας έχουν υποχρεωτικά κοινό χαρακτηριστικό τον διαχωρισμό ανάμεσα στο δικαιώμα σε ένα εξασφαλισμένο εισόδημα και την κατοχή μιας θέσης εργασίας. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν είναι θεμελιακά διαφορετικές.

14. Το τέλος της κοινωνίας της εργασίας

Η μικρο-ηλεκτρονική επανάσταση εγκανιάζει την εποχή της κατάργησης της εργασίας. Αυτή η κατάργηση πρέπει να κατανοηθεί από μια διπλή σκοπιά:

α) η ποσότητα της αναγκαίας εργασίας μειώνεται γρήγορα μέχρι να καταστεί περιθωριακή στην πλειοψηφία των υλικών παραγώγων και των δραστηριοτήτων οργάνωσης·

β) η εργασία δεν απαιτεί πια την άμεση επαφή του εργάτη με την ύλη. Η μεταποίηση αυτής της τελευταίας δεν προκύπτει πια από μια άμεση, πλήρη και κυριαρχη δραστηριότητα.

Αυτές οι εξελίξεις, που η πλειοψηφία των «μαρξιστών» αγνοεί ή αποδίδει στις διαστροφές του καπιταλισμού, θα έπρεπε αντίθετα, σύμφωνα με τον Μαρξ, να αναγγέλλουν την έξαφάνιση του καπιταλισμού και την αντικειμενική ωρίμανση του κομμουνισμού. Πράγματι, ο Μαρξ είχε προβλέψει πως «η μετατροπή των μέσων εργασίας σε αυτόματη διαδικασία» πηγαίνει παράλληλα με «την κατάργηση της ατομικής εργασίας στην άμεσότητα και την ιδιαιτερότητά της και τη μετατροπή της σε κοινωνική εργασία»⁶. Η κοινωνικοποίηση της εργασίας καταργεί έτσι αυτές τις ατομικές τεχνικές ικανότητες

5. Ήδη από τη Γερμανική Ιδεολογία, ο Μαρξ ορίζει τον κομμουνισμό σαν «κατάργηση της εργασίας και κάθε κυριαρχίας μέσα από την κατάργηση των ίδιων των τάξεων», επιμένοντας ότι μονάχα μέσα από την κατάργηση της εργασίας, και όχι απλά μέσα από την ανακατανομή της, ο κομμουνισμός διαφορίζεται από όλες τις προηγούμενες επαναστάσεις.

6. Οι υπογραμμίσεις είναι του Μαρξ. Βλέπε Έργα, Οικονομία II, σελ. 309.

που είναι τα επαγγέλματα για να δώσει στην εργασία το χαρακτήρα μιας «άμεσα κοινωνικής δραστηριότητας» στην οποία το άτομο σύμμετεχει όχι σαν κάποιος που προσφέρει τις προσωπικές του ικανότητες αλλά σαν κοινωνικό άτομο φορέας ικανοτήτων κοινωνικά καθορισμένων. Αυτή η εξέλιξη έχει πρακτικά ολοκληρωθεί⁷.

Σύμφωνα με την πρόβλεψη του Μαρξ, η φύση της εργασίας (ο «συγκεκριμένος χαρακτήρας» της) έχει γίνει πια αδιάφορη: λέει κανείς «εργάζομαι» ή «έχω μια δουλειά» και όχι «κάνω αυτή ή εκείνη τη δουλειά». Η εργασία δεν συνεπάγεται πια τη σύμπτωση ενός ατόμου με τη δραστηριότητα «που τον καθορίζει στο ιδιαίτερο είναι του», όπως την εποχή που λέγαμε: «Ασκώ αυτό ή εκείνο το επάγγελμα». Δουλειών σημαίνει ότι κάνω τη μια ή την άλλη δουλειά, εδώ ή κάπου άλλου, αυτό δεν ενδιαφέρει.

Αυτή η «αδιαφορία στο συγκεκριμένο περιεχόμενο» δεν έφερε ωστόσο την ταύτιση, που είχε προβλέψει ο Μαρξ, του ατόμου με την κοινωνία όπως με το «οργανικό σώμα»⁸ του. Αντίθετα, γέννησε

7. Η θεωρητική εξαθλίωση του μαρξισμού έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο που, τόσο στη Γαλλία όσο και στη Γερμανία, οι εκφραστές του συγχέονται την κοινωνικά καθορισμένη αφηρημένη εργασία με την καπιταλιστική οργάνωση της εργασίας, και την κατάργηση των επαγγελμάτων με κάποιο διαστροφικό αποτέλεσμα αυτής της τελευταίας. Αυτό τους οδήγει στο να θεωρούν άρνηση του μαρξισμού τις απόψεις που, στο *Αποχαιρετισμός στο προλεταριάτο*, αναφέρονται στην αδύνατη εξάλειψη της επερονομίας της αφηρημένης εργασίας. Από αυτή την άποψη, ο έλαινος αξιέζει στον J. - Cl. BARBIER ο οποίος, στο βιβλίο του *Η οργάνωση της εργασίας* (έκδ. Le Sycamore, 1982), συγχέει κοινωνικοποίηση της εργασίας και δεσποτισμό του εργοστάσιου, στηρίζοντας την πολεμική του με μένα σε ένα άρθρο για το οποίο αναφέρει λάθος τίτλο και πηγή.

8. Τα δύο αποσπάσματα του Μαρξ στα οποία αναφέρομαι αξιέζει να δοθούν εν εκτάσει: «Η αδιαφορία απέναντι στη συγκεκριμένη εργασία προϋποθέτει ένα τεράστιο σύνολο πραγματικών τρόπων εργασίας, από τους οποίους κανένας δεν κυριαρχεί πια σε όλα τα σημεία... Η αδιαφορία απέναντι στη συγκεκριμένη εργασία αντιστοιχεί σε μια μορφή κοινωνίας όπου τα άτομα περνούν με ευκολία από τη μία εργασία στην άλλη και όπου ο συγκεκριμένος τρόπος εργασίας τους είναι τυχαίος, άρα αδιάφορος. Η εργασία εδώ έχει γίνει, όχι μόνο σαν κατηγορία αλλά στην πραγματικότητά της, το μέσο για τη δημιουργία του πλούτου γενικά και έχει πάψει να συγχέεται με το άτομο σαν προσδιορισμός μιας ίδιαιτερότητας. Μια τέτοια κατάσταση εμφανίζεται πολύ έντονα στην πιο σύγχρονη μορφή των αστικών κοινωνιών —στις Ηνωμένες Πολιτείες. Εδώ, η αφοίρεση της κατηγορίας «εργασία», «εργασία γενικά», εργασία δίχως περιφράσεις, σημειού εκκίνησης της σύγχρονης οικονομίας, επαληθεύεται πρακτικά».

Grundrisse, Λειψία, 1953, σελ. 25. (Αυτό το απόσπασμα δεν υπάρχει στη γαλλική έκδοση της Pléiade).

Παρακάτω, στη σελ. 716 της γερμανικής έκδοσης, ο Μαρξ σημειώνει ότι «με την κατάργηση του άμεσου χαρακτήρα της ζωντανής εργασίας σαν απλά ατομικού-ιδιαίτερου (...) και την επιβεβαίωση της δραστηριότητας των ατόμων σαν άμεσα γενικής και κοινωνικής (...), οι υλικές στιγμές της παραγωγής χάνουν τη

την αδιαφορία απέναντι στην εργασία γενικά: αυτή δεν είναι μια πηγή κοινωνικής ταυτότητας και προσωπικής ολοκλήρωσης παρά μόνο για μια ταχέως μειωνόμενη μειοψηφία «επαγγελματιών» οι οποίοι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, εξακολουθούν να κατέχουν μια τεχνική ικανότητα που την ασκούν προσωπικά και της οποίας διατηρούν την αποκλειστικότητα.

Έτσι, στη Σουηδία, το ποσοστό εκείνων για τους οποίους ή τις οποίες η εργασία είναι η σπουδαιότερη διάσταση της ζωής τους έπεσε από 33% το 1955 σε 17% το 1977. Στην Ομοσπονδιακή Γερμανία, το ποσοστό των ανθρώπων που δηλώνουν ότι δίνουν μεγαλύτερη σημασία σ' αυτό που κάνουν στη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου τους απ' ότι στη διάρκεια της εργασίας πέρασε από 36% τό 1962 σε 56% το 1976. Στη Γαλλία, μια σφυγμομέτρηση σε ένα δείγμα μισθωτών έθετε, το φθινόπωρο του 1981, το ακόλουθο ερώτημα: «Αν είχατε τη δυνατότητα, θα σταματούσατε οποιαδήποτε επαγγελματική απασχόληση;» Οι απαντήσεις δείχνουν ότι «η προσήλωση στην εργασία αυξάνεται παράλληλα με το εισόδημα» (αλλά ξέρουμε, επίσης, ότι το εισόδημα αυξάνεται παράλληλα με την εξειδίκευση και την προσωπική υπευθυνότητα που αναγνωρίζονται στο μισθωτό): έτσι, 61% αυτών που κερδίζουν 4.000 - 6.000 φράγκα το μήνα απαντούν καταφατικά, απέναντι σε 34,5% αυτών που κερδίζουν πάνω από 10.000 φράγκα, με ένα μέσο όρο που φτάνει το 44,9%⁹.

Αυτή η αδιαφορία για την εργασία είναι μια από τις σημαντικότερες κοινωνικο-πολιτιστικές αλλαγές που πραγματοποιούνται. Υπονομεύει τις ιδεολογικές και ηθικές βάσεις του βιομηχανισμού. Ήδη έκδηλη πριν από την οξεία φάση της παρούσας κρίσης (της οποίας, όπως είδαμε, υπήρξε ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες), επιταχύνεται ακόμα περισσότερο από τη μείωση του κοινωνικά αναγκαίου εργάσιμου χρόνου που προκαλεί η αυτοματοποίηση.

μορφή της αλλοτριώσεως: τίθενται σαν ιδιοκτησία, σαν οργανικό κοινωνικό σώμα όπου τα άτομα αναπαράγονται μέσα στη μοναδικότητά τους, αλλά σαν κοινωνικά μοναδικά άτομα». Η δυνατότητα για το άτομο να ταυτιστεί με μια άμεσα κοινωνική «δραστηριότητα εν γένει» και της οποίας το περιεχόμενο δεν είναι σε θέση να το καθορίσει αυτό το ίδιο, αυτή η δυνατότητα βρίσκεται στη βάση της σοσιαλιστικής ηθικής: βάζει σαν υπέρτατους στόχους και αρετές την απώλεια της μοναδικότητας και τη σύμπτωση της ατομικής ύπαρξης με το κοινωνικό είναι. Εκεί όμως βρίσκεται η μεγαλύτερη αυταπάτη του Μαρξ και των μαρξιστών και η ρίζα όλων των ολοκληρωτικών κολλεκτιβισμών. Βλέπε *Αποχαιρετισμός στο προλεταράτο*, III, 3α) και, στο παρόν βιβλίο, «Άτομο, κοινωνία, κράτος». Βλέπε επίσης το πολύ ωραίο δοκίμιο του Ferruccio ANDOLFI, «L'utopia del lavoro come bisogno vitale», στο *Problemi del Socialismo*, No 23, Μίλανο, Ιανουάριος - Απρίλιος, 1982.

9. Κέντρο μελετών για την Απασχόληση, Δελτίο πληροφόρησης No 56, Ιούνιος 1982.

Γι' αυτό παντού, οι κοινωνίες διαχειρίζονται αυτή τη μείωση με τρόπο που να αποκρύψουν την πραγματικότητά της. Άλλωστε, σε όποια ιδεολογία και αν αναφέρεται, είναι απατηλή οποιαδήποτε πολιτική που δεν αναγνωρίζει το γεγονός ότι δεν είναι πια δυνατό να υπάρξει μισθωτή απασχόληση, πλήρης και για όλους, και ότι η μισθωτή εργασία δεν μπορεί να συνεχίσει να αποτελεί το κέντρο βάρους ούτε καν την κυριαρχη δραστηριότητα της ζωής του καθενός.

15. Ένας εργατικός συντηρητισμός

Το δικαίωμα στη δουλειά, το δικαίωμα σε μια απασχόληση και το δικαίωμα σε ένα εισόδημα συγχέονταν για καιρό. Σήμερα πια αυτό δεν είναι δυνατό. Το γεγονός αυτό αναγνωρίζεται αλλά και ταυτόχρονα αποκρύβεται από την αποζημιώση της ανεργίας και την πρόωρη σύνταξη. Η πληρωμή των ανέργων, στις χώρες της βόρειας Ευρώπης, με το 70% του προηγούμενου μισθού τους χωρίς χρονικό περιορισμό ή η συνταξιοδότηση, με το 70 έως 90% του μισθού τους, εργαζόμενων που είναι πάνω από 55 χρονών, και μάλιστα, σε ορισμένους τομείς που βρίσκονται σε κρίση, πάνω από 50 ετών, διαχωρίζει εκ των πραγμάτων το δικαίωμα σε ένα εισόδημα από την κατοχή μιας θέσης εργασίας.

Οστόσο αυτός ο διαχωρισμός πραγματοποιείται με τέτοιον τρόπο ώστε να αποκρύβεται. Πράγματι, αποφεύγει να παραδεχτεί ότι δεν μπορεί, ούτε θα μπορέσει ποτέ πια, να υπάρξει πλήρης απασχόληση για όλους, αντιμετωπίζοντας την ανεργία σαν ένα παροδικό και τυχαίο φαινόμενο, και την αποζημιώση της όχι σαν ένα δικαίωμα αλλά σαν μια ελεημοσύνη. Ανεργία και άνεργοι αντιμετωπίζονται σαν η πλήρης και μόνιμη απασχόληση να ήταν και να πρέπει να παραμείνει ο κανόνας και η νόρμα: πρέπει κανείς να είναι είτε μισθωτός με πλήρη απασχόληση, είτε άνεργος που, με αντάλλαγμα κάποιο επίδομα, παρατείται από οποιαδήποτε δραστηριότητα, ακόμα και μη αμειβόμενη¹⁰. Το δίλημμα πλήρης απασχόληση ή πλήρης ανεργία αρνείται έμμεσα το γεγονός της εκ των πραγμάτων μείωσης του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας και κατανέμει αυτή τη μείωση με τον πιο άνισο τρόπο: ποινικοποιώντας και περιθωριοποιώντας όσους επωφελούνται απ' αυτή τη μείωση (τους ανέργους) έτσι ώστε να προστατευτεί ο κανόνας της πλήρους απασχόλησης, και μέσω αυτής, η φύση των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα

10. Στην Ολλανδία συγκεκριμένα, απαγορεύτηκε σε νεαρούς ανέργους, που δεν είχαν εργαστεί ποτέ και που έπαιρναν ένα πολύ χαμηλό εισόδημα, να κάνουν μικροδουλειές εθελοντικής βοήθειας σε ηλικιωμένα άτομα: υπήρχε κίνδυνος να αφαιρέσουν τη δυνατότητα αμειβόμενης εργασίας από μη ανέργους.

σε εργοδότες και μισθωτούς.

Αυτές οι σχέσεις, θεμελιωμένες στην υποταγή των δεύτερων στους πρώτους, δεν μπορούν πράγματι να συνεχίσουν να υπάρχουν παρά μόνο αν η εργασία είναι για τον μισθωτό η κύρια απασχόλησή του. Έτσι αυτός βιώνει την εξάρτησή του από τον εργοδότη σαν μια εξουσία που ασκείται πάνω στη ζωή του: αυτή οργανώνεται και επικεντρώνεται απόλυτα γύρω από την εργασία. Αν, αντίθετα, η εργασία δεν απασχολούσε παρά μόνο τριάντα ή και λιγότερες ώρες την εβδομάδα, τότε δεν θα ήταν παρά μια δραστηριότητα ανάμεσα σε άλλες, το ίδιο ή και περισσότερο σημαντικές από αυτήν. Μ' αυτό τον τρόπο η σχέση υπαρξιακής υποταγής στον εργοδότη θα άλλαζε: το εργατικό δυναμικό δεν θα δεχόταν πια τόσο εύκολα τις αποφάσεις και την εξουσία του. Η διατήρηση του κανόνα της πλήρους απασχόλησης τείνει ουσιαστικά στη διατήρηση των σχέσεων κυριαρχίας που θεμελιώνονται στην ηθική της αποδοτικότητας.

Αυτή η πολιτική διατήρησης των ιδεολογικών βάσεων της σχέσης κυριαρχίας έχει ένα υψηλό κοινωνικό κόστος. Οδηγεί υποχρεωτικά σε ένα δυιστικό διαχωρισμό του ενεργού πληθυσμού: από τη μία πλευρά, μια ελίτ προστατευόμενων και σταθερών εργαζομένων, με πλήρη απασχόληση, θεματοφύλακας των παραδοσιακών αξιών του βιομηχανισμού, προσκολλημένη στην εργασία της και την κοινωνική της θέση: από την άλλη μια μάζα ανέργων και εργαζόμενων χωρίς ειδίκευση και χωρίς συγκεκριμένο καθεστώς, που απασχολούνται προσωρινά και κατά διαστήματα σε αδιάφορες θέσεις.

Όλες οι βιομηχανικές κοινωνίες εξελίσσονται προς αυτή τη «δυαδικότητα» (που υπήρξε πάντα ιδιαίτερα έντονη στην Ιαπωνία) με την οποία η τάξη των σταθερών εργαζόμενων καλείται να παιξει ένα συντηρητικό ρόλο υπεράσπισης της παλιάς τάξης πραγμάτων¹¹. Αντίθετα, η μάζα των «αδιάφορων προς την εργασία» αποτελεί το κοινωνικό υποκείμενο που μπορεί να αναλάβει τον αγώνα για

11. Στον βαθμό που ταυτίζεται με την ελίτ των μόνιμων και προστατευόμενων εργαζόμενων, αρνούμενος το μοίρασμα της απασχόλησης, την αυτοδιαχείριση και την απελευθέρωση των ωραρίων, τη μεταφορά του κέντρου της ζωής προς αυτοκαθοριζόμενες και δηλ. μισθωτές δραστηριότητες, ο συνδικαλισμός μεταβάλλεται σε συντηρητική δύναμη, ή ακόμα και αντιδραστική, σε ορισμένες περιπτώσεις. Δεν θα μπορέσει να αποφύγει αυτό τον εκφυλισμό παρά μόνο αν κατορθώσει να οργανώσει ή, τουλάχιστον, να εμψυχώσει και να υιοθετήσει τον αγώνα των «αδιάφορων προς την εργασία» (που στο βιβλίο μου *Αποχαιρετισμός στο Προλεταράτο*, ονόμασα «μη τάξη των μη εργαζόμενων»), πράγμα που απαιτεί να μην δένεται μόνο με τις επιχειρήσεις και να μην ευνοεί προνομιακά την οργάνωση κατά βιομηχανία ή κατά επάγγελμα απέναντι στην οργάνωση κατά περιοχή.

την κατανομή της απασχόλησης, και ταυτόχρονα τη γενικευμένη μείωση του χρόνου εργασίας, τη σταδιακή κατάργηση της μισθωτής εργασίας μέσα από την επέκταση των δραστηριοτήτων αυτοπαραγωγής, και την εξασφάλιση για όλους ενός ζωτικού εισοδήματος. Τα σύνορα ανάμεσα σε δεξιά και αριστερά διασχίζουν προφανώς το εσωτερικό του κόσμου της εργασίας — πράγμα που άλλωστε δεν έπαψε ποτέ να ισχύει¹².

16. Ο νεκροζώντανος καπιταλισμός

Εξαιτίας της γρήγορης μείωσης, κάτω από την επίδραση της αυτοματοποίησης, του αριθμού των σταθερών και πλήρους απασχόλησης θέσεων εργασίας, η ηγεμονία της ελίτ της εργασίας δεν μπορεί να διατηρηθεί παρά μόνο μέσα από λιγότερο ή περισσότερο αυταρχικούς δρόμους των οποίων παραθέτουμε μια συνοπτική τυπολογία:

1. Η στρατιωτική πειθάρχηση και ο διαχωρισμός των μη εργαζόμενων είναι τάσεις ορατές ήδη από σήμερα. Η έκταση της ανεργίας και η αμοιβή των μη εργαζόμενων αποκρύβονται με μέτρα όπως η παράταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης· η αμοιβή σεμιναρίων επαγγελματικής κατάρτισης και ανώτερων σπουδών που στερούνται ολοφάνερα επαγγελματικής διεξόδου· η επέκταση της στρατιωτικής θητείας· η θεσμοθέτηση μια παραστρατιωτικής «υπηρεσίας εργασίας», με πολύ χαμηλή αμοιβή, για εργασίες που δεν θα ήταν οικονομικά αποδοτικές αν εκτελούνταν από ένα ελεύθερο εργατικό δυναμικό· η αύξηση της παραγωγής εξοπλισμών· οι περιορισμένοι πόλεμοι, κλπ.

Κοινό χαρακτηριστικό αυτών των μέσων είναι ο διαχωρισμός των πληθυσμών που δεν διαθέτουν πλήρη και σταθερή απασχόληση. Ανάλογα με τη φύση και την πολιτική παράδοση του ισχύοντος καθεστώτος, αυτός ο διαχωρισμός παίρνει μια λιγότερο ή περισσότερο αυταρχική μορφή: απαρτχάιντ, γκουλάγκ, υποχρεωτική παραστρατιωτική θητεία· αστικά γκέττο βορειο-αμερικάνικου τύπου· ή παραγκουπόλεις που συγκεντρώνουν ανέργους στην πλειοψηφία τους πληθυσμούς· και από την άλλη πλευρά, συμμορίες νεαρών

12. Στη Μεγάλη Βρεταννία, τις Ήνωμένες Πολιτείες και τη Γερμανία συγκεκριμένα, υπήρξαν συνδικάτα της δεξιάς, ή ακόμα και της άκρας δεξιάς, που τις περισσότερες φορές προέρχονταν από παλιές συντεχνίες. Στις λατινογενείς χώρες, την ύπαρξη αντιδραστικών συντεχνιακών τάσεων απέκρυψε η αναρχική και μαρξιστική ιδεολογική επικάλυψη.

ανέργων' άπειροι υπότροφοι για μαθητεία και μελέτες δίχως τέλος· συμβασιούχοι, έκτακτοι, εποχιακοί εργαζόμενοι κλπ. Σε κάθε περιπτωση, οι πληθυσμοί που δεν διαθέτουν σταθερή απασχόληση περιθωριοποιούνται από την κοινωνία, ακόμα και όταν είναι πλειοψηφικοί (όπως σε ορισμένες αμερικάνικες πόλεις ή στη Νότιο Αφρική). Οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής δραστηριότητας ή παρέμβασής τους είναι εκ των πραγμάτων απαγορευμένη. Με τον ένα ή άλλο τρόπο, θεωρούνται κοινωνικά κατώτεροι και ανίκανοι. Θύματα ενός κοινωνικού αποκλεισμού, δεν μένει τίποτε άλλο παρά να τους ψέγουν και να τους κατηγορούν για την ελεημοσύνη που τους προσφέρει σαν φιλοδώρημα η κοινωνία. Η ηγεμονία της ελίτ της εργασίας διαιωνίζεται με τίμημα μια στρωματοποίηση που καταργεί στην πράξη την ισότητα των δικαιωμάτων και αιτιολογείται με σχεδόν ρατσιστικό μίσος και περιφρόνηση.

II. Η δυιστική στρωματοποίηση της κοινωνικής δραστηριότητας είναι μια τεχνοκρατική και οργανωμένη παραλλαγή του διαχωρισμού¹³. Χωρίζει εξαρχής τον πληθυσμό σύμφωνα με το αν ανήκει στον ένα ή στον άλλο τομέα: εκείνον της υψηλής αποδοτικότητας, εκτεθειμένο στον διεθνή συναγωνισμό, των προηγμένων βιομηχανιών και των υπηρεσιών (κυρίως μεταφορών, επικοινωνιών και διανομής) που επηρεάζουν το κόστος τους· και εκείνον της χαμηλής αποδοτικότητας, των δραστηριοτήτων που δεν υπεισέρχονται στο κόστος του πρώτου τομέα και για τις οποίες δεν χρειάζεται να καθοριστούν επίπεδα αποδοτικότητας και κέρδους: προσωπικές υπηρεσίες και φροντίδες, βιοτεχνία, ψυχαγωγία, βιομηχανία διασκέδασης, κλπ.

Ο δεύτερος τομέας (τον οποίο οι εισηγητές αυτής της αντίληψης αποκαλούν, σαν να ήθελαν να τον χλευάσουν, «συμβιωτικό») είναι ανοιχτά υποταγμένος στον πρώτο, τόσο πολιτικά όσο και οικονομικά και ιδεολογικά. Η ελίτ της εργασίας, ο παραγωγισμός της και η ηθική της αποδοτικότητας παραμένουν ηγεμονικά στοιχεία. Όσο

13. Αυτό το δυιστικό μοντέλο, που έχει ήδη αναφερθεί στην έκθεση των Nora - Minc πάνω στην *Πληροφορικοποίηση της κοινωνίας*, αναπτύχθηκε σε μια εργασία των C. STOFFAES και J. AMADO, *Προς μια δικοική κοινωνιο-οικονομία: La Documentantion française*, 1980. Το μοντέλο που περιέγραψε ο Alain Minc στο βιβλίο, *Η μετα-κρίση άρχισε* (Gallimard, 1982), συνδέεται μ' αυτή την αντίληψη, στο βαθμό που αντιμετωπίζει διάφορους τομείς και διάφορους τρόπους ζωής αλλά αποκλείει έμμεσα τη δυνατότητα να ανήκει κανείς και στους δύο τομείς ταυτόχρονα. Επιπλέον αυτά τα μοντέλα κυριαρχούνται επίσης από τις εμπορευματικές σχέσεις και την καπιταλιστική ορθολογικότητα.

μειοψηφική και αν είναι, αποτελεί την διευθυντική τάξη που ανέχεται να επιβιώνουν στη σκιά της κάποια μικρά επαγγέλματα, υπηρεσίες και εμπορευματικές παραγωγές. Αυτές μπορούν να κληθούν (όπως γίνεται στην Ιαπωνία και στην Ιταλία) να αναλάβουν υπεργολαβικά κάποιες εργασίες για την εκτέλεση των οποίων ο πρώτος τομέας παρουσιάζει έλλειψη ευελιξίας καθώς και της αναγκαίας ικανότητας αυτόματης προσαρμογής.

Ωστόσο, αυτή η διυιστική «χωροταξική» οργάνωση σύμφωνα με την έκφραση του Γκυ Αζνάρ¹⁴, δεν μπορεί παρά να είναι πρόσκαιρη και μεταβατική. Πράγματι, από τη μια πλευρά, η ελίτ της εργασίας θα τείνει να περιορίζεται όλο και περισσότερο αριθμητικά. Η διόγκωση της μάζας που θα αναζητά καταφύγιο στον δεύτερο τομέα, σ' έναν τρόπο ζωής πιο χαλαρό και πιο λιτό, θα συνοδευτεί αναγκαστικά από έναν περιορισμό των αγορών που προσφέρονται στην εμπορευματική παραγωγή του πρώτου τομέα. Από την άλλη πλευρά, ο πολλαπλασιασμός των ατόμων στα οποία προσφέρονται προσωπικές υπηρεσίες και περιθαλψη έρχεται σε αντίφαση με την τάση στη βιομηχανοποίηση - πληροφορικοποίηση των άνων παραγωγών. Αυτή η τελευταία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο αν αποκλειστεί από τις επικερδείς του δραστηριότητες ένα αυξανόμενο τμήμα του πληθυσμού του δεύτερου τομέα, στο οποίο θα πρέπει να εξασφαλίζεται, με τη μία ή την άλλη μορφή, ένα εισόδημα ανεξάρτητα από οποιαδήποτε εργασία.

III. Αυτοπαραγωγή και αυτοεπιτήρηση. Για τη διευθυντική τάξη λοιπόν, το πρόβλημα που έχει να λύσει είναι τριπλό:

- α) να παράγει μια ζήτηση για τη βιομηχανική παραγωγή των άνων αγαθών·
- β) να προσφέρει στη μάζα του πληθυσμού, που έχει εκδιωχθεί από την πληροφορικοποιημένη και αυτοματοποιημένη παραγωγή, απασχολήσεις που δεν θα συναγωνίζονται αυτή την τελευταία·
- γ) να αμείβει αυτές τις απασχολήσεις έτσι ώστε να εξασφαλίζει μια αξιόχρεη ζήτηση.

Αυτό το πρόβλημα δεν επιδέχεται παρά μια λύση: ο πληθυσμός θα πρέπει να αμείβεται για να καταναλώνει την προσφερόμενη παραγωγή. Η κατανάλωση θα πρέπει να μεταβληθεί σε μια απασχόλη-

14. Guy AZNAR, *Όλοι στη μερική απασχόληση*, έκδ. Seuil, 1981. Ο Αζνάρ ονομάζει «χωροταξικό» ένα δυισμό μέσα στον οποίο υπάρχει διαχωρισμός των πληθυσμών που ανήκουν στον ένα ή τον άλλο τομέα, και «χρονικό» ένα δυισμό μέσα στον οποίο ο καθένας μοιράζει τον χρόνο του ανάμεσα στους ίδιους τομείς.

ση παρόμοια με μια εργασία που αξίζει ένα μισθό. Τα άτομα θα πρέπει να πληρώνονται ανάλογα με την κατανάλωσή τους σε άυλα αγαθά, στον βαθμό μάλιστα που αυτή η κατανάλωση είναι ταυτόχρονα μια παραγωγική δραστηριότητα: η δραστηριότητα μέσω της οποίας τα άτομα παράγουν τους εαυτούς τους τέτοιους που απαιτούνται από τα καταναλωνόμενα αγαθά. Τα εμπορεύματα αγοράζουν τους καταναλωτές τους¹⁵ έτσι ώστε αυτοί οι τελευταίοι να γίνουν, μέσα από τη δραστηριότητα του καταναλώνειν, αυτό που χρειάζεται η κοινωνία.

Αυτή είναι η λύση που, συνειδητά ή όχι, τείνει να εφαρμόσει «η εμπορευματική τάξη πραγμάτων» αρχίζοντας από τους νέους και και τους γέρους: «Στον βαθμό που η κατανάλωση εκπαίδευσης και υγείας αναγνωρίζεται σαν κοινωνικά χρήσιμη εργασία, η αμοιβή των παιδιών και των γέρων δεν γίνεται αντιληπτή σαν αρωγή», γράφει ο Ζακ Ατταλί¹⁶.

Τα πρώτα αμείβονται για να καταναλώνουν εξασκήσεις, μαθητείες, διδασκαλίες, και, μ' αυτό τον τρόπο, να αυτοπαράγονται σαν «κανονικοί» πολίτες, που έχουν συμμορφωθεί, σ' ότι, αφορά τις προσδοκίες και τη φαινομενική ιδεολογία τους, σ' αυτό που η κοινωνία απαιτεί από αυτούς. Σύντομα, αυτές οι μαθητείες και οι διδασκαλίες θα είναι προστίτες με μορφή αυτο-μαθητεών και αυτοειδικεύσεων, πληροφορικοποιημένων και αμειβόμενων. Ήδη από τη σχολική ηλικία, τα παιδιά θα παίρνουν από το κράτος το χαρτζιλίκι που θα τους επιτρέπει να καταναλώνουν τυποποιητικά ηλεκτρονικά παιχνίδια: πράγματι, η αμφισβήτηση ή παραβίαση των εσώτερων κανόνων του παιχνιδιού έχει καταστεί αδύνατη μέσα από το γεγονός ότι αυτοί οι κανόνες δεν εμφανίζονται ποτέ να υπαγορεύονται από κάποιο υποκείμενο ενάντια στην εξουσία του οποίου το παιδί θα μπορούσε να εξεγερθεί. Είναι κανόνες εγγενείς στη λειτουργία της μηχανής: στον κόσμο των αντικειμένων. Το παιχνίδι-μηχανή αποδίδει τις ιδεολογικές επιλογές των προγραμματιστών του σε αξεπέραστες «αντικειμενικές αναγκαιότητες».

Από την άλλη πλευρά, οι γέροι αμείβονται για να αποδεχτούν τον αποκλεισμό τους από τις κοινωνικές δραστηριότητες: αλλά αυτή η αμοιβή έχει σαν προϋπόθεση την υιοθέτηση ενός «τρόπου ζωής που (παίρνοντας υπόψη τις ατομικές προδιαθέσεις και ιδιοσυγκρασία) θα επιτρέπει την ελαχιστοποίηση του κόστους της υγείας». «Το να είσαι λοιπόν άρρωστος είναι κάτι που το βιώνεις σαν αμάρτημα, ένα παράπτωμα, ένα σφάλμα που δεν μπορείς να

15. Βλέπε πιο πριν, θέση 11.

16. Οι τρεις κόδσμοι, δ.π., σελ. 291.

επανορθώσεις παρά μόνο μιμούμενος το άριστο πρότυπο, καταναλώνοντας ένα ιδανικό αντίγραφο του εαυτού σου... Ο άνθρωπος αντικρίζεται κάθε στιγμή σε ένα συνετό και ανεκτό αντίγραφο του εαυτού του, που συγκλίνει όλο και περισσότερο προς ένα μοναδικό πρότυπο που πρέπει να αντιγραφεί, μια τυποποιηση του δύμοιου¹⁷. «Δημοσιεύονται τακτικά οι λεπτομερείς αιτίες της θνησιμότητας, οι βασικές παράμετροι του αντίγραφου και η χρηματική αποτίμηση του κοινωνικού και ατομικού κόστους των μη φυσιολογικών συμπεριφορών... Έτσι, η οικονομική πολιτική δεν βασίζεται πια στη διαχείριση των μεγάλων συλλογικών εξοπλισμών... αλλά στη σαφή παραγωγή κανόνων συμπεριφοράς όλων των οικονομικών διεκπεραιωτών, ρυθμιζόμενη μέσω της διακύμανσης των ασφαλιστικών επιδομάτων ή των προστίμων: το κράτος του κεφαλαίου αγοράζει από τα άτομα τη συμμόρφωσή τους προς τη νόρμα, πληρώνει τα άτομα για να καταναλώνουν αντίγραφα και παράγει μια ζήτηση του ταυτόσημου¹⁸.

Αυτό το πρότυπο μπορεί να αναπτυχθεί ακόμα και σε άλλες διαστάσεις ομαλοποιησης¹⁹. Έτσι όπως το παρουσιάζει ο Ζακ Ατταλί, σαν τη διέξοδο από την κρίση προς την οποία τείνει η καπιταλιστική κοινωνία, δεν έχει, στην πραγματικότητα, παρά μόνο τωπικές ομοιότητες με τον καπιταλισμό. Η αμοιβή των πολιτών έχει την επίφαση μισθού, τα προς κατανάλωση προϊόντα έχουν την επίφαση εμπορευμάτων και οι κοινωνικές σχέσεις είναι μια επίφαση των εμπορευματικών σχέσεων: αλλά αυτά τα επιφαινόμενα είναι κούφια. Εκείνο που διατηρείται, δεν είναι το καπιταλιστικό σύστημα αλλά το σύστημα κυριαρχίας του καπιταλισμού, του οποίου πρώτιστα εργαλεία ήταν ο μισθός και η αγορά. Πράγματι, η παραγωγή δεν έχει και δεν μπορεί πια να έχει σαν στόχο τη συσσώρευση κεφαλαίου και την αξιοποίησή του²⁰. Τώρα πια πρώτιστο στόχο έχει τον έλεγχο της κοινωνίας και την κυριαρχία πάνω σ' αυτή. Τα προϊόντα δεν προσφέρονται πια με σκοπό τη μεγιστοποίηση των ροών και του κέρδους —έννοια που χάνει το νόημά της σε μια κοινωνία όπου οι καταναλωτές πληρώνονται για να καταναλώνουν και οι παραγωγοί είναι ένα μειοψηφικό στρώμα— αλλά με σκοπό τη μεγιστοποίηση του ελέγχου και της χειραγώγησης. Μεταβάλλονται ουσιαστικά σε εργαλεία εξουσίας στα χέρια μιας διευθυντικής τάξης, η εξουσία της

17. Jaques ATTALI, *H κανιβαλική τάξη*, θ.π., σελ. 251-253.

18. Ό.π., σελ. 256-257.

19. Θα βρούμε μια αληθοφανή περιγραφή της πληροφορικής κοινωνίας στο μυθιστόρημα του John BRUNNER, *Στο κύμα του σοκ*, Robert Laffont, 1977.

20. Βλέπε παραπάνω, θέση 13.

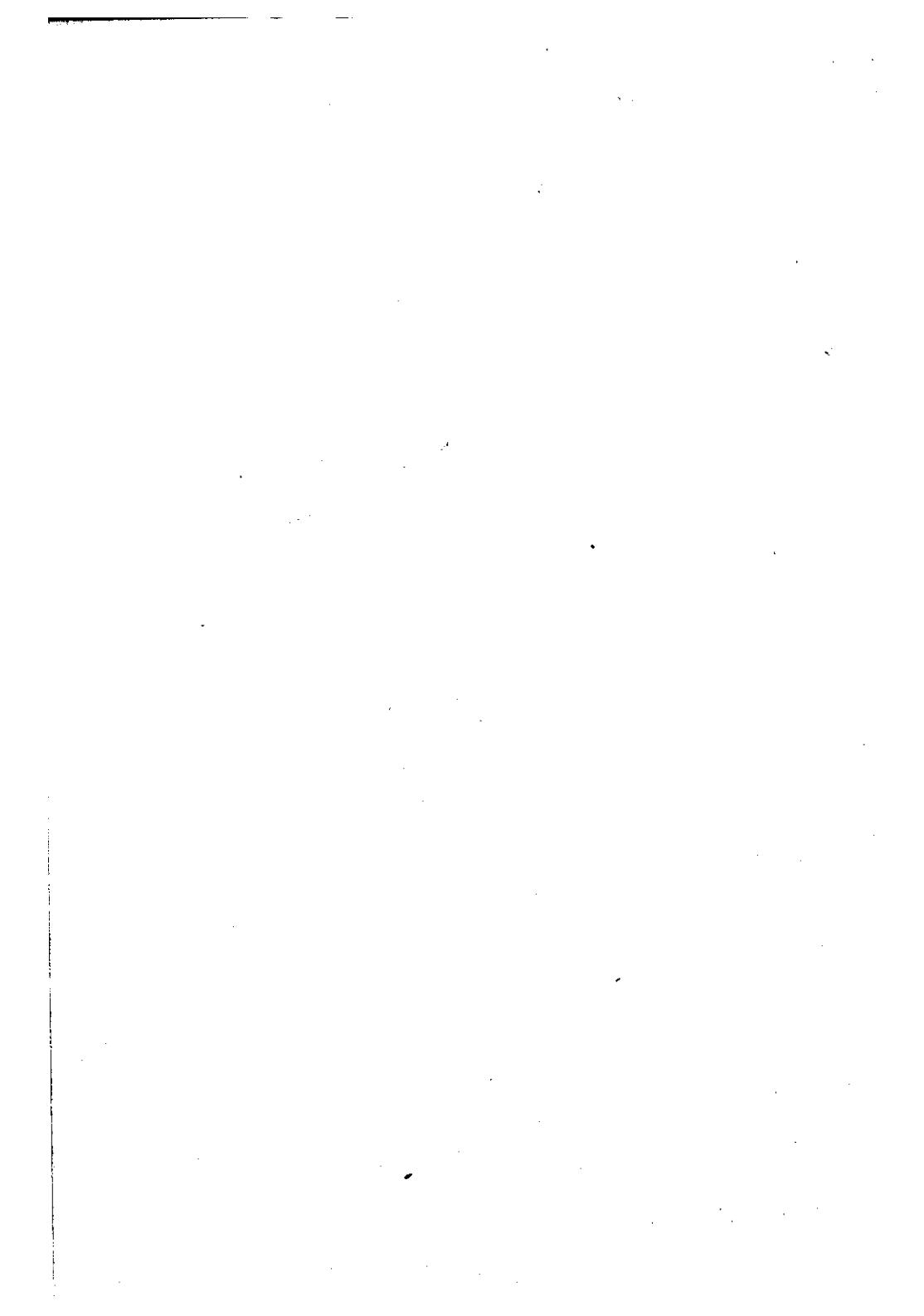
οποίας δεν εδραιώνεται πια στην ιδιοκτησία αλλά στον έλεγχο του συστήματος ελέγχου. Σύστημα παραγωγής και σύστημα ελέγχου γίνονται ένα και το αυτό²¹. Βρισκόμαστε πολύ πιο κοντά σε μια ολοκληρωτική κοινωνία που διευθύνεται από μια τεχνοκρατία με μια σχεδόν στρατιωτική ιεραρχία²², παρά σε μια αστική καπιταλιστική κοινωνία. Ο ορισμός που δίνει ο Άλαιν Τουραίν στην τεχνοκρατία ταιριάζει θαυμάσια σ' αυτή την κοινωνία που συντηρεί τα επιφαινόμενα του καπιταλισμού, την ίδια στιγμή που χάνει την ουσία του: πρόκειται για την κυριαρχία ενός τεχνικού συστήματος από το οποίο έχει χαθεί ο τελικός σκοπός και του οποίου οι διαχειριστές είναι οι υπηρέτες και όχι οι κύριοι²³.

Είναι δευτερεύον ζήτημα να πούμε αν αυτή η τεχνοκρατική κυριαρχία είναι (ή θα είναι) «αριστερή» ή δεξιά. Το ζητούμενο είναι αυτή καθεαυτή η τεχνοκρατία: η ενίσχυση ή η εξάλειψή της.

21. Ο Ζακ Ατταλί το διαισθάνεται δίχως να τραβάει τα πολιτικά συμπεράσματα όταν μιλάει για «νέους ειδικούς που παράγουν την αντίληψη των εργαλείων διαχείρισης των επιχειρήσεων και των προγραμμάτων που κυκλοφορούν μέσα στα νέα δίκτυα παραγωγής ζήτησης. Αυτοί οι νέοι ειδικοί της κοινωνικής οργάνωσης παράγουν τα τηλεοπτικά προγράμματα, τους χώρους πρασίνου, τα Software των εργαλείων αυτοεπιθρησης. Αποτελούν μέλη της νέας διευθυντικής τάξης και ελέγχουν ένα σημαντικό κομμάτι της δημιουργούμενης αξίας [.]». Τους βρίσκουμε ήδη στον κρατικό μηχανισμό, στις μεγάλες διεθνείς επιχειρήσεις. Αυτοί οι τεχνικοί, που σφραγίζουν την παραγωγή ζήτησης, υποκαθιστούν εν μέρει το σημερινό κυριαρχο τμήμα της βιομηχανικής κοινωνίας». *H Néa γαλλική οικονομία*, Flammariion, 1978, σελ. 151.

22. Βλέπε John BRUNNER, 6.π..

23. «Για να υπάρξει τεχνοκρατία, γράφει ο Τουραίν, πρέπει ένα σύστημα μέσων να μεταβληθεί σε αυτοσκοπό, πράγμα που απαιτεί να του δοθεί ένας ρόλος κυριαρχίας, χειραγώγησης, καταστολής... Η διευθυντική τάξη είναι η ταύτιση της επιστημονικής και τεχνολογικής παραγωγής με ένα σύστημα μονοπώλησης ενός τύπου πληροφόρησης. Η ταξική κυριαρχία συνίσταται στη διαχείριση μιας συλλογικότητας με σκοπό την ενίσχυση του μηχανισμού». Alain TOURAINE, «Κρίσιος ή μετάλλαξη;» στο Πέρα από την κρίση, έκδ. Seuil, 1976.

IV. Για να βγούμε από τον καπιταλισμό

17. Η ιδέα του ιασόβιου εισοδήματος: οι 20.000 ώρες

Έτσι λοιπόν, το δικαιώμα σε ένα εισόδημα ανεξάρτητα από την κατοχή μιας θέσης εργασίας δεν είναι από μόνο του μια εγγύηση ελευθερίας, ισότητας και ασφάλειας για τα άτομα. Μπορεί θαυμάσια να προσαρμοστεί σε μια ελιτιστική τεχνοκρατία και/ή έναν ολοκληρωτικό έλεγχο που φτάνει μέχρι και την πιο απόκρυφη σχέση του καθενός με τον εαυτό του.

Η κατάργηση της εργασίας δεν είναι αυτή καθεαυτή μια απελευθέρωση. Η ελευθερία, εξ ορισμού, δεν μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μια τεχνολογικής μετάλλαξης: δεν μπορεί να προκύψει από κάποιο γεγονός αιτία του οποίου θα ήταν οι μηχανές. Οι μηχανές δεν μπορούν παρά να δημιουργούν τους καινούργιους υλικούς όρους. Οι όροι που δημιουργεί η αυτοματοποίηση θα ευνοήσουν ή θα εμποδίσουν την ολόπλευρη ανάπτυξη των ανθρώπων ανάλογα με το κοινωνικό και πολιτικό σχέδιο που στηρίζει τη λειτουργία τους. Η εγγύηση ενός εισοδήματος ανεξάρτητου από την απασχόληση δε θ' αποτελέσει φορέα ελευθερίας παρά μόνο αν συνοδεύεται από το δικαίωμα του καθένα στην εργασία: δηλαδή το δικαίωμα στην παραγωγή κοινωνίας, στην παραγωγή κοινωνικά επιθυμητού πλούτου και στην ελεύθερη σύμπραξη με τους άλλους στην πορεία του καθενός προς τους δικούς του στόχους.

Το αν η εξασφάλιση ενός εισοδήματος ανεξάρτητα από την κατοχή μιας θέσης εργασίας θα είναι διαδικασία χειραφέτησης ή καταστολής, αριστερή ή δεξιά, θα εξαρτηθεί από το αν ανοίγει νέους χώρους ατομικής και κοινωνικής δραστηριότητας στα άτομα, ή, αντίθετα, δεν είναι παρά ο κοινωνικός μισθός της καταναγκαστικής τους απραξίας.

α) Η ιδέα του εγγυημένου μισθού έχει οπαδούς τόσο στα δεξιά όσο και στα αριστερά. Είναι τόσο παλιά όσο και η ίδια η βιομηχανική επανάσταση, αφού τέθηκε σ' εφαρμογή, σύμφωνα με τη «συνθήκη του Speenhamland», στην Αγγλία τη δεκαετία του 1820, με μορφή η οποία οδήγησε γρήγορα στην εγκατάλειψή της εξαιτίας των κακών αποτελεσμάτων της. Προτάθηκε και πάλι με διάφορες μορφές, στη Μεγάλη Βρεταννία, από το Social Credit Movement, κυρίως στις δεκαετίες του 1920 και 1930¹, και στη συνέχεια στις Ηνωμένες Πολιτείες, υπό την προεδρία του Νίξον, από τους γερούσιαστές Χάμφρει και Χώκινς, η πρόταση νόμου των οποίων απορίφθηκε με ελάχιστη διαφορά ψήφων².

Στα μάτια των συντηρητικών υπερασπιστών της (ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται και ο Μίλτον Φρίντμαν), η δια βίου εξασφάλιση ενός κατώτατου εισοδήματος και η κατανομή του με τη μορφή αρνητικού φόρου πάνω στο εισόδημα, παρουσιάζουν πριν απ' όλα το πλεονέκτημα της διοικητικής απλούστευσης. Ο αρνητικός φόρος πάνω στο εισόδημα θα επετρέπε την κατάργηση μιας περιπλοκής ποικιλίας επιδομάτων, βοηθημάτων και αποζημιώσεων καθεμιά από τις οποίες υπόκειται σε διαφορετικές διοικητικές διαδικασίες (επίδομα κατοικίας, οικογενειακό επίδομα, επίδομα μητέρας, επίδομα γήρατος, κοινωνική αρωγή στους πέντες, επίδομα ανεργίας, κλπ.), για να τις αντικαταστήσει από ένα ενιαίο σύστημα: πάνω από ένα συγκεκριμένο εισόδημα, πληρώνουμε φόρους στο δημόσιο ταμείο κάτω από αυτό το εισόδημα, το δημόσιο ταμείο μας πληρώνει. Αυτό το σύστημα επιτρέπει να γίνουν μεγάλες οικονομίες στο βαθμό που καταργεί τα βοηθήματα και τα επιδόματα στα νοικοκυριά που διαθέτουν εισοδήματα πάνω από το ελάχιστο αναγκαίο για τη ζωή. Έτσι, η εγγύηση του μισθού, στη συντηρητική εκδοχή της, έχει σαν βασικό σκοπό όχι να εξαλείψει την ένδεια και την ανεργία αλλά να τις καταστήσει κοινωνικά ανεκτές με το λιγότερο δυνατό κόστος για την κοινωνία. Μ' αυτό τον τρόπο, η δυνιστική στρωματοποίηση αυτής της τελευταίας, αναπόφευκτα, θα διατηρηθεί και μάλιστα θα ενισχυθεί.

β) Στην αντίληψη της αριστεράς, η εγγύηση ενός εισοδήματος ανεξάρτητα από την κατοχή μιας θέσης εργασίας υπακούει σε μια ριζικά διαφορετική λογική. Δεν παρουσιάζεται σαν ο μισθός της

1. Το Social Credit Movement, που ιδρύθηκε από τον ταγματάρχη C.H. DOUGLAS, έσπασε να έχει οπαδούς ανάμεσα στη φιλελεύθερη τεχνοκρατία στη Μεγάλη Βρεταννία, τον Καναδά και τη Νέα Ζηλανδία. Βλέπε Keith ROBERTS, *Automation, Unemployment and the Distribution of Income*, European Centre for Work and Society, Maastricht, 1982.

2. Βλέπε O.O.S.A., *Ο αρνητικός φόρος πάνω στο εισόδημα*, Παρίσι, 1974.

ανεργίας ή σαν η φιλάνθρωπη βοήθεια σ' εκείνους ή σ' εκείνες που η κοινωνία περιθωριοποιεί. Αντίθετα, αποτελεί το δικαιώμα που έχει κάθε πολίτης να εισπράττει το προϊόν της ασυμπίεστης ποσότητας της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας που πρέπει να προσφέρει σ' όλη τη ζωή του, κατανεμημένο στο σύνολο της ζωής του.

Αυτή η ποσότητα ελάχιστες πιθανότητες έχει να ξεπεράσει τις 20.000 ώρες για, κάθε ζωή, προς τα τέλη αυτού του αιώνα³, και θα μπορούσε να είναι πολύ πιο μικρή σε μια εξισωτική κοινωνία που θα επέλεγε έναν τρόπο ζωής λιγότερο ανταγωνιστικό και πιο χαλαρό⁴. Και 20.000 ώρες για κάθε ζωή, αντιπροσωπεύουν δέκα χρόνια πλήρους απασχόλησης ή είκοσι χρόνια μερικής απασχόλησης, ή —πράγμα που αποτελεί μια πολύ πιο εύλογη επιλογή— σαράντα χρόνια διακεκομένης εργασίας, με περιόδους μερικής απασχόλησης που θα εναλλάσσονται με περιόδους άδειας ή αυτόνομης, μη μισθωτής, δραστηριότητας ή εθελοντικής εργασίας σε μια κοινότητα, κλπ.

Στις παραγράφους που ακολουθούν θα αναφερθώ στα τεχνικά προβλήματα και τις ιδεολογικές αντιρρήσεις που μπορεί να προκαλέσει αυτή η ευέλικτη κατανομή μιας περιορισμένης ποσότητας εργασίας σε μια εκτεταμένη χρονική διάρκεια. Εκείνο που έχει σημασία για την ώρα είναι πως η κοινωνικά χρήσιμη εργασία δεν θα μπορεί πια να είναι μια πλήρης απασχόληση ούτε και ο κύριος πόλος της ζωής του καθενός. Αυτή η τελευταία θα πρέπει να είναι πολυπολική, όπως ακριβώς είναι η κοινωνία. Θα συνυπάρχουν πολλαπλοί τρόποι παραγωγής όπως και τρόποι και ρυθμοί ζωής, στο βαθμό που το κάθε άτομο θα εξελίσσεται σε πολλές διαστάσεις και το πέρασμα από τη μια στην άλλη θα δίνει το ρυθμό της ζωής του. Η μισθωτή εργασία θα πάψει να αποτελεί την κύρια δραστηριότητα αλλά, μέσα από το εγγυημένο εισόδημα που θα εξασφαλίζει στον καθένα για όλη την τη ζωή, θα παραμείνει η οικονομική βάση μιας απεριόριστης ποικιλίας δυνατών δραστηριοτήτων που δεν θα έχουν ούτε οικονομική ορθολογικότητα ούτε οικονομικό στόχο. Θα επανέλθουμε.

3. Μια μείωση της διάρκειας της εργασίας κατά 3% το χρόνο περίπου κατά μέσο όρο, θα οδηγούσε στα τέλη του αιώνα σε εργασία λιγότερη από 900 ώρες τον χρόνο..

4. Ο χρόνος αυτός θα μπορούσε να είναι 20.000 ώρες ήδη από σήμερα αν κάνουμε την υπόθεση ότι οι πολίτες του 1980 θα είχαν την δυνατότητα να επιλέξουν το επίπεδο κατανάλωσης της δεκαετίας του 1960.

Η διάρκεια της εργασίας του ενεργού μισθωτού πληθυσμού φτάνει σήμερα (υπολογίζοντας τις διάφορες άδειες, τη μερική και πλήρη ανεργία, τα εκπαιδευτικά σεμινάρια, κ.λπ.) τις 40.000 ώρες περίπου ανά ζωή για ένα μέσο διαθέσιμο εισόδημα 11.000 φράγκων το μήνα για κάθε νοικοκυρίδ, το 1980.

18. Προς την κατάργηση της μισθωτής εργασίας: το κοινωνικό εισόδημα

Σ' αυτή την προοπτική, που συναντάει τα πρώτα οράματα του σοσιαλιστικού κινήματος, η δια βίου εξασφάλιση του εισοδήματος δεν εμφανίζεται πια σαν αντιστάθμισμα, μια βοήθεια ή μια ανάληψη του ατόμου από το κράτος, αλλά σαν η κοινωνική μορφή που παίρνει το εισόδημα σε μια εποχή που η αυτοματοποίηση έχει καταργήσει, μαζί με τον μόνιμο καταναγκασμό σε εργασία, το νόμο της αξίας και την ίδια την μισθωτή εργασία. Η παραγωγή του αναγκαίου απαιτεί μια τόσο μικρή ποσότητα εργασίας που κανένας δεν θα μπορούσε να επιβιώσει αν πληρωνόταν μόνο για τις ώρες κατά τις οποίες θα πρόσφερε μια πραγματική εργασία. Αντίστροφα, η αυξανόμενη παραγωγή που πραγματοποιείται με μια μειωνόμενη δαπάνη εργασίας δεν θα μπορεί να κατανεμηθεί παρά μόνο αν δίνει τη δυνατότητα να δημιουργηθούν και να κατανεμηθούν μέσα πληρωμής αντίστοιχα με τον όγκο της και όχι αντίστοιχα με την αξία της εργασίας που έχει δαπανηθεί⁵.

Επομένως το εγγυημένο εισόδημα δεν μπορεί πια να στηριζεται πάνω στην «αξία» της εργασίας (δηλαδή στα αγαθά που πρέπει να καταναλώσει το κοινωνικό άτομο ώστε να αναπαράγει τις δυνάμεις που ξόδεψε για την παραγωγή εμπορευμάτων) ούτε και μπορεί να νοηθεί σαν μια αμοιβή της προσπάθειας. Ουσιαστική του λειτουργία είναι να κατανέμει σε δλα τα μέλη της κοινωνίας έναν πλούτο που προκύπτει από τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας στο σύνολό της και όχι σαν ένα άθροισμα ατομικών εργασιών. Σύμφωνα με τη διατύπωση που χρησιμοποιεί ο Μαρξ στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, βρισκόμαστε πέρα από την αρχή «Στον καθένα να ανάλογα με την εργασία του»: η αρχή «Στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του» είναι αυτή που πρέπει να ρυθμίζει την παραγωγή και τις ανταλλαγές⁶. Για να ορίσουμε το δικαιώμα πρόσβασης του καθενός στον κοινωνικό πλούτο, στην παραγωγή του οποίου συμμετέχει μέσα από τη διακεκομένη εργασία του, οι όροι «κοινωνικός μισθός», «κοινωνικό μέρισμα» και «κοινωνικό εισόδημα»

5. Η προσαρμογή των παραγόμενων ποσοτήτων στις ανάγκες δεν θα μπορεί λοιπόν να επιτευχθεί μέσα από τη λειτουργία των «μηχανισμών της αγοράς»: οι πραγματικές ανάγκες δύνανται και το επίπεδο της παραγωγής θα πρέπει να καθορίστούν μέσα από έρευνα και σχεδιοποίηση. Η εξάλειψη της λογικής της αγοράς πηγαίνει υποχρεωτικά μαζί με την εξάλειψη του νόμου της αξίας.

6. Σύμφωνα με την ορολογία του Μαρξ, αυτή η αρχή χαρακτηρίζει την κομμουνιστική κοινωνία που είναι ταυτόχρονα η ολοκλήρωση και το πέρα από την σοσιαλιστική κοινωνία.

—που θα χρησιμοποιούμε εδώ— είναι εξίσου νομιμοποιημένοι⁷.

Η χορήγηση ενός «κοινωνικού εισόδηματος» που να καλύπτει τις ανάγκες όχι πια του εργαζόμενου αλλά του πολίτη υπάρχει σαν προϊδεασμα, ήδη από τώρα, στις συλλογικές συμβάσεις ή στους θεσμούς που εγκαινιάζουν, δυνητικά, τη μετάβαση προς μια μετακαπιταλιστική και μετασοσιαλιστική λογική. Ο Σουηδός οικονομολόγος Γκέστα Ρεν⁸ υπήρξε ο πρώτος που έδωσε έναν ορισμό της διάρκειας της εργασίας στην κλίμακα της συνολικής ζωής, με τη δυνατότητα για τον καθένα να εισπράττει, σε οποιαδήποτε ηλικία, κάποια ποσά έναντι της σύνταξής του, με τον όρο ότι θα τηρεί κάποιους περιορισμούς. Την πρόταση του Ρεν επεξεργάστηκε και, από μερικές απόψεις, αντέστρεψε ο Γκούναρ Άντλερ-Κάρλσον⁹. Αν, κατά τον Ρεν, ο καθένας γεννιέται με ένα κεφάλαιο-χρόνο από το οποίο μπορεί να αντλει σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, υπό τον όρο να τηρεί κάποιους περιορισμούς, σύμφωνα με τον Άντλερ-Κάρλσον, ο καθένας γεννιέται με ένα χρέος απέναντι στην κοινωνία που θα πρέπει να ξεπληρώσει με ώρες εργασίας στη διάρκεια της ζωής του, σε στιγμές που αυτός επιλέγει, με τον όρο, και εδώ, να σέβεται κάποιους περιορισμούς. Σε αντάλλαγμα, η κοινωνία θα του εξασφαλίζει ένα εισόδημα δια βίου. Φυσικά, ο καθένας θα είναι ελεύθερος να δουλεύει περισσότερο, και να κερδίζει περισσότερα από το ύψος του χρέους που πρέπει να ξεπληρώσει. Αντίστροφα, ο καθένας μπορεί επίσης να επιλέξει να μην κερδίσει παρά μόνο το ύψος του χρέους του δουλεύοντας τον μίνιμου ετήσιο αριθμό ωρών που του δίνει το δικαίωμα στο εγγυημένο εισόδημα. Από κει και πέρα μπορούν να αντιμετωπιστούν όλες οι δυνατότητες να δανειστεί κανείς ή να δανειστεί ώρες από την κοινωνία —άρα να ξε-

7. Ο όρος «κοινωνικός μισθός» χρησιμοποιήθηκε από την εξωσυνδικαλιστική άκρα αριστερά, στην Ιταλία, στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Το βρεταννικό Social Credit Movement της δεκαετίας του 1920, μιλούσε για «κοινωνικό μέρισμα» θέλοντας να υπογραμμίσει ότι κάθε πολίτης ήταν συνιδιοκτήτης εξ αδιαιρέτου του συστήματος παραγωγής. Ο όρος «κοινωνικό εισόδημα» δημιουργήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1930 από τον Zak Ntymposouén ο οποίος, με το Κίνημα για μια οικονομία διανομής, προτείνει το πιο επεξεργασμένο κοινωνικό και θεσμικό μοντέλο ξεπράσματος των εμπορευματικών σχέσεων. Τα κείμενα του Zak Ntymposouén διατίθενται στην Grande Relève, 88 Bd Carnot, 78110 Le Vésinet..

8. Συγκεκριμένα βλέπε G. REHN, «For Greater Flexibility of Working Life», στο OECD Observer, τεύχος 62, Φεβρουάριος 1973, και Towards a Society of Free Choice, Swedish Institute for Social Research, 1978.

9. Gunnar ADLER-KARLSSON, «The Unimportance of Full Employment», σε αγγλική περίληψη στο IFDA Φάκελλος 2, Νοέμβριος 1978, Διεθνές Ίδρυμα για μια άλλη ανάπτυξη, Nuov (Ελβετία), του Tankar om den fulla sysselsättningen, Στοκχόλμη, 1977.

χρεώσει προκαταβολικά ή να συνάψει συμπληρωματικό δάνειο. Ανάλογα με τη συγκυρία και τις ανάγκες της κοινωνίας, οι πολίτες θα παροτρύνονται να δανείζουν ή να δανειζόνται εργάσιμο χρόνο.

Η αντικυκλική λειτουργία αυτών των δανείων χρόνου είναι κεντρική στην πρόταση του Ρεν' ενώ ο 'Αντλερ-Κάρλσον, πιο ριζικά καινοτόμος, ενδιαφέρεται κύρια να προσφέρει στον καθένα μια μόνιμη δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε πολλούς τρόπους ζωής: πράγματι, οι ανάγκες σε χρήμα ή, αντίθετα, σε χρόνο, η σημασία που δίνεται στη μισθωτή εργασία ή, αντίθετα, στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, μπορεί να παρουσιάζουν μεγάλες διακυμάνσεις στο ίδιο άτομο ανάλογα με την ηλικία, τον αριθμό και την ηλικία των παιδιών του, τις πρόωρες ή καθυστερημένες γνωριμίες και ανακαλύψεις του, κτλ.

Οστόσο, και στους δύο Σουηδούς συγγραφείς, η ρήξη με το νόμο της αξίας —καθώς και με την παραγωγικότητη λογική, καπιταλιστική ή σοσιαλιστική— δεν είναι σαφής. Η εγγύηση ενός ισόβιου εισόδηματος παίρνει σ' αυτούς περισσότερο τη μορφή του ετεροχρονισμένου μισθού ή της προκαταβολής έναντι του μελλοντικού μισθού παρά εκείνη του κοινωνικού εισοδήματος. Για την χρηματοδότησή της, προτείνουν τον ίδιο μηχανισμό που εξασφαλίζει τη λειτουργία των ταμείων σύντάξεων, κοινωνικών ασφαλίσεων ή ανεργίας: δηλαδή με συνδρομές ή φόρους πάνω στο μισθό, οι οποίοι ανακατανέμονται στους εργαζόμενους που σταματούν τη μισθωτή δραστηριότητά τους, προσωρινά ή οριστικά.

Σ' αυτή την αντίληψη λοιπόν, ουσιαστικό στοιχείο παραμένει, σιωπηρά, η αμοιβή της εργασίας: ο ετεροχρονισμένος ή προκαταβαλλόμενος μισθός που παίρνει ο καθένας στις περιόδους μη εργασίας παρουσιάζεται σαν μια αποταμίευση από τον προηγούμενο μισθό ή σαν ένα δάνειο πάνω στο μελλοντικό μισθό. Ο καθένας δηλαδή, ακόμη και στις περιόδους μη εργασίας του, αμειβεται σαν εργαζόμενος και όχι σαν πολίτης.

Αυτή η αντίληψη έχει ένα μεγάλο μειονέκτημα: μέσα από την ιδεολογική της θεώρηση, απαγορεύει στη σκέψη να προχωρήσει μέχρι τις τελικές λογικές συνέπειες της διαδικασίας κατάργησης της εργασίας. Πράγματι, στο μέτρο που μειώνεται η διάρκεια της εργασίας τόσο ανά έτος όσο και σ' όλη τη διάρκεια της ζωής, το ύψος των καταβολών ή των φόρων που προορίζονται για την αμοιβή της μη εργασίας θα τείνει να ξεπεράσει το ύψος του άμεσου μισθού. Τελικά η αμοιβή του χρόνου μη εργασίας θα υπερτερεί σε σχέση με την αμοιβή του χρόνου εργασίας. Γίνεται λοιπόν αδύνατο να σκεφτούμε ότι η πρώτη πληρώνεται από τη δεύτερη. Στην πράξη, το βασικό αξιώμα του βιομηχανικού καπιταλισμού καταρρέει. Αυ-

τό το αξίωμα —πάνω στο οποίο θεμελιώνεται η έννοια της «αξίας» και από το οποίο απορρέει ο «νόμος της αξίας», νόμος πού, κατά τον Μαρξ, παρουσιάζεται σαν η κεντρική βάση της καπιταλιστικής ορθολογικότητας— σημαίνει ότι ο μισθός αμοιβεί την εργασία σε συνάρτηση με τις ανάγκες που γεννάει σ' εκείνους αποκλειστικά που την προσφέρουν. Στην πραγματικότητα, δεν είναι πια η εργασία και οι εργαζόμενοι αλλά η ζωή και οι πολίτες που θα πρέπει να αμειβονται. Από τη στιγμή που η εργασία των ατόμων παύει να αποτελεί την κύρια πηγή πλούτου, οι ανάγκες τους δεν μπορούν να ικανοποιηθούν και τα προϊόντα δεν μπορούν να κατανεμηθούν παρά μόνο αν η παραγωγή επιτρέπει την κατανομή μέσων πληρωμής ανεξάρτητα από την ποσότητα εργασίας που απαιτεί. Η εξαφάνιση της μισθωτής εργασίας, των μηχανισμών αγοράς και της αξίας-εργασίας είναι αναπόφευκτο αποτέλεσμα της αυτοματοποίησης της παραγωγής και περιέχεται έμμεσα στις ιδέες σχετικά με τη διάρκεια εργασίας ανά ζωή, που είναι δεμένη, με εκείνη της ισόβιας εγγύησης εισοδήματος. Από τη στιγμή που το κύριο μέρος της κοινωνικής παραγωγής προκύπτει όχι από την εργασία των ατόμων αλλά από τις επιδόσεις των μέσων που διατίθενται —μέσα που επίσης δεν απαιτησαν παρά μια μικρή ποσότητα άμεσης εργασίας¹⁰— οι έννοιες «δικαίωμα στην εργασία» και «δικαίωμα στο μισθό» πρέπει να παραχωρήσουν τη θέση τους στις έννοιες δικαιώματα στο εισόδημα και δικαίωμα του πολίτη στο μερίδιό του από τον παραγόμενο πλούτο.

19. Πέρασμα στο κοινωνικό εισόδημα

Πολλές μορφές έχουν προταθεί γι' αυτό το σκοπό, από το νόμισμα διανομής του Ζακ Ντυμπούνεν μέχρι τα κουπόνια σε είδος, περνώντας από το κοινωνικό μέρισμα του Social Credit Movement. Η ουτοπική τους μορφή εδράζεται στο γεγονός ότι οι συγγραφείς τους περιγράφουν (όπως κυρίως, στην περίπτωση του Ζακ Ντυμπούνεν¹¹ και των μαθητών του) μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια τη λειτουργία και τους θεσμούς της κατανεμητικής οικονομίας, ενώ η μετάβαση προς αυτή παραμένει ένα άλυτο πρόβλημα, τόσο από τεχνική όσο και από πολιτική άποψη. Και αυτή η μετάβαση προϊδεάζεται δυνητικά στις συλλογικές συμβάσεις που προβλέπουν ότι η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας θα φέρει μια ανάλογη μείωση της διάρκειας εργασίας, χωρίς μείωση του μισθού. Με άλλα

10. Παραφράζω τα *Grundrisse*, σελ. 592.

11. Που ωστόσο έχει την αρετή να είναι ριζικά αντικαπιταλιστής και αντικρατιστής.

λόγια, η καταργούμενη εργασία αμειβεται με τον ίδιο τρόπο όπως και η προσφερόμενη εργασία, ο μη εργάζομενος όπως και ο εργάζομενος. Αμοιβή και παροχή εργασίας αποσυνδέονται. Αυτό είναι το περιεχόμενο των εργοστασιακών συμβάσεων που υπογράφηκαν από την APEX, συγκεκριμένα, στη βρετανική ηλεκτρονική βιομηχανία, και, από την άλλη πλευρά, της συλλογικής σύμβασης των νεούρκεζων λιμενεργατών. Αυτή η τελευταία εγγυάται τη σίγουρη απασχόληση με την κατανομή της απαιτούμενης ποσότητας εργασίας στον συνολικό αριθμό των λιμενεργατών. Στο μέτρο που αυτή η ποσότητα μειώνεται, η διάρκεια εργασίας μειώνεται επίσης, ενώ ο μισθός δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να είναι χαμηλότερος από τον μισθό των τριάντα ωρών την εβδομάδα.

Αυτός όμως ο τύπος σύμβασης, όπως θα δείξω παρακάτω¹², δεν μπορεί να γενικευτεί σε καπιταλιστικό καθεστώς. Η επέκτασή του στο σύνολο του πληθυσμού δεν μπορεί να προκύψει από μια απλή διαδοχή συνδικαλιστικών αγώνων και κλαδικών συμβάσεων, μολονότι τις προϋποθέτει. Πράγματι, η άνοδος της παραγωγικότητας διαφέρει σημαντικά από τον ένα κλάδο στον άλλο και ακόμα, στο εσωτερικό του ίδιου κλάδου, από μια επιχείρηση στην άλλη. Ένα σύστημα αναπροσαρμογής της διάρκειας της εργασίας σύμφωνα με την παραγωγικότητά της (ενώ ο μισθός παραμένει σταθερός) θα οδηγούσε σε τεράστιες διαφορές οι οποίες, στο βαθμό που το δυναμικό σε κάθε κλάδο θα έμενε αμετάβλητο, θα κατέληγαν σε υπερβολικά συντεχνιακά προνόμια.

Επιπλέον, η άνοδος της παραγωγικότητας δεν είναι αυθόρμητη: ανταποκρίνεται πάντα σε κάποιον εξωτερικό καταναγκασμό. Δεν οδηγεί αυθόρμητα σε μια δυνατή μείωση της διάρκειας της εργασίας και σε ένα καινούργιο μοίρασμά της: θα οδηγήσει εκεί μονάχα αν πραγματοποιηθεί μ' αυτό το σκοπό και αν συνοδευτεί από μια νέα οργάνωση της εργασίας που να προβλέπει ευέλικτα ωράρια¹³. Η εξέλιξη της παραγωγικότητας δεν μπορεί λοιπόν με κανένα τρόπο να νοηθεί σαν μια ανεξάρτητη μεταβλητή από την οποία θα εξαρτάται η εξέλιξη της διάρκειας της εργασίας και το ύψος του εργατικού δυναμικού. Αντίθετα, εκείνο που θα πρέπει να προγραμματιστεί σαν ανεξάρτητη μεταβλητή και κοινωνικός καταναγκασμός είναι το μοίρασμα της εργασίας και η μείωση της διάρκειάς της, ορίζοντας εκ των προτέρων το χρονοδιάγραμμά της με βάση

12. Βλέπε παράρτημα III.3, «Να δουλεύουμε λιγότερο, να ζούμε καλύτερα»..

13. Σε σχέση μ' αυτό το θέμα, βλέπε το πολύ ενδιαφέρον έργο ενός οικονομολόγου επιχειρήσεων: J. - L. MICHAU, *To μεταβλητό ωράριο*, Masson/Institut de l'entreprise, 1981.

την άνοδο της παραγωγικότητας που μπορεί να επιτευχθεί. Η οργάνωση της παραγωγής θα προσαρμοστεί σ' αυτό τον εξωτερικό καταναγκασμό όπως προσαρμόστηκε στην εφαρμογή της κυριακάτικης αργίας, στην απαγόρευση της εργασίας στα παιδιά, στο συνδικαλιστικό δικαίωμα, στην ασφάλιση υγείας, κλπ., πράγματα που αρχικά είχαν θεωρηθεί απραγματοποίητα.

Μια γενική μείωση, λοιπόν, της διάρκειας της εργασίας με εγγύηση του εισοδήματος προϋποθέτει πριν απ' όλα μια θέληση κοινωνικού μετασχηματισμού, εργαλεία του οποίου θα είναι η πολιτική του χρόνου και η πολιτική της απασχόλησης, αλλά επίσης η συνδικαλιστική δράση και τα όργανα σχεδιοποίησης. Προϋποθέτει ιδιαίτερα ένα κέντρο πρόβλεψης, σχεδιασμού και συλλογής της πληροφόρησης: συνεχείς μεταφορές εργατικού δυναμικού από τις δραστηριότητες όπου η αυτοματοποίηση είναι ταχύτερη προς εκείνες όπου είναι πιο αργή· ένα χρηματιστήριο προσφοράς κα ζήτησης εργασίας διαφανές, άμεσα προσιτό σε όλους, με δυνατότητα ανταλλαγής ή μοιράσματος της εργασίας με ένα ή περισσότερα άλλα άτομα· μια αυξημένη επαγγελματική πολυειδίκευση και κινητικότητα, γιατί οι «εργαζόμενοι» θα πρέπει να περνούν εύκολα από μια δραστηριότητα με γρήγορα αυξανόμενη παραγωγικότητα σε μια άλλη όπου η παραγωγικότητα θα είναι πιο χαμηλή —ή ακόμα να ασκούν διαφορετικές δραστηριότητες ανάλογα με τις εποχές. Η αδιαφορία σε σχέση με το περιεχόμενο της εργασίας και τη φύση της ξαναβρίσκει εδώ το θετικό νόημα που της έδινε ο Μαρξ στα *Grundrisse*. Μονάχα μια κοινωνία, όπου ο καθένας διαθέτει μια ειδίκευση πλατιά, πολυδύναμη και εναλλάξιμη με την ειδίκευση άλλων, μπορεί να κατανείμει στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ατόμων τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό καθηκόντων, τα οποία με τη σειρά τους, έχουν απλουστευθεί και έχουν γίνει εναλλάξιμα.

20. Απλουστευμένη εργασία, μοιρασμένη εργασία

Απόρροια της κοινωνικοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας, η απλούστευση των τεχνών αποτελεί την προϋπόθεση ώστε η κοινωνικά αναγκαία εργασία να μπορεί να κατανέμεται και να ανακατανέμεται ασταμάτητα στον ευρύτερο δυνατό πληθυσμό, έτσι ώστε όλοι να έχουν εργασία και όλοι να μπορούν να εργάζονται όλοι και λιγότερο στο μέτρο που οι τεχνικές αυξάνουν την αποτελεσματικότητά τους. Όταν οι τεχνικές τείνουν να ελαττώσουν σημαντικά και πολύ γρήγορα την απαραίτητη ποσότητα εργασίας, τότε η απλούστευση αυτής της τελευταίας γίνεται πολύ πιο επιτακτική. Πράγματι, μονάχα αυτή μπορεί να εμποδίσει μια μειωψηφία επαγγελματών να ελέγξει τη μειωνόμενη ποσότητα των απαιτούμενων εργασιών,

να αναχθεί σε τεχνοκρατική κάστα που κατέχει το μονοπώλιο ειδικευσης και να καταδικάσει την πλειοψηφία του πληθυσμού στην περίθωριοποίηση και την εξάρτηση.

Το να ζητάει κανείς από την αυτοματοποίηση να ανασυστήσει τον επαγγελματισμό της τέχνης που κατάργησε ο φορντίσμός, είναι ένα επικίνδυνο λάθος. Μια τέτοια ανασύσταση, αν ήταν δυνατή, θα απαιτούσε, για κάθε ειδός εργασίας, τεχνίτες εργαζόμενους που να έχουν δεχτεί μια μακρόχρονη μονόπλευρη εκπαίδευση. Αυτό θα εμπόδιζε συνεπώς την κατανομή και ανακατανομή ενός μειωνόμενου όγκου εργασίας στον ευρύτερο δυνατό πληθυσμό. Θα έτεινε, ως εκ τούτου, να συγκεντρώσει τις απασχολήσεις και τις εξουσίες στα χέρια αυτού που ονόμασα ελίτ της εργασίας και θα σταθεροποιούσε τη δυϊστική στρωματοποίηση της κοινωνίας.

Η πληροφορικοποίηση και η αυτοματοποίηση δεν μπορούν να γίνουν διαδικασία χειραφέτησης παρά μόνο αν απλοποιήσουν ένα ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό εργασιών και λειτουργιών, δηλαδή: αν επιτρέπουν σε όλους, ξεκινώντας από μια βασική και καθολική εκπαίδευση, να αποκτήσουν από μόνοι τους, σε μικρό χρονικό διάστημα, ένα ευρύ και μεταβαλλόμενο φάσμα ειδικεύσεων. Μονάχα με αυτή την προϋπόθεση μπορεί η εργασία, μειωμένη για όλους και κατανεμημένη σε όλους, να γίνει για όλους ένα δικαίωμα: το δικαίωμα να είσαι, και να νιώθεις ότι είσαι, κοινωνικά χρήσιμος.

Η πληροφορικοποίηση επιτρέπει αυτή την απλοποίηση των τεχνών και την πολυειδίκευση του καθενός. *Μπορεί* να διευρύνει το πεδίο της αυτοδιαχείρισης και του δημοκρατικού ελέγχου, με τον όρο, φυσικά, ότι θα της το ζητήσουν.

Ωστόσο, η απλοποίηση της εργασίας εγείρει δύο συναφή ερωτήματα: από τη μια πλευρά το ζήτημα της δυνατότητας αποδοχής της ετερόνομης εργασίας και, από την άλλη το ερώτημα αν είναι δυνατό να ασκεί κανείς για περιορισμένο χρονικό διάστημα τέχνες που απαιτούν επαγγελματίες πολύ ψηλού επιπέδου.

21. Κριτική των εμπορευματικών σχέσεων

Στις προηγούμενες θέσεις έδειξα ότι η μαζική μείωση της διάρκειας της εργασίας είναι: 1) δυνατή εξαιτίας της αυτοματοποίησης και 2) αναγκαία ώστε όλοι να μπορούν να εργάζονται, και να εργάζονται λιγότερο και καλύτερα.

Σ' αυτή και στην επόμενη θέση θέλω να δειξω πως αυτό που είναι δυνατό και αναγκαίο είναι επίσης επιθυμητό, δηλαδή: πως η εξάλειψη της μισθωτής ετερόνομης εργασίας σαν κύριας απασχόλησης αποτελεί τον όρο (αναγκαίο αλλά όχι αρκετό) για την απελευθέρωση και την καλυτέρευση της ύπαρξης όλων. Κάνοντας αυτό, θα

ζανασυνδεθώ με τις αρχικές επιδιώξεις του εργατικού κινήματος: η ίρνηση του καπιταλισμού, η άρνηση του καταναγκασμού στη μισθωτή εργασία και η άρνηση της επικυριαρχίας υπήρξαν μέσα σ' αυτό αξεδιάλυτα δεμένες.

Εκείνο που πραγματικά τίθεται σε αμφισβήτηση μέσα από την αμφισβήτηση της μισθωτής εργασίας είναι η κεντρικότητα της οικονομικής διάστασης: δηλαδή η σημασία αυτής της σφαιράς όπου το κάθε πράγμα γίνεται με το μοναδικό στόχο της ίσης ανταλλαγής με κάτι άλλο, ενώ δεν αξίζει τίποτα σαν αυτό που είναι, κανένα δεν έχει σαν σκοπό αυτό το ίδιο σαν τέτοιο. Ακριβώς από το γεγονός ότι ανάγει τα πάντα σε οικονομικές κατηγορίες, ο καπιταλισμός είναι ένας αντι-ουμανισμός. Και σαν τέτοιος αντιμετωπίστηκε και πολεμήθηκε από το εργατικό κίνημα στα πρώτα του βήματα. Οι πιο βασικές και πιο ριζικές εργατικές διεκδικήσεις υπήρξαν οι αγώνες ενάντια στην οικονομική λογική, ενάντια στην αντίληψη του κέρδους, της ανταλλαγής, της ποσοτικής αποτίμησης της εργασίας και του πλούτου.

Οι μη οικονομικές δραστηριότητες αποτελούν την ίδια την ουσία της ζωής. Περιλαμβάνουν όλα όσα γίνονται όχι για τα χρήματα αλλά από φιλία, αγάπη, σύμπονια, επιθυμία για προσφορά βοήθειας: ή για την ικανοποίηση, την απόλαυση, τη χαρά που μας δίνει η ίδια η δραστηριότητα τόσο στην εξέλιξη όσο και στο αποτέλεσμά της.

Σε όλους τους προκαπιταλιστικούς πολιτισμούς, αυτές οι χωρίς πληρωμή δραστηριότητες ήταν ενταγμένες στις παραγωγικές εργασίες. Αυτές οι τελευταίες ακολουθούσαν τον ρυθμό των γιορτών, με τα τραγούδια και τους χορούς τους, τα εργαλεία τους ήταν στολισμένα κλπ. Με λίγα λόγια υπήρχε μια «λαϊκή τέχνη» που ενσωμάτωνε τις εργασίες μέσα στη ζωή μεταβάλλοντάς τες σε τρόπο ζωής που είχε νόημα και αξίες. Δεν πρόκειται να αρνηθούμε ότι οι συνθήκες ζωής ήταν σκληρές, οι στερήσεις πολλές, η επιβίωση ανασφαλής: ούτε ακόμα ότι οι ισχυροί κυριαρχούσαν μέσα από την καταπίεση, την ωμότητα, την αυθαίρεσια. Το ζήτημα είναι να κάνουμε φανερό ότι οι εργασίες ήταν *επίσης* ένας τρόπος εγκατάστασης στο παρόν, ένας τρόπος να βρίσκεσαι σε επαφή με τους άλλους και με τον κόσμο, ότι με λίγα λόγια, εργασία, πολιτισμός και ζωή δεν ήταν διαχωρισμένες διαδικασίες.

Από την άλλη πλευρά, οι εμπορευματικές σχέσεις δεν κυριαρχούσαν στις κοινωνικές και διατομικές σχέσεις. Άντες διέπονταν από μη οικονομικές και μη χρηματικές ανταλλαγές —και κυρίως σχέσεις αλληλεγγύης και αλληλοισθείας, κωδικοποιημένες ή όχι— που αποτελούν λιγότερο ή περισσότερο υποβαθμισμένες μορ-

φές των σχέσεων γενναιοδωρίας και δώρου που είναι και η αρχέγονη μορφή (από οντολογική και όχι ιστορική άποψη) της αναγνώρισης του άλλου σαν έναν άλλο εαυτό.

Η «ευχαριστηση» να δίνεις, να «ευχαριστείς», να συνδράμεις, να προσφέρεις, και να δέχεσαι χωρίς αντάλλαγμα, είναι εγγενής στην αγάπη, την τρυφερότητα, την αφοσίωση, τη φιλία, την αλληλεγγύη, με λίγα λόγια σε όλες τις σχέσεις με τους άλλους, βιωμένες σαν αμοιβαίο πλούτισμα της ύπαρξής μας και χωρίς τις οποίες η ζωή χάνει κάθε νόημα και «δεν αξίζει πια να την ζει κανείς».

Αντίθετα, ο βιομηχανισμός επέβαλε την εργασία σαν καθαρά λειτουργική δραστηριότητα, χωρισμένη από τη ζωή, ακρωτηριασμένη από την πολιτιστική της διάσταση και αποκομμένη από τον ιστό των ανθρώπινων σχέσεων. Η εργασία έπαψε να είναι ένας τρόπος να ζει και να δρα κανείς μαζί με τους άλλους, ο χώρος εργασίας έπαψε να είναι χώρος ζωής, ο εργάσιμος χρόνος να είναι χρόνος προσαρμοσμένος στις εποχές και τους βιολογικούς ρυθμούς. Κύριος στόχος κάθε δραστηριότητας είναι το χρήμα, με τη μορφή του κέρδους ή του μισθού, και όχι η ευχαριστηση και η ικανοποίηση που προσφέρει. Η επικράτηση των εμπορευματικών σχέσεων πάνω στις σχέσεις αμοιβαιότητας, της ανταλλακτικής αξίας πάνω στις αξίες χρήσης έφερε το φτώχεμα των ικανοτήτων και της ζωής του καθενός.

Φυσικά, τίποτα δεν απαγορεύει εκ των προτέρων στη φιλία, στο ταλέντο, την αδερφοσύνη, το δώρο, τη γιορτή, να υπάρξουν και πάλι μέσα στην ετερόνομη εργασία. Γεγονός δώμας είναι ότι έχουν εκδιωχθεί από αυτή και δεν υπάρχει πια ούτε χρόνος ούτε χώρος όπου οι εργαζόμενοι θα μπορούσαν ν' αποκτήσουν την εμπειρία της ενότητας ανάμεσα σε εργασία, ζωή και πολιτισμό. Καθώς δεν έχουν τη δυνατότητα ν' αποκτήσουν μια τέτοια εμπειρία, έστω και έξω από την εργασία, είναι δύσκολο να δούμε πώς θα αγωνίζονταν για να εισάγουν μη οικονομικές αξίες μέσα στην εργασία. Όσο η εργασιακή ζωή, που διέπεται από τη μισθωτή σχέση και την παραγωγικότητη λογική του «δεν βρισκόμαστε εδώ για διασκέδαση», θα καταλαμβάνει το σημαντικότερο κομμάτι από τον χρόνο του καθενός και όσο ο δεσποτισμός του χρονόμετρου θα αφαιρεί τον χρόνο εργασίας από τον χρόνο ζωής, η ανακάλυψη, η επανεφεύρεση του μη οικονομικού πλούτου θα συνεχίσουν να έχουν ελάχιστες πιθανότητες να υπάρξουν και εκτός εργασίας. Δεν θα έχουν πιθανότητες να ολοκληρώθούν παρά μόνο μέσα από μια μαζική μείωση του εργάσιμου χρόνου, που θα συνοδεύεται από μια νέα πολιτική για το χώρο και τον χρόνο, την πολεοδομία, τους εξοπλισμούς και

την κουλτούρα¹⁴...

Η μείωση της διάρκειας της εργασίας και η παράλληλη επέκταση της σφαιράς των αυτόνομων δραστηριοτήτων και των μη εμπορευματικών σχέσεων αποτελούν προύποθέσεις για ένα μετασχηματισμό των χώρων, του κλίματος και του βιώματος της ετερόνομης εργασίας. Και θα καταστήσουν απαράδεκτα τα σημερινά καταπιεστικά χαρακτηριστικά της¹⁵.

Ωστόσο δεν θα πρέπει να πιστέψει κανείς πως η ετερόνομη εργασία —δηλαδή η εργασία της οποίας η φύση και το αντικείμενο καθορίζονται εξωτερικά, από την οργάνωση της εργασίας στην κλίμακα μιας χώρας ή μιας ηπείρου— μπορεί να καταργηθεί εντελώς ή να μετατραπεί σε αυτόνομη δραστηριότητα.

22. *Κριτική της ετερόνομης εργασίας*

I. ΟΙ ΥΛΙΚΟΙ ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΜΟΙ

Η ετερονομία της εργασίας δεν προκύπτει μόνο από την καπιταλιστική οργάνωσή της και τον καπιταλιστικό καταμερισμό της. Απορρέει πολύ πιο θεμελιακά από την διαίρεση και την οργάνωση της παραγωγής στην κλίμακα των μεγάλων οικονομικών χώρων, από τη μηχανοποίησή της και την κυβερνητικοποίησή της. Δεν πρέπει να συγχέεται με τα συστήματα ιεραρχικής καταπίεσης και υποχρέωσης σε αποδοτικότητα που αναπτύχθηκαν από τον καπιταλισμό¹⁶. Δεν θα καταργηθεί, ούτε μπορεί να καταργηθεί, από την αυτοδιαχείριση, ούτε από την επανειδίκευση και τον εμπλουτισμό της εργασίας που η αυτοδιαχείριση θα πρέπει να προωθεί στην κλίμακα του τμήματος του εργοστάσιου ή των ομάδων δουλειάς.

Η ετερονομία της εργασίας είναι μια αναπόφευκτη συνέπεια της

14. Σε σχέση μ' αυτό το θέμα, βλέπε παράρτημα III.2, «Αυτοματοποίηση και πολιτική του χρόνου».

15. Σε σχέση μ' αυτό το θέμα βλέπε την κεφαλαιώδη μαρτυρία του Charly Boyadjian στο ADRET, *Na δουλεύουμε δύο ώρες τη νηστεία* (έκδ. Seuil, 1977) και *H Nύχτα των μηχανών*. Ο συγγραφέας, τσαγκάρης από πατέρα σε γιο, αναφέρει πως η εφαρμογή της εβδομάδας των 32 ωρών έκανε ανυπόφορα στους εργάτες πράγματα που αποδέχονταν δύο δούλευναν 48 ώρες την εβδομάδα, τους έκανε να ανακαλύψουν ξανά τη σημασία των συντροφικών σχέσεων, του έφερε και της πολιτικής δραστηριότητας, και έβαλε σε δεύτερη μοίρα την έγνοια για κατανάλωση και επίπεδο ζωής.

16. Αυτό το είχα ήδη υπογραμμίσει στο *Αποχαιρετισμός στο προλεταριάτο*. Οι οπαδοί της θρησκείας της εργασίας δεν το αντιλήφθηκαν κατά γενικό κανόνα, μια και αντιστρατευόταν τόσο την επιθυμία τους (που δεν έπαινε να είναι ουτοπική και οπισθοδρομική) να μεταβάλλουν τη μισθωτή εργασία (του εργάτη) σε ουσιαστικό και μόνιμο περιεχόμενο της ζωής του καθενένός.

κοινωνικοποίησης της παραγωγής, κοινωνικοποίηση που έχει γίνει η ίδια αναγκαία από το πλήθος και την πολλαπλότητα των γνώσεων που έχουν ενσωματωθεί μέσα στα προϊόντα. Για παράδειγμα, ένα εργαλείο τόσο κοινό όπως το πλυντήριο περικλείει ένα σύνολο γνώσεων που ζεπερνάει κατά πολὺ τις ικανότητες πολλών δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων. Τα διάφορα στοιχεία αυτής της μηχανής —ανοξειδωτος κάδος, σκελετός από χυτοσίδηρο, λαμαρίνες εμαγιέ, κινητήρας και ηλεκτρικά κυκλώματα, προγραμματιστής, καυτσουκένιοι υμάντες και σωλήνες, κλπ. — προέρχονται από πολύ διαφορετικές τεχνολογίες και βιομηχανίες. Αυτές οι ίδιες οι βιομηχανίες καταφέύγουν σε εξοπλισμούς (εξέλαση, χυτήρια, συρματοποίηση, εκκοίλανση, επίστρωση σμάλτου, καρούλιασμα, κλπ.) των οποίων η σύλληψη και η κατασκευή προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πλήθους άλλων βιομηχανιών και γνώσεων. Σε ακόμα προγενέστερα στάδια, η εκπαίδευση, η κωδικοποίηση, η ανάπτυξη αυτών των γνώσεων, η εξόρυξη των πρώτων υλών, η μεταφορά των ημικατεργασμένων προϊόντων, κλπ., προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός σύνθετου και διακλαδωμένου συνόλου θεσμών και υπηρεσιών και κατά συνέπεια, μια πολύ διαφοροποιημένη κοινωνία με προχωρημένο καταμερισμό και ειδίκευση των εργασιών.

Ο συντονισμός ενός μεγάλου αριθμού ειδικευμένων εργασιών απαιτεί από την πλευρά του προκαθορισμένες διαδικασίες και κανόνες, που να αποκλείουν τις ατομικές ιδιοτροπίες. Το σύστημα της κοινωνικής παραγωγής δεν μπορεί να λειτουργήσει παρά μονάχα σαν μια μεγάλη μηχανή στην οποία υποτάσσονται όλες οι επιμέρους δραστηριότητες. Αυτή η υποταγή (όρος που θα πρέπει να κατανοθεί στη μηχανική και όχι την ηθική του έννοια) απαιτεί από την πλευρά όλων την τήρηση κανόνων και την εφαρμογή μέτρων που να εξασφαλίζουν τόσο τη συμπληρωματικότητα των διαφόρων προϊόντων που συμβάλλουν στη συνολική παραγωγή όσο και την εναλλαξιμότητα των ίδιου τύπου υπηρεσιών και παραγωγής που προσφέρονται στο σύνολο του οικονομικού χώρου.

Επομένως η εργασία που εκτελεί ο καθένας στα πλαίσια της κοινωνικής παραγωγής είναι υποχρεωτικά ετερόνομη, πράγμα που σημαίνει: όποιο και αν είναι το επίπεδο ειδικευσής της, καθορίζεται, σ' ό,τι αφορά το περιέχομενο και τις μεθόδους της, από τεχνικές επιταγές που δεν εξαρτώνται ούτε από τις επιλογές ούτε από την εκτίμηση των ατόμων και οριοθετούν το σχετικά στενό πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να ασκηθεί η πρωτοβουλία και η κρίση τους. Η ετερονομία λοιπόν δεν σημαίνει υποχρεωτικά καταπίεση, επικυριαρχία, πλήξη και/ή εκμετάλλευση του εργαζόμενου. Αντίστροφα όμως, σημαίγει υποχρεωτικά απουσία ατομικού ελέγχου

πάνω στον τύπο ειδίκευσης που απαιτείται και πάνω στο συνολικό αποτέλεσμα της συλλογικής εργασίας, και κατά συνέπεια, σ' ένα βαθμό, αλλοτρίωση¹⁷.

II. ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Η ετερονομία της εργασίας δεν σημαίνει και έλλειψη ενδιαφέροντος γι' αυτή. Η κατασκευή συνδέσμων, ρουλεμάν ή μικροκυκλωμάτων σ' ένα μεσαίο εργοστάσιο που καλύπτει τις ανάγκες της μισής Ευρώπης μπορεί να είναι ή να γίνει μια εργασία ειδικευμένη, ενδιαφέρουσα, ευχάριστη, που να παρέχει ένα σημαντικό βαθμό αυτονομίας στις εργασιακές σχέσεις μέσα στα τμήματα του εργοστάσιου και τις ομάδες δουλειάς, σ' ό,τι αφορά τη διαχείριση του χρόνου, την ευθύνη για τις προκαθορισμένες νόρμες και τους κανόνες. Η ετερονομία της εργασίας δεν σημαίνει πως ο χώρος εργασίας πρέπει να μοιάζει με κόλαση ή καθαρτήριο. Αντίθετα σημαίνει ότι, ακόμα και αν υποθέσουμε ότι τα άτομα έχουν γνώση των στόχων της εργασίας τους (ποιός ο στόχος της κατασκευής αυτών των συνδέσμων, αυτών των ρουλεμάν, κλπ.);, αυτοί ξεφεύγουν από τον έλεγχο των ατόμων και τείνουν να ταυτιστούν με τον γενικότερο και πιο αφηρημένο στόχο τους να «κινήσουμε την κοινωνική μηχανή», να «εκπληρώσουμε το Πλάνο». Η επιρροή που μπορούν να έχουν οι εργαζόμενοι μιας μονάδας παραγωγής πάνω στον προσανατολισμό του Πλάνου είναι υποχρεωτικά μικρή: υπάρχει μονάχα τη στιγμή της επεξεργασίας του Πλάνου.

Για δύο τρόπους αυτούς τους λόγους, η ετερόνομη εργασία φτωχαίνει,

17. Όπως το κατέδειξε θεωράσια ο ρικαρντιανός σοσιαλιστής Thomas Hodgskin στο έργο (*Labour Defended against the Claims of Capital*, Λονδίνο, 1825) που ο Μαρξ αναφέρει στα *Grundrisse*, σελ. 597: «Μόλις αναπτύσσεται ο καταμερισμός της εργασίας, σχεδόν οποιαδήποτε εργασία ενός ατόμου γίνεται κομμάτι ενός συνδόλου, δίχως αξία ούτε χρησιμότητα σαν τέτοια. Δεν υπάρχει τίποτα που να μπορεί να πάρει για λογαριασμό του ο εργαζόμενος: αυτό είναι δικό μου προϊόν, θα το κρατήσω».

Διευκρινίζω πως αλλοτρίωση στον Μαρξ, όπως και στον Σαρτρ, υποδηλώνει τη μεταβολή σε άλλο της δραστηριότητάς μου για μένα τον ίδιο όταν η άσκηση και το αποτέλεσμα της μεταβάλλονται αυτά τα ίδια (πράγμα που ισχύει πάντα σε κάποιο βαθμό) σε υλικό για την εργασία των άλλων: δεν μπορώ πια να αναγνωρίσω τον εαυτό μου σαν δημιουργό αυτού που κάνω. Η αναφορά στην αλλοτρίωση, σε καμία περίπτωση, δεν προϋποθέτει την αναφορά στο άτομο έτσι όπως θα είχε υπάρξει πριν από κάθε αλλοτρίωση. Ένα τέτοιο πριν είναι ριζικά αδιανότητα. Όπως το έχω δείξει αναλυτικά αλλού (στα βιβλία *Άσεις για μια θική και Ο προδότης*), η παιδική ηλικία είναι μια πρωταρχική κατάσταση αλλοτρίωσης. Οι διάφορες μορφές αλλοτρίωσης μπορούν να περιοριστούν και να ξεπεραστούν. αλλά όχι να εξαλειφθούν:

ακρωτηριάζει εκείνους που είναι αναγκασμένοι να την εκτελούν μόνιμα και για πλήρες ωράριο. Η ειδίκευση δεν αλλάζει τίποτα. Πράγματι, είναι πολύ σπάνιες οι κοινωνικά καθορισμένες δραστηριότητες στις οποίες η αυξανόμενη ειδίκευση δεν συνοδεύεται από μια όλο και πιο στενή εξειδίκευση. Για παράδειγμα, η πολυειδίκευση ενός οικοδόμου είναι κατά πολὺ ανώτερη από εκείνην ενός μηχανικού ειδικευμένου στο ενισχυμένο σκυρόδεμα ή ενός μικροχειρούργου. Η έρευνα-ανάπτυξη στις βόμβες θραυσμάτων ή στα αυτοκατευθυνόμενα οπλικά συστήματα απαιτεί μια πολύ ψηλή ειδίκευση και τα επιστημονικά προβλήματα που προσεγγίζει είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα: ωστόσο, ο ηθικός ακρωτηριασμός που προκαλεί δεν είναι μικρότερος.

Οι επιτυχίες του αγώνα για τον αυτοκαθορισμό, από τους ίδιους τους εργαζόμενους, των συνθηκών εργασίας τους και για την αυτοδιαχείριση της τεχνικής διαδικασίας της παραγωγής δεν θα πρέπει να ταυτιστεί με την κατάργηση της αλλοτριώσης που είναι εγγενής στην ετερόνομη εργασία. Η ιεραρχική καταπίεση, ο κοπιαστικός χαρακτήρας της εργασίας, η μονοτονία, η πλήξη, όλα αυτά μπορούν να αποφευχθούν στην ετερόνομη εργασία: ο χώρος εργασίας μπορεί να γίνει χώρος ανταλλαγής, συνεργασίας και σύμπνοιας: αλλά αυτή η απελευθέρωση στις εργασιακές σχέσεις δεν συνεπάγεται αυτονομία της ίδιας της εργασίας ούτε αυτοκαθορισμό (ή αυτοδιαχείριση) από τους ίδιους τους εργαζόμενους του τελικού της σκοπού και του περιεχομένου της. Η εγκατάσταση ενός εξαιρετικού κλίματος και σχέσεων εργασίας δεν είναι πιο δύσκολο να επιτευχθεί στην παραγωγή χημικών όπλων παρά στην παραγωγή φαρμάκων, στην κατασκευή ηλιθιων παιχνιδιών παρά στην κατασκευή εκπαιδευτικών παιχνιδιών, στην εκτύπωση πορνογραφικών έργων παρά στην εκτύπωση βιβλίων τέχνης. Δεν μπορεί να υπάρξει απελευθέρωση δίχως απελευθέρωση στις εργασιακές σχέσεις: αλλά αυτή η τελευταία δεν προσφέρει αυτομάτως στον καθένα τη δυνατότητα να ελέγχει το τελικό αποτέλεσμα της συλλογικής εργασίας στην οποία είναι ενταγμένος. Η κοινωνική συνεργασία στην κλίμακα ενός μεγάλου οικονομικού χώρου δεν μπορεί να είναι συνειδητή και εθελοντική. Ο «παραγωγικός συλλογικός εργάτης» του Μαρξ είναι για τον κάθε εργαζόμενο ξεχωριστά μια οντότητα τόσο αφηρημένη όσο και οι κινήσεις του στρατού για τον κάθε στρατιώτη.

Αυτός είναι και ο λόγος που η κοινωνικά καθορισμένη εργασία δεν μπορεί παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις να είναι αυτοσκοπός στις μεθόδους και το περιεχόμενό της. Το να θέλει κανείς να συνεχίσει αυτήν την περιπτώση, πρέπει να θέλει να αποτελεί το κύριο νόημα της ζωής και την κύρια πηγή ταυτότητας για τα άτομα, σημαίνει ότι δικαιολογεί εκ

των προτέρων όλες τις πολιτικές που μοναδικό σκοπό έχουν να απασχολούν με κάθε τρόπο τους ανθρώπους, στην ανάγκη με τη στρατιωτική πειθάρχηση ή την παραγωγή σπατάλης, την πολεμική παραγωγή, ή ακόμα και με τον ίδιο τον πόλεμο.

Ξεπέρασμα του καπιταλισμού ουσιαστικά σημαίνει ξεπέρασμα ενός συστήματος παραγωγής για την παραγωγή, προς μια κοινωνία όπου οι αξίες χρήστης θα επικρατούν πάνω στις ανταλλακτικές αξίες και όπου, κατά συνέπεια, η οικονομική διάσταση δεν θα καθορίζει και δεν θα κυριαρχεί πάνω στις κοινωνικές σχέσεις αλλά θα οριοθετείται και θα υποτάσσεται στην επέκταση των κοινωνικών σχέσεων «εθελοντικής συνεργασίας¹⁸». Με άλλα λόγια, ξεπέρασμα του καπιταλισμού σημαίνει ουσιαστικά και υποχρεωτικά κατάργηση της κυριαρχίας των εμπορευματικών σχέσεων —συμπεριλαμβάνοντας και τη πώληση εργασίας— σε όφελος εθελοντικών δραστηριοτήτων και ανταλλαγών που αποτελούν αυτές οι ίδιες αυτοσκοπό.

Η μείωση της διάρκειας της εργασίας δεν έχει κανένα χαρακτήρα χειραφέτησης αν οδηγεί μονάχα στη διεύρυνση του χρόνου που αφιερώνεται στην υλική ή άυλη κατανάλωση. Η μείωση του εργασιμού χρόνου έχει στόχο χειραφέτησης μονάχα αν πηγαίνει παράλληλα με τον περιορισμό της σφαιράς των οικονομικών και εμπορευματικών δραστηριοτήτων σε όφελος της επέκτασης της σφαιράς των δραστηριοτήτων που γίνονται γι' αυτές καθεαυτές, από επιθυμία, ευχαρίστηση, κλίση, πάθος, αγάπη, κλπ.¹⁹.

Αλλά αυτή η σφαιρά της αυτονομίας δεν μπορεί να τα περιλάβει όλα: δεν μπορεί να υπάρξει, να γίνει ανάγλυφη και ν' αποκτήσει όλη την αξία της παρά σε ένα ασυμπίεστο φόντο αναγκαίας και υποχρεωτικά ετερόνομης εργασίας («σφαιρά της αναγκαιότητας» για την οποία μιλούσε ο Μαρξ²⁰). Αφού δειξάμε ότι η πλήρης εξάλειψή της είναι αδύνατη, θα δούμε τώρα γιατί δεν είναι ούτε επιθυμητή.

23.1. Ζήτηση εργασίας - ζήτηση κοινωνίας

Μια εργασία η διάρκεια της οποίας έχει μειωθεί σε λιγότερο από χιλιες ώρες το χρόνο δεν έχει πια ούτε την ίδια φύση ούτε το ίδιο νόημα με μια εργασία που εκτελούμε επί σαράντα ώρες ή περισσό-

18. Ο Μαρξ έκανε τη διάκριση ανάμεσα στον «φυσικό» ή «τυχαίο καταμερισμό» των καθηκόντων που υποχρεώνει ένα άτομο να περιορίζεται στη μια ή την άλλη εργασία χωρίς τη δυνατότητα επιλογής, και τον «εθελοντικό καταμερισμό» μέσα από την «εθελοντική συνεργασία». Βλέπε τη Γερμανική Ιδεολογία..

19. Βλ. Αποχαιρετισμός στο προλεταριάτο III, 2.

20. Βλ. Αποχαιρετισμός..., III, 3 β).

τέρο την εβδομάδα, σε σταθερά ωράρια, χρόνο με το χρόνο. Το να είσαι «εξαναγκασμένος» σε χίλιες περίπου ώρες εργασίας το χρόνο, σημαίνει να δουλεύεις δυόμισι μέρες την εβδομάδα, ή δυο βδομάδες το μήνα, ή πέντε μήνες το χρόνο· σημαίνει ότι μπορείς να μοιραστείς μια δουλειά μαζί με κάποιον άλλο, να έχεις παράλληλα ή με εναλλαγές πολλές απασχολήσεις, να συνδυάζεις την ετερόνομη εργασία με δραστηριότητες που έχεις επιλέξει ελεύθερα, κλπ.

Ακόμα και απλοποιημένη, ταχείας εκμάθησης και εναλλάξιμη με οποιαδήποτε άλλη απασχόληση, μια εργασία που απαιτεί λιγότερο από χίλιες ώρες το χρόνο —και πολύ περισσότερο πολλές εργασίες που απασχολούν δλες μαζί λιγότερο από χίλιες ώρες— παύει να είναι ένας κουραστικός, εφιαλτικός εξαναγκασμός που σε ακρωτηριάζει, σε παραμορφώνει ή σε αποβλακώνει, και γίνεται μια καλοδεχούμενη απασχόληση εξαιτίας της ποικιλίας, των επαφών, του ρυθμού και της προσωρινής οργάνωσης που εισάγει στη ζωή σου. Η απλοποιημένη, ετερόνομη εργασία θα γίνεται ευκολότερα αποδεκτή και θα χαίρει μεγαλύτερης εκτίμησης στο μέτρο που ο καθένας θα διαθέτει περισσότερο χρόνο που θα τον οργανώνει και θα τον γεμίζει όπως αυτός θέλει.

Επομένως είναι αβάσιμη η αντίρρηση σύμφωνα με την οποία «αν οι άνθρωποι εξασφαλίσουν ένα ισόβιο εισόδημα, δεν θα θέλουν να δουλέψουν καθόλου²¹». Αντίθετα, έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι η εξάλειψη του μόνιμου καταναγκασμού στην εργασία και η παράλληλη ανάπτυξη της οικογενειακής, κοινωνικής, συνεταιριστικής, συνεργατικής κλπ., ζωής και δραστηριοτήτων, θα κάνει τους ανθρώπους να αποζητούν την κοινωνικά καθορισμένη εργασία για τους ίδιους λόγους για τους οποίους οι «νοικοκυρές», οι συνταξιούχοι, οι άνεργοι και τα παιδιά του αγρότη αποζητούν την μισθωτή εργασία, όσο όχαρη και αν είναι αυτή: γιατί σου επιτρέπει να ξεφύγεις από τον τοπικισμό και την πνιγηρή ενσωμάτωση στην οικιακή και επαρχιακή κοινότητα· σου επιτρέπει να γνωρίσεις άλλους ανθρώπους που έρχονται από άλλους και να αποκτήσεις μαζί τους σχέσεις λιγότερο οικείες και πιο ελεύθερες από τις σχέσεις που έχεις μ' εκείνους που σε βλέπουν εξαρχής σαν αδελφή, κόρη, ξαδέρφη, νύφη, κλπ. και σε τοποθετούν σ' ένα κόσμο περιχαρακωμένο όπου ο καθένας κατέχει τη θέση που του έχει αποδοθεί και

21. Αυτή η αντίρρηση είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην κλασική αριστερά που εξακολουθεί να πρεσβεύει τη θρησκεία της εργασίας και να θεωρεί τη μισθωτή εργασία σαν πηγή προσωπικής ταυτότητας και ολοκλήρωσης. Πρόκειται για ολοφάνερη παραδοξολογία, από τη μια να εξυμνείται έτσι η εργασία και από την άλλη να πιστεύει κανείς ότι κανένας δεν θα θέλει πια να εργάζεται αν δε υποχρεώνεται μόνιμα σ' αυτό.

πρέπει επιτακτικά να μείνει σ' αυτήν²². Σου επιτρέπει να νιώσεις χρήσιμος στην κοινωνία με τρόπο γενικό και όχι με τον συγκεκριμένο τρόπο που υπόκειται στις συγκεκριμένες σχέσεις, και έτσι να υπάρξεις σαν οικουμενικό κοινωνικό άτομο, που αμύνεται κατά των πιέσεων από ιδιαίτερες ομάδες με την ανώνυμη ένταξή του στη συνολική κοινωνία.

Έτσι, όσο περισσότερο θα μπορούν να αναπτύσσονται ατομικές δραστηριότητες και τα άτομα να ανασυστήνουν, μέσα από αυτές και γι' αυτές, κοινότητες ζωής και εργασίας, τόσο περισσότερο ελκυστική θα γίνεται η αφηρημένη εργασία, ακριβώς εξαιτίας της αφαίρεσης και της ετερονομίας της, και άρα της ελάχιστης συναίσθηματικής επένδυσης που απαιτεί. Εύλογα λοιπόν μπορούμε να προβλέψουμε ότι, στο μέτρο που μειώνεται η διάρκεια της υποχρεωτικής εργασίας, η ζήτηση για αφηρημένη εργασία θα αναπτύσσεται και θα εξισορροπεί εύκολα την προσφορά εργασίας, συντηρούμενη από όλους εκείνους που επιθυμούν να παρατηθούν για κάποιο διάστημα από τη μισθωτή απασχόλησή τους.

Η προσαρμογή της προσφοράς στη ζήτηση αφηρημένης εργασίας θα αποτελεί συνεπώς ένα πρόβλημα που θα λύνεται εύκολα με την ύπαρξη τοπικών, περιφερειακών και εθνικών χρηματιστηρίων ανταλλαγής εργασίας, μέσω των οποίων οσοι ή ίσας θέλουν να εγκαταλείψουν κάποια απασχόληση, θα αναγγέλλουν ότι η θέση είναι διαθέσιμη και, αν χρειαστεί, θα περιμένουν να έρθει και να ενημερωθεί ο διάδοχος τους ή, σε άλλη περίπτωση, να γίνει αποδεκτός από τους συναδέλφους του. Η κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, η ευελιξία στην εβδομαδιαία διάρκεια και στα ωράρια εργασίας δεν δημιουργούν εμπόδια στην συνοχή, την επαγγελματική συνειδηση και την αυτο-οργάνωση των ομάδων παραγωγής. Μάλιστα, γίνεται δυνατό, μια ομάδα που συγκροτείται και δένεται με την ευκαιρία μιας καθορισμένης ετερόνομης εργασίας να αναλάβει επίσης αυτόνομες δραστηριότητες αυτοπαραγωγής και, ακολουθώντας τα σχέδιά της, να αλλάζει επιχειρηση, πόλη, κλάδο, χωρις να διαλύεται ποτέ.

23.2. Ο επαγγελματισμός

Από την άλλη πλευρά, σ' ό,τι αφορά τις πιο ειδικευμένες δραστηριότητες, ο αριθμός των κλίσεων πάντα ξεπερνούσε τον αριθμό

22. Αυτές τις παρατηρήσεις που αφορούν την καταπιεστική φύση των κλειστών κοινοτήτων και τις δυνατότητες χειραφέτησης και ολοκλήρωσης που προσφέρει η ετερόνομη εργασία που ασκείται έξω από το σπίτι, τις αναπτύσσω στο Αποχαιρετισμό στο προλεταριάτο, III, 4.

των διαθέσιμων θέσεων: ο αριθμός των χειρούργων, των κάθε είδους θεραπευτών, των μηχανικών, των ερευνητών, των μουσικών, των δημοσιογράφων, κλπ. είναι περιορισμένος όχι λόγω της σπανιότητας των ικανοτήτων αλλά γιατί οι θέσεις είναι κατειλημμένες από επαγγελματίες που κρατούν ζηλότυπα το μονοπάλιό τους ή ανατίθενται με διαγωνισμούς και στη βάση κλειστού αριθμού. Σε αντίθεση με τον μύθο, ο καλός χειρούργος, ο καλός ερευνητής, διοικητής ή δημοσιογράφος δεν έχουν ανάγκη να δουλεύουν δεκατέσσερις ώρες την ημέρα και να μονοπάλούν πολλές απασχολήσεις για να διατηρήσουν τη «φόρμα» τους ή για να μην ξεπεραστούν. Αντίθετα, σε όλα τα επαγγέλματα που ενσωματώνουν διευρυμένες και διαρκώς ανανεωνόμενες γνώσεις και ταυτόχρονα μια επιδεξιότητα και μια έντονη συγκέντρωση, η ποιότητα της εργασίας οφελείται από τη μείωση της ποσότητάς της. Το να υπάρχει διαθέσιμος χρόνος για διάβασμα, περίπατο, διαφοροποίηση των κέντρων ενδιαφέροντος, περισυλλογή, βοηθάει καλύτερα την ολόπλευρη ανάπτυξη της φαντασίας και των δημιουργικών ικανοτήτων, παρά το να βρίσκεται κανείς συνεχώς υπό πίεση. Αυτό αποδείχνεται διαρκώς από τους υψηλού επιπέδου επιστημονικούς ερευνητές που δεν εξαναγκάζονται πια σε σταθερά ωράρια, διόπις και από τον αυξανόμενο αριθμό γιατρών, συμβούλων-μηχανικών ή ανώτερων στελεχών που επέλεξαν τον μοιρασμένο χρόνο εργασίας²³.

Στα πιο εξειδικευμένα επαγγέλματα, μια πολύ μεγάλη μείωση της διάρκειας εργασίας θα είναι τόσο ευκολότερη όσο η απελευθέρωση του χρόνου και η εγγύηση του εισοδήματος θε επιτρέπουν σε όσους το επιθυμούν να αποκτήσουν μια από αυτές τις πολύ προχωρημένες εξειδικεύσεις, για τις οποίες το προσωπικό ταλέντο και ικανότητες παραμένουν αναντικατάστατα στοιχεία και η άνοδος της παραγωγικότητας παλύ χαμηλή. Παράλληλα λοιπόν με την αυτοματοποίηση των απλοποιημένων εργασιών θα τείνει να αυξάνεται ο αριθμός των ανθρώπων που κατέχουν πολύ προχωρημένη και διαφοροποιημένη εξειδίκευση.

Οι εργασίες που προς το παρόν μονοπάλούνται από μια ελιτίστικη τεχνοκρατία θα μπορούν έτσι να κατανεμηθούν σε μεγαλύτερο πληθυσμό και να πάψουν να αποτελούν τήν αποκλειστική απασχόληση μιας κάστας. Έτσι, η εξουσία και τα προνόμια που για την ώρα είναι δεμένα με την εκτέλεση αυτών των εργασιών θα τείνουν

23. Σε σχέση με την εργασία θα βρούμε παραδείγματα παρακάτω: στο «Να δουλεύουμε λιγότερο, να ζούμε καλύτερα».

να εξαφανιστούν. Αυτοί που τις ασκούν θα είναι —όπως γίνεται ήδη σε ορισμένα κιμπούτζ— μέλη της κοινότητάς τους όμοια με τα υπόλοιπα: θα μοιράζονται τον χρόνο τους ανάμεσα στην επαγγελματική εργασία τους, τις αυτόνομες δραστηριότητές τους και τις απασχολήσεις όλου του κόσμου, χωρίς να βασανίζονται ακόμα και στον ύπνο τους από την έμμονη ιδέα της «καριέρας» τους, της κοινωνικής τους θέσης, του αγώνα για την εξουσία²⁴.

24. Το αναγκαίο και το προαιρετικό

Οι αυτόνομες δραστηριότητες θα διαφέρουν ως προς το νόημα και τη λειτουργία, ανάλογα με το αν βρίσκεται κανείς σε μια αγροτική κοινωνία, που η οικονομία της έχει σαν κέντρο το χωριό, ή σε μια αστικοποιημένη και βιομηχανοποιημένη κοινωνία.

Στην πρώτη, τα ουσιωδώς απαραίτητα παράγονται τοπικά και η αυτοκατανάλωση της τοπικής παραγωγής υπερτερεί κατά πολὺ από την παραγωγή και την κατανάλωση εμπορευμάτων. Η βιομηχανία προσφέρει μόνο συμπληρωματικά προϊόντα τα οποία η κοινότητα του χωριού μπορεί στην ανάγκη και να στερηθεί: αυτά τα προϊόντα είναι πάνω απ' όλα εργαλεία πιο τελειοποιημένα από εκείνα που κατασκευάζει το εργαστήρι του χωριού. Διευκολύνουν την τοπική αυτοπαραγωγή εξοικονομώντας χρόνο και κόπο.

Επομένως οι δραστηριότητες αυτοπαραγωγής, αν και τυπικά αυτόνομες και αυτοκαθορίζόμενες, είναι σ' αυτή την περίπτωση δραστηριότητες απαραίτητες για τη ζωή. Δεν μπορούν να αυτοκαθορίζονται σε στενά όρια παρά μόνο στις λεπτομέρειες των μεθόδων τους: μπορείς να καλλιεργήσεις περισσότερες πατάτες παρά γλυκοπατάτες, ή το αντίστροφο, περισσότερα ρεβίθια παρά φασόλια, να αρχίσεις τη δουλειά μισή ώρα νωρίτερα και να παρατείνεις τον μεσημεριανό ύπνο, κλπ. αλλά η εργασία δεν είναι λιγότερο επιτακτική να γίνει. Η ζωή σου εξαρτάται από αυτή. Ανήκει στη σφαίρα της αναγκαιότητας.

Αντίθετα, τα βιομηχανικά εργαλεία που παράγονται από την ετερόνομη εργασία μισθωτών εργατών φαντάζουν σαν πολυτέλεια: δεν είναι απολύτως απαραίτητα, αλλά είναι επιθυμητά γιατί μας επιτρέπουν να παράγουμε, εκτός από το αναγκαίο, και κάτι περιττό, ενώ ταυτόχρονα αυξάνουν τον διαθέσιμο χρόνο. Συνεπώς, από τη βιομηχανική παραγωγή —εφόσον δεν ξεπερνά κάποια όρια— εξαρτά-

24. Σε σχέση με το ζήτημα της αναγκαιότητας των επαγγελματιών και τη μη αναγκαιότητα των προνομίων και των εξουσιών τους, βλέπε παρακάτω, «Άτομο, κοινωνία, κράτος».

ται για τον χωρικό ο χώρος της πραγματικής του αυτονομίας: δηλαδή ο χώρος αυτού που μπορεί να κάνει δίχως απόλυτη αναγκαιότητα ή να μην κάνει και να ξαπλώνει κάτω από τη συκιά του για να σκεφτεί.

Στην περίπτωση αυτή λοιπόν, οι αντίστοιχες αξίες (με την ηθική και πολιτική έννοια του όρου) των βιομηχανικών και των οικιακών προϊόντων βρίσκονται σε σχέση αντίστροφη από εκείνη που έχουν στις βιομηχανοποιημένες κοινωνίες: από τα προϊόντα μιας ετερόνομης εργασίας εξαρτάται η ύπαρξη ενός χώρου αυτονομίας (τόσο στενού που δεν μπορούμε ακόμα να μιλάμε για σφαίρα). Αυτός ο χώρος δεν είναι εξασφαλισμένος για τον χωρικό που κάνει μόνο αυτοπαραγωγή. Μπορεί να είναι πολύ πιο περιορισμένος γι' αυτόν παρά για τον εργάτη που εξαναγκάζεται σε μια ετερόνομη εργασία επί εξήντα ώρες την εβδομάδα.

Αντίθετα, στις βιομηχανοποιημένες κοινωνίες, οι αυτοκαθοριζόμενες δραστηριότητες δεν αποτελούν συστατικά στοιχεία μιας σφαίρας αυτονομίας παρά μόνο στο βάθμο που το αναγκαίο μας έχει εξασφαλιστεί χάρη σε μια ετερόνομη μισθωτή εργασία. Η μητέρα που, μετά από μια μέρα στο εργοστάσιο, τρέχει να βρει τα παιδιά της, να ετοιμάσει το φαγητό, να πλύνει τα ρούχα, κλπ., εξακολουθεί να παραμένει στην σφαίρα της αναγκαιότητας ακόμα και στις τυπικά αυτόνομες δραστηριότητές της. Όταν ο εργάσιμος χρόνος και ο μισθός της μειώνονται έτσι που, μετά τη δουλειά, πρέπει να περνάει τρεις ώρες την ημέρα για να αυτοπαράγει εκείνο που δύο ωρών μισθός της επέτρεπε να αγοράσει, τότε η μείωση της ετερονόμης εργασίας δεν συνοδεύεται από καμιά διεύρυνση του χώρου αυτονομίας της. Αντίθετα, όταν, για μια μειωμένη εργάσιμη ημέρα, παίρνει ένα μισθό αρκετό για να αγοράσει τα απαραίτητα, τότε ο χρόνος που διαθέτει αυξάνεται παράλληλα με τον χώρο αυτονομίας της. Το ίδιο ισχύει και όταν μειώνονται ο εργάσιμος χρόνος και ο μισθός της, αλλά είναι σε θέση να αυτοπαράγει, στη διάρκεια των ωρών που έχει πια στη διάθεσή της, περισσότερες αξίες χρήσης ή ευχαριστησης από όσες θα μπορούσε να αγοράσει με τον μισθό που έχασε.

Έτσι, όταν στις θέσεις 17 έως 19, καθώς και στο προηγούμενο βιβλίο μου²⁵, θεωρώ λειτουργία της ετερόνομης εργασίας την παραγωγή του αναγκαίου και την ενσωμάτωση της σφαίρας της αναγκαιότητας μέσα στη σφαίρα της ετερονομίας, αυτό δεν το κάνω από κάποια ιδεολογική προκατάληψη ή αυθαίρετη απόφαση, αλλά

25. *Αποχαιρετισμός στο προλεταριάτο*, III, 1.

γιατί είναι έτσι και όχι αλλιώς που τίθεται σε δλους μας το πρόβλημα: το σύνολο σχεδόν του πλήθυσμού των βιομηχανοποιημένων χωρών αγοράζει το σύνολο σχεδόν των αναγκαίων (όπως άλλωστε και των περιττών) με την αμοιβή της ετερόνομης εργασίας του. Σ' αυτές τις συνθήκες, η απελευθέρωση του χρόνου δεν θα δημιουργήσει νέους χώρους αυτονομίας παρά μόνο αν ο χρόνος που γίνεται διαθέσιμος δεν χρειάζεται να καταναλώνεται για την αυτοπαραγωγή ενός μέρους του αναγκαίου που, πριν, μπορούσε να αγοραστεί. Η μείωση της διάρκειας της ετερόνομης εργασίας δεν απελευθερώνει χρόνο παρά μόνο αν ο καθένας είναι ελεύθερος να διαθέσει αυτό το χρόνο όπως ο ίδιος θέλει. Επομένως, το αναγκαίο πρέπει να είναι εξασφαλισμένο από άλλον. Οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, αν και θα είναι παραγωγικές, θα ρίχνουν ωστόσο το βάρος στην αυτοπαραγωγή του προαιρετικού, του δωρεάν, του περιττού, με λίγα λόγια του μη αναγκαίου που δίνει στη ζωή την ομορφιά και την αξία της: τόσο άχρηστου όσο και η ίδια η ζωή, την αναγορεύει σε σκοπό που θεμελιώνει δλους τους σκοπούς.

Και κάτι ακόμα. Από τη φύση του, το αναγκαίο είναι αυτό που έχουν ανάγκη τα άτομα σαν κοινωνικά όντα για να ζήσουν μέσα στο κοινωνικοπολιτιστικό πλαίσιο του πολιτισμού τους. Το αναγκαίο, λοιπόν, είναι το αντικείμενο αναγκών που κάθε κοινωνικό άτομο έχει από κοινού με τους υπόλοιπους. Κατά συνέπεια, ο προσδιορισμός του εξαρτάται από μια συλλογική απόφαση και η παραγωγή του μπορεί να οργανωθεί και να σχεδιαστεί συλλογικά. Μια κοινωνία που εξασφαλίζει στον καθένα το αναγκαίο (το οποίο, φυσικά, μπορεί να αλλάξει) για όλη τη διάρκεια της ζωής του, με αντάλλαγμα την ποσότητα εργασίας που απαιτεί η κοινωνική της παραγωγή, δεν καταπατάει τη σφαίρα της δυνητικής αυτονομίας του ατόμου: περιορίζει στο ελάχιστο τη σφαίρα της αναγκαιότητας και την εργασία που της αναλογεί, αφήνοντας τον καθένα ελεύθερο να καθορίζει και να αυτοπαράγει το προαιρετικό, το περιττό, το χωρίς πληρωμή, όπως αυτός ο ίδιος το εννοεί.

Τα πράγματα είναι ολότελα διαφορετικά όταν η κοινωνία τοποθετεί στο ίδιο επίπεδο την παραγωγή του αναγκαίου με εκείνη του περιττού, είτε υποτάσσοντας και τη μία και την άλλη στους μηχανισμούς της αγοράς και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, είτε σχεδιάζοντας και τις δύο κεντρικά. Τότε η ενότητα της οικονομίας απαγορεύει τη διάκριση ανάμεσα στην εργασία που παράγει το αναγκαίο και εκείνη που παράγει το περιττό. Η εργατική δύναμη ξοδεύεται και πληρώνεται αδιάκριτα για να παράγει είτε το ένα είτε το άλλο και, για ένα κόμματι του πληθυσμού, η παραγωγή του περιττού αποκλειστικά είναι ο απαραίτητος όρος για να έχει δυνατότητα

πρόσβασης στο αναγκαίο. Του είναι αδύνατο να περιορίσει την παραγωγή περιττού για να μπορέσει να περιορίσει τον εργάσιμο χρόνο του. Έτσι είναι η κατάσταση σήμερα.

Ακόμα χειρότερα, ο προσδιορισμός του περιττού που πρέπει να παραχθεί δεν εξαρτάται πια από την αυτόνομη απόφαση του καθένα αλλά από μια απόφαση των θεσμών. Αυτή καταπατάει τη σφαίρα αυτονομίας των ατόμων και την περιορίζει. Τα άτομα γίνονται αντικείμενο μιας θεσμικής κοινωνικοποίησης ακόμα και στις επιθυμίες, τις πολυτέλειες, τις απολαύσεις τους και τις προαιρετικές δραστηριότητές τους. Σε τελική ανάλυση, τείνουμε προς το μοντέλο που αναφέρθηκε προηγουμένως, όπου τα εμπορεύματα αγοράζουν τους ανθρώπους τους, χρησιμεύουν για την προώθηση μιας στρατηγικής της ισοτελοποίησης, της αυτοεπιτήρησης και του κοινωνικού ελέγχου ακόμα και των πιο μύχιων συμπεριφορών.

Για όλους αυτούς τους λόγους, η δραστική μείωση του εργάσιμου χρόνου με ταυτόχρονη ισόβια εξασφάλιση ενός εισοδήματος δεν πρόκειται να χρησιμεύσει στην επέκταση της σφαίρας της αυτονομίας παρά μονάχα στο πλαίσιο μιας πλουραλιστικής οικονομίας όπου η υποχρεωτική εργασία (περίπου 20.000 ώρες για όλη τη ζωή) χρησιμεύει αποκλειστικά στην παραγωγή του αναγκαίου, ενώ το μη αναγκαίο εξαρτάται στο σύνολό του από δραστηριότητες αυτόνομες, αυτοκαθοριζόμενες και προαιρετικές.

25. Συναρθρώσεις, επικαλύψεις, καινοτομίες, αυτοδιαχειρίσεις.

Το αναγκαίο καλύπτει ταυτόχρονα αυτό που χρειάζονται τα κοινωνικά άτομα για να ζήσουν και αυτό που χρειάζεται η κοινωνία για να λειτουργήσει: συλλογικούς ή δημόσιους εξοπλισμούς και υπηρεσίες, υποδομή και διοίκηση, καταναλωτικά προϊόντα και προϊόντα καθημερινής χρήσης. Όπως έγινε την επαύριο του Δεύτερου Παγκόσμιου Πόλεμου με τα βρετανικά "utility goods" που είχαν προτεραιότητα στα προγράμματα της κατανομής των πρώτων υλών, τα αναγκαία προϊόντα είναι σ' αυτή την περίπτωση, εξ ορισμού, λειτουργικά, στέρεα, επιδιορθώσιμα, οικονομικά σε εργασία και σε πηγές φυσικού πλούτου, ελάχιστα υποκείμενα στη μόδα, όπως, για παράδειγμα, τα μπλουτζίν και τα αδιάβροχα, τα παπούτσια πεζοπορίας και τα μοτοποδήλατα, οι αγροτικές μηχανές ή τα Ντεσεβώ της Σιτροέν, αλλά και συνάμα ικανά να ενσωματώσουν τις τεχνολογικές προόδους²⁶.

26. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ: «Σοσιαλισμός ή οικοφασισμός», στο *Οικολογία και Πολιτική* και το παράρτημα V του *Αποχαιρετισμός στο προλεταριάτο*.

Από την εποχή της γέννησης της βιομηχανίας, η σοσιαλιστική σκέψη, και ιδιαίτερα οι Ρικάρντο και Μαρξ, εννοεί τη μείωση του χρόνου που αφιερώνεται στην παραγωγή του αναγκαίου σαν το όρο για κάθε δυνατή απελευθέρωση. Πράγματι, αυτή η μείωση επιτρέπει την επέκταση της σφαιράς μέσα στην οποία δεν έχει πια νόημα η οικονομική λογική. Ο Ρικάρντο, όπως και ο Μαρξ, δεν ήταν θεωρητικοί αλλά κριτικοί της πολιτικής οικονομίας: διέβλεπαν τη δυνατότητα ξεπράσματος και εξάλειψης αυτής της τελευταίας στον ορίζοντα μιας (καπιταλιστικής) ανάπτυξης που θα επέτρεπε την παραγωγή αυξανόμενων ποσοτήτων πλούτου με μια μειωνόμενη ποσότητα κοινωνικής εργασίας.

Ένας ανώνυμος ρικαρντιανός σοσιαλιστής, σε ένα θαυμάσιο κείμενο που δημοσιεύτηκε το 1821, το οποίο ο Μαρξ επανειλημμένα αναφέρει στα *Grundrisse*²⁷, βλέπει «το πρώτο σύμπτωμα μιας πραγματικής ευημερίας και πλούτου του έθνους» στο γεγονός ότι οι άνθρωποι μπορούν να δουλεύουν λιγότερο. Είναι γελοίο να πιστεύουμε, προσθέτει, πως όταν η παραγωγική ικανότητα της κοινωνίας θα φτάσει στο απόγειό της, θα συνεχίσει να χρησιμοποιείται πλήρως: «Εκεί που οι άνθρωποι εργάζονται δώδεκα ώρες, δεν θα δουλεύουν παρά έξι, και αυτό είναι ο εθνικός πλούτος, η εθνική ευημερία. Μετά από τόσες μάταιες σοφιστείες, δεν μένει, δόξα τω Θεώ, κανένας άλλος τρόπος αύξησης του εθνικού πλούτου που να αυξάνει τις δυνατότητες ζωής. Έτσι ο πλούτος είναι ελευθερία, ελευθερία αναζήτησης της διασκέδασης, απόλαυσης της ζωής, εκπαίδευσης τους πνεύματος: είναι χρόνος που διαθέτουμε και τίποτε άλλο. Όταν μια κοινωνία θα έχει φτάσει σ' αυτό το στάδιο, το κάθε μέλος της θα πρέπει να είναι ελεύθερο να διαλέξει μόνο του αν θέλει να χρησιμοποιεί αυτές τις έξι ώρες για να μαυρίζει στον ήλιο, να κοιμάται στη σκιά, να περιδιαβάζει, να παιζει, εκτός, ίσως, αν θέλει να εργάζεται, χρησιμοποιώντας την εργασία του σε δραστηριότητες που είναι σαν τέτοιες αυτοσκοπός²⁸.

Σ' αυτό το κείμενο, όπως αργότερα και στον Μαρξ, η οικονομική δραστηριότητα, δηλαδή η εργασία, δεν υπακούει πια στις αρχές της οικονομίας παρά μόνο για να περιορίσει στο ελάχιστο το πεδίο της: σκοπός της οργάνωσης και της διαχείρισης της παραγωγής

27. Στις σελίδες 594 και 596 της γερμανικής έκδοσης, και σελ. 307 της μετάφρασης της *Bibliothèque de la Pléiade*. Ο Μαρξ δεν δίνει τον πλήρη τίτλο του ανώνυμου κειμένου και ούτε μπορούμε να το βρούμε στα βιβλιογραφικά σχόλια των εκδότων του.

28. *The Source and Remedy of the National Difficulties Deduced from Principles of Political Economy in a Letter to Lord John Russel*, Λονδίνο, 1821.

του απαραίτητου γίνεται η όσο το δυνατό μεγαλύτερη μείωση του χρόνου που αφιερώνεται σ' αυτή. Ο χρόνος αντιμετωπίζεται σαν ο πολυτιμότερος πλούτος και η οικονομία της σφαίρας της αναγκαιότητας θα έχει σαν κατεύθυντήρια αρχή την καλύτερη δυνατή εξοικονόμηση του εργάσιμου χρόνου ώστε να μεγιστοποιείται ο διαθέσιμος χρόνος. Θα αναζητήσει λοιπόν τα πιο αποτελεσματικά μέσα για να εξασφαλίσει μια υψηλή παραγωγικότητα· αλλά αυτή η αναζητηση δεν θα πρέπει να ταυτίστει με τον παραγωγισμό: στόχος δεν είναι πια η μεγιστοποίηση της παραγωγής και του κέρδους αλλά η μεγιστοποίηση του απελευθερωμένου χρόνου, δηλαδή του χρόνου μη εργασίας και μη παραγωγής.

Κανένας, βέβαια, δεν θα πρέπει να παρεμποδίζεται να παράγει το αναγκαίο στον διαθέσιμο χρόνο του, αν αυτό τον ευχαριστεί. Στην πραγματικότητα, η μερική υποκατάσταση της θεσμικής παραγωγής από την αυτοπαραγωγή γίνεται πιο πιθανή στον βαθμό που μια πολιτική απελευθέρωσης του χρόνου κάνει προσιτά σε όλους —στις γειτονίες, τις κοινότητες, τις μεγάλες πολυκατοικίες— εργαστήρια εξοπλισμένα με μια όσο γίνεται πληρέστερη γκάμα εργαλείων δημιουργίας, επιδιόρθωσης, συναρμολόγησης και αυτοπαραγωγής²⁹.

Ωστόσο, το αναγκαίο που παράγει κανείς στον διαθέσιμο χρόνο του δεν έχει τίποτα να κάνει με το αναγκαίο που δεν μπορεί να μην παραχθεί: μόνο και μόνο από το γεγονός ότι το δεύτερο εξασφαλίζεται κοινωνικά στον καθένα, το πρώτο γίνεται αυτόματα πλεόνασμα, πολυτέλεια, ιδιοτροπία, που βασίζεται όχι στην ανάγκη να το καταναλώσεις ή να το χρησιμοποιήσεις αλλά στην ευχαριστηση να το φτιάξεις, να το δημιουργήσεις μονάχος. Το ψωμί και τα γλυκά που ετοιμάζουμε μόνοι μας δεν έχουν το ίδιο νόημα μ' εκείνα που παράγονται βιομηχανικά. Το να τα κατασκευάσεις από ευχαριστηση, σημαίνει ότι δεν υπολογίζεις τον χρόνο που ξοδεύεις γι' αυτό : είναι ο χρόνος που ζεις.

Ωστόσο, ανάμεσα στη θεσμική παραγωγή και την αυτοπαραγωγή από ευχαριστηση, ατομική ή σε επίπεδο γειτονιάς, θα πρέπει να τοποθετήσουμε μια παραγωγή ελεύθερης επιχειρησης που μπορεί να είναι βιοτεχνική, συνεργατική ή κοινοτική - κοινοβιακή. Πράγματι, η επιθυμία για εφευρέσεις, καινοτομίες, επιχειρήσεις, δεν νομιμοποιείται λιγότερο από την επιθυμία για συγγραφή, ενασχόληση με τη μουσική ή τον κινηματογράφο. Η ικανοποίηση αυτής της επιθυμίας δεν θα πρέπει να εξαρτάται από τις περιορισμένες διεξό-

29. Βλέπε «Μια δυιστική ουτοπία», στο *Αποχαιρετισμός στο προλεταριάτο*, παράρτημα V.

δους που της προσφέρει η θεσμική παραγωγή. Η λειτουργία κίνητρου, συναγωνιστή τη συμπληρώματος που έχει είναι ουσιαστική ήδη από σήμερα: η πλειοψηφία των καινοτομιών προέρχεται από μικρο-επιχειρήσεις (κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες) που έχουν δημιουργηθεί από τη συνένωση δύο η τριάν πανεπιστημιακών ή μηχανικών που εγκατέλειψαν τη μεγάλη βιομηχανία: ή από τον συνεταιρισμό (στην Ιταλία) ενός εργοδηγού που εγκατέλειψε το μεγάλο εργοστάσιο, αφού παρακολούθησε κάποια νυχτερινά μαθήματα, με ορισμένους ειδικευμένους εργάτες³⁰.

Για καιρό η γραφειοκρατική σκλήρυνση της θεσμικής παραγωγής δεν μπορεί να αποφευχθεί παρά μόνο χάρη στην ελευθερία της επιχείρησης και το επιχειρηματικό πνεύμα, που δεν είναι ειδικά καπιταλιστικό. Το οικονομικό κίνητρο δεν είναι ή μπορεί να μην είναι ουσιαστικό για τον καινοτόμο, όπως δεν είναι ούτε για τον ερευνητή, τον καλλιτέχνη, τον αλπινιστή ή τον εφευρέτη. Το πάθος για καινοτομίες ή για επιχειρήσεις αποτελεί μια μορφή δημιουργίας ανάμεσα στις άλλες. Όπως κάθε δημιουργία, επινοεί ή ίδια τα κριτήρια επιτυχίας της, έστω και αν στη συνέχεια προσπαθεί να τα κάνει αποδεκτά.

Μόνο στον καπιταλιστικό κόσμο η εμπορική και οικονομική επιτυχία αποτελεί την αποκλειστική προϋπόθεση και κριτήριο της επιτυχίας. Από αυτό προκύπτει ένας τρόπος επιλογής των καινοτομιών και των καινοτόμων που απομακρύνει από την επιχειρηματική δραστηριότητα την πλειοψηφία των δυνητικών δημιουργών, που διώχνονται από την αγριότητα του «κόσμου των συναλλαγών». Επομένως οι ικανότητες καινοτομίας θα ξεδιπλωθούν πολύ πιο ελεύθερα έξω από τους καταναγκασμούς της καπιταλιστικής οικονομίας. Ο συναγωνισμός, για να εξασκηθεί, δεν έχει ανάγκη από καμιά θανάσιμη πάλη: μπορεί, για παράδειγμα, να πάρει τη μορφή των ολυμπιακών αγώνων καινοτομίας. Το κοινωνικό κριτήριο της επιτυχίας, αντί να είναι οικονομικό, μπορεί να είναι η δυνατότητα για κάποιον να «δημιουργήσει σχολή», δηλαδή να προσελκύσει μαθητές ή δυνητικούς καινοτόμους με εκθέσεις, εργασίες ή μαθήματα που μπορεί να παραδώσει στα ποικίλα «ανοιχτά πανεπιστήμια», όπου ο καθένας θα μπορεί να προσφέρει, να αποκτήσει ή να ανταλλάξει γνώσεις.

Από την άλλη πλευρά, για να είναι αυτόνομη και αποτελεσματική, η επιχείρηση δεν χρειάζεται να είναι καπιταλιστική: μπορεί να παραμένει προσωπική και ταυτόχρονα να λειτουργεί υπό την εποπτεία της κοινότητας ή σε σύμβαση με την κοινότητα ή τον συλλό-

30. Βλέπε το ήδη αναφερθέν έργο του Charles SABEL, *Work and Politics*.

γικό οργανισμό που προσφέρει το κεφάλαιο μπορεί, σύμφωνα με το παράδειγμα των εργατικών ή βιοτεχνικών συνεργατικών της Εμίλια - Ρομάνα, να εξαρτάται, σ' ό,τι αφορά τη χρηματοδότηση, την οικονομική διαχείριση, και ακόμα μερικές τεχνικές εργασίες, από υπηρεσίες που έχει δημιουργήσει η κοινότητα ή η περιοχή για να εξυπηρετήσουν ακριβώς αυτές τις μικρο-επιχειρήσεις των οποίων οι δημιουργοί δεν έχουν καπιταλιστική ή εργοδοτική κατεύθυνση: τέλος, μπορεί να έχει κοινοτικό χαρακτήρα, σύμφωνα με το παράδειγμα των εργοστασίων των σοσιαλιστικών κιμπούτζ.

Ακόμα, σκοπός των επιχειρήσεων μπορεί να είναι η τοπική παραγωγή προαιρετικών αγαθών ή υπηρεσιών για την ικανοποίηση ιδιαίτερων επιθυμιών αλλά επίσης και να εξασφαλίσει καλύτερα, διαφορετικά και με χαμηλότερο κόστος εργασίας μια κοινωνικά αναγκαία παραγωγή³¹. Σ' αυτή την τελευταία περίπτωση, η επιχείρηση θα χαρακτηριστεί κοινωφελής, σαν υπεργολάβος ή σαν ο κύριος τοπικός προμηθευτής, με συνέπεια, η εργασία που προσφέρεται από το προσωπικό της να υπολογίζεται στο μερίδιο που δίνει δικαίωμα στο ισόβιο εισόδημα. Στην πρώτη περίπτωση, πρακτικά δεν θα διακρίνεται από μια ένωση αυτοπαραγωγών που ανταλλάσσει το σύνολο ή μέρος της παραγωγής της με την κοινότητα μέσα στην οποία εντάσσεται.

Σε σχέση με τους τρόπους αυτής της ανταλλαγής, ο Νόρνταλ 'Ακερμαν³² αναφέρει ένα σύστημα που έχει την καταγωγή του στο Κεμπέκ και που εισήχθηκε εδώ και κάποια χρόνια στη Σουηδία: η ένωση των τοπικών συνεταιριστικών ενώσεων που συγκεντρώνει ένα ευρύτατο φάσμα παραγωγής και υπηρεσιών, παρέχει σε κάθε μέλος της το δικαίωμα να εισπράττει, υπό μορφή αγαθών ή παροχής υπηρεσιών, το αντίστοιχο του αριθμού των ωρών εργασίας που έχει προσφέρει στην κοινότητα. Η συνεργατική ένωση θα του διαθέσει, για παράδειγμα, ένα κουπόνι διακοπών, τις υπηρεσίες μιας ομάδας μπογιατζήδων ή γυψαδόρων, προϊόντα κατανάλωσης ή εξοπλισμού με αντάλλαγμα ένα συγκεκριμένο αριθμό ωρών που έχουν δουλευτεί για τον συνεταιρισμό ή για έργα στη συνοικία. Αυτές οι ώρες μπορούν να προσφερθούν διακεκομμένα, κατά μικρές ποσότητες, ανάλογα με τις αντίστοιχες ανάγκες και δυνατότητες, από ένα μεμονωμένο άτομο, μια ομάδα ή μια οικογένεια. Έτσι οι χρηματικές σχέσεις καταργούνται· οι ανταλλαγές και η προσφορά εργα-

31. Βλέπε αυτά που ειπώθηκαν σχετικά με την εσωτερικοποίηση του κοινωνικού κόστους στη θέση 10-1.

32. Στο *Can Sweden be Shrunk?*, δ.π.

σίας παιρνουν μια μη εμπορευματική μορφή. Η μαρξική ρήση γίνεται καθημερινή πρακτική: «Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του».

Έτσι, εκείνο που χρειάζεται να γίνει ή εκείνο που η κοινότητα ή τα άτομα που την απαρτίζουν κρίνουν επιθυμητό, για να πραγματοποιηθεί, δεν εξαρτάται πια από την αμφίβολη δημόσια ή ιδιωτική χρηματοδότηση. Τα περισσότερα πράγματα που δεν μπορούσαν να υλοποιηθούν εξαιτίας του ιδιαιτερα ψηλού ωριαίου κόστους εργασίας που απαιτούσαν, ξαναγίνονται έτσι δυνατά: συντήρηση, ανάπλαση, εξοπλισμός, εξωραϊσμός των συνοικιών, των πολυκατοικιών, και των δημόσιων χώρων· καθάρισμα των δασών· επιδιόρθωση αντικειμένων καθημερινής χρήσης· εργαστήρια επιστήμης και υγείας για να λύνονται επιστημονικά και υγειονομικά ζητήματα που ενδιαφέρουν την κοινότητα· βοήθεια στους αρρώστους και αναπήρους, κλπ.

Έτσι οι δραστηριότητες του καθενός εξελίσσονται σε τρία επίπεδα:

1) την ετερόνομη μακροκοινωνική εργασία, που οργανώνεται στην κλίμακα του συνόλου της κοινωνίας και που εξασφαλίζει τη λειτουργία της καθώς και την κάλυψη των βασικών αναγκών·

2) τις μικροκοινωνικές, συνεταιριστικές, κοινοτικές ή συνεργατικές δραστηριότητες, που αυτο-οργανώνονται σε τοπική κλίμακα και που έχουν ένα προαιρετικό και εθελοντικό χαρακτήρα, εκτός από τις περιπτώσεις όπου υποκαθιστούν τη μακροκοινωνική εργασία για να καλύψουν τοπικές βασικές ανάγκες·

3) τις αυτόνομες δραστηριότητες που ανταποκρίνονται στα προσωπικά σχέδια και επιθυμίες των ατόμων, οικογενειών ή μικρών ομάδων·

Όντας ένα σημείο άρθρωσης ανάμεσα στην κοινωνικά αναγκαία ετερόνομη εργασία και τις αυτόνομες δραστηριότητες, που είναι απόλυτα αυτοκαθοριζόμενες, το δεύτερο επίπεδο αποτελεί τον κοινωνικό ιστό της κοινωνίας των πολιτών: πρόκειται για το επίπεδο αντιπαραθέσεων και συμβιβασμών ανάμεσα σε διάφορες δυνατές επιλογές· το επίπεδο όπου ορίζεται αυτό που είναι επιθυμητό και εκείνο που είναι αναγκαίο· το επίπεδο της σύγκρουσης, της επεξεργασίας, της «παραγωγής κοινωνίας», με την έννοια που της δίνει ο Άλαιν Τουραίν. Οι δραστηριότητες του δεύτερου επίπεδου θα είναι ετερόνομες ή αυτόνομες, ανάλογα με το αντικείμενό τους (αναγκαίο ή προαιρετικό), με τα εργαλεία που χρησιμοποιούν, τις διαστάσεις των ομάδων που τις αναλαμβάνουν και τη λειτουργία που έχουν στο

εσωτερικό μιας ομάδας.

Κάθε τοπική κοινότητα θα πρέπει λοιπόν να αποφασίζει αν και σε ποιδ βαθμό επιθυμεί να αναλαμβάνει η ίδια τις αναγκαίες παραγωγικές δραστηριότητες υποκαθιστώντας τη μακροκοινωνική εργασία με τη μικροκοινωνική. Μια πλήρης υποκατάσταση, τέτοια που αποζητά ένα κομμάτι του αυτοδιαχειριστικού ρεύματος, δεν θα είναι ποτέ δυνατή ούτε άλλωστε και επιθυμητή: γιατί θα υπέβαλλε τις τοπικές κοινότητες, σ' δι αφορά την οργάνωση και τη ζωή τους, στους καταναγκασμούς που χαρακτηρίζουν τη σφαίρα της αναγκαιότητας: θα περιόριζε τον χώρο της αυτόνομης κυκλοφορίας, των αυτόνομων ανταλλαγών και επιλογών. Μια κοινότητα που συναρθρώνεται κεντρικά σε συνάρτηση με τις επιταγές επιβιωσής δεν ευνοεί ποτέ την ολόπλευρη ανάπτυξη των ατομικών ελευθεριών³³. Κάτι τέτοιο απαιτεί πάντα την ύπαρξη μιας πολλαπλότητας λύσεων για το ίδιο πρόβλημα, και συνεπώς τη μόνιμη δυνατότητα συμβιβασμών, συλλογικών ή ατομικών, ανάμεσα σ' αυτές τις λύσεις, και κυρίως την ελευθερία του καθενός να μην προσχωρήσει στις κοινοτικές δραστηριότητες παρά μόνο στο μέτρο και για τη χρονική διάρκεια που επιθυμεί. Το πηγαινέλα ανάμεσα στην ετερόνομη εργασία, τις προαιρετικές μικροκοινωνικές δραστηριότητες και τις αυτόνομες προσωπικές δραστηριότητες αποτελεί την εγγύηση για την ισορροπία και την ελευθερία του κάθε ανθρώπου. Η πολυπλοκότητα, η απροσδιοριστία, οι επικαλύψεις διατηρούν ανοιχτούς τους χώρους όπου μπορούν να εκφραστούν η πρωτοβουλία και η φαντασία. Αποτελούν τον πλούτο της ζωής.

33. Βλέπε παράρτημα IV, «Ο Εντγκάρ Μορέν και το υπόδειγμα των ζωντανών οργανισμών», και Edgar MORIN, *H ζωή της ζωής*, έκδ. Seuil, 1980, σελ. 325.

Αντί για συμπέρασμα

*Άτομο, κοινωνία
κράτος*

Αυτή η συνέντευξη που δημοσιεύτηκε στην επιθεώρηση
Αυτοδιαχειρίσεις
τεύχος 8/9, άνοιξη του 1982,
πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία των
Ολιβιέ Κορπέ, Ζοσλίν Γκοντέν, Μίκαελ Γκρουπ
και Μπρούνο Ματέλ

*Πότε μπορούμε να πούμε για κάποιο άτομο πως είναι αυτόνομο; Πώς
εκδηλώνεται η αυτονομία του στις σχέσεις του με την κοινωνία;*

Όταν κάποιος συλλαμβάνει και υλοποιεί ένα προσωπικό σχέδιο με κατεύθυνση στόχους που έχει ο ίδιος επινοήσει και σύμφωνα με κριτήρια επιτυχίας που δεν είναι κοινωνικά προκαθορισμένα, τότε λέμε ότι είναι αυτόνομος. Ο όρος προέρχεται από τα ελληνικά: «Αυτός που ακολουθεί τον δικό του νόμο». Από την φύση της, η αυτόνομη συμπεριφορά δεν υπακούει σε κοινωνιολογικές ερμηνείες. Φυσικά ξεδιπλώνεται πάντα σ' ένα κοινωνικά καθορισμένο πεδίο, με εργαλεία που έχουν διαμορφωθεί κοινωνικά. Άλλα αυτό το πεδίο και αυτά τα εργαλεία ξεπερνιούνται και υποτάσσονται σε προσωπικούς σκοπούς και στην προσωπική πέριπτεια του καθενός.

Αυτό ισχύει κυρίως —αλλά όχι μόνο— για εκείνους που αποκαλούμε «δημιουργικούς» και οι οποίοι, είτε είναι καλλιτέχνες είτε μαθηματικοί, εφευρέτες, επιχειρηματίες, φιλόσοφοι, είτε παλεύουν για νέους τρόπους ζωής, νέα παιδαγωγικά μοντέλα, κλπ., βρίσκονται πάντα σε ρήξη με τους κανόνες και τους κώδικες της κοινωνίας τους. Και είναι αυτό ακριβώς για το οποίο τους κατηγορεί η κοινωνία, όταν είναι έντονα συγκεντρωποιημένη, ή το ολοκληρωτικό κράτος: χαρακτηρίζονται «ακοινωνικοί», «ανήθικοι», επικίνδυνοι για την καθεστηκυιά τάξη, κλπ., και διώκονται.

Η αυτονομία συνεπάγεται υποχρεωτικά την μοναξιά, με την υπαρξιακή έννοια, δηλαδή τη συνείδηση, που οι φαινομενολόγοι ονομάζουν «*cogito*», ότι είναι αδύνατο να μοιραστώ τις προσωπικές μου αβεβαιότητες με τους άλλους και, αντίστροφα, πως οι αποφάσεις μου σαν κοινωνικό άτομο είναι αδύνατο να εσωτερικευτούν και να βιωθούν σαν προσωπικές αλήθειες. Με λίγα λόγια, η κοινωνική ύπαρξη εμπεριέχει υποχρεωτικά ένα ποσοστό αλλοτρίωσης γιατί η κοινωνία δεν μπόρεσε ποτέ και δεν μπορεί να παραχθεί και να αναγνωριστεί από τον καθένα σαν το έργο που δημιούργησε ελεύθερα, σε εθελοντική σύμπραξη με όλους τους υπόλοιπους.

Στην αρχή του βιβλίου του Μαλρώ, *Oι κατακτητές*, υπάρχει ο αστυνομικός φάκελος ενός επαγγελματία επαναστάτη, του Γκάριν, με την παρακάτω σημείωσή του: «Είμαι ακοινωνικός όπως είμαι άθεος». Μου αρέσει πολύ αυτή η διατύπωση. Γιατί ο πιστός πιστεύει ότι, πέρα από τη σκέψη του, υπάρχει μια απόλυτη και αληθινή σκέψη που τον διαλογίζεται και με την οποία προσπαθεί απεγνωσμένα να συμπέσει. Όμοια, οι άνθρωποι που συμπεριφέρονται σύμφωνα με τους κανόνες και τις αξίες που κυριαρχούν στον κοινωνικό τους περίγυρο, θεωρούν την κοινωνία ένα ολιστικό υποκείμενο που τους διαλογίζεται σύμφωνα με μια αλήθεια που τους υπερβαίνει. Υπάρχει θρησκευτικότητα σε κάθε συμπεριφορά που πιστεύει πως τα άτομα πρέπει να υπηρετούν την κοινωνία και ν' αποτελούν τα εργαλεία της ακεραιότητάς της. Αυτές οι συμπεριφορές έχουν πάντα κάτι το «άνομο»: οι αξίες, το Καλό, το Αληθινό, αντιμετωπίζονται σαν άπιαστα δεδομένα στα οποία υποτασσόμαστε από ένα παθητικό ή συναγωνιστικό κονφορμισμό. Αντίστροφα, εκείνος που νιώθει τον εαυτό του μοναδικό κριτή, «στην ψυχή και τη συνείδησή του» όπως λένε, του Καλού και του Αληθινού, είναι «ακοινωνικός όπως είναι και άθεος»: πιστεύει πως η κοινωνία πρέπει να μπαίνει στην υπηρεσία της ολόπλευρης ανάπτυξης των ανθρώπων μέσα από τον πλούτο των εργαλείων και των χώρων που προσφέρει στη δημιουργικότητά τους.

Πώς όμως εξηγείται το γεγονός ότι υπάρχουν άτομα πιο αυτόνομα από άλλα;

Πριν απ' όλα από το οικογενειακό περιβάλλον. Υπάρχει αυτή η περιφήμη έρευνα του Κορυχάουζερ, στις Ηνωμένες Πολιτείες, που δείχνει πως τα άτομα είναι τόσο πιο «άνομα» (δηλαδή στερούνται αυτονομίας και σέβονται την ιεραρχία) όσο περισσότερο η εργασία τους είναι επαναληπτική και χωρίς πρωτοβουλία. Άλλα αυτός ο φαινομενικός κοινωνικός ντετερμινισμός έχει προφανή δρια. Υπάρχουν κατ' αρχήν όλοι αυτοί που κάνουν επαναληπτική δουλειά ανειδίκευτου εργάτη προσωρινά, για να βγάλουν κάποια χρήματα που θα τους επιτρέψουν να υλοποιήσουν κάποιο προσωπικό στόχο. Αυτοί οι άνθρωποι είναι ιδιαίτερα πολυύριθμοι στις Ηνωμένες Πολιτείες όπου δεν είναι σπάνιο να δουλεύει κανείς σε εργοστάσιο ή σαν χειρώνακτας για να πληρώσει τις σπουδές του. Ο Αντρέ Σβαρτς-Μπαρτ, στη Γαλλία, δούλεψε σαν ανειδίκευτος εργάτης στη Ρενώ για να μπορέσει να γράψει τον *Τελευταίο των Δικαίων*.

Από την άλλη πλευρά, από τότε που ο Κορυχάουζερ δημοσίευσε την έρευνά του, είδαμε να αναπτύσσεται σ' όλο τον κόσμο η εξέγερση των ανειδίκευτων εργατών, ιδιαίτερα στους νέους. Εδώ το κοινωνικό δεν εξηγεί πολλά πράγματα: υπήρξε μια πολιτιστική μεταλλαγή, δηλαδή άλλαξε η αντίληψη για την εργασία, για την κατάσταση του εργάτη, γι' αυτό που είναι αποδεκτό κι εκείνο που δεν είναι. Άλλα αυτή η πολιτιστική σχέση των ατόμων προς το κοινωνικό σύμπαν διαμορφώνεται πριν απ' όλα στο οικογενειακό περιβάλλον: πιο συχνά σε αντίδραση προς αυτό παρά σε συμφωνία μαζί του. Όσο πιο αντιφατικό είναι ένα οικογενειακό περιβάλλον, τόσο πιο αδύνατο γίνεται να προσχωρήσει κανείς στις αξίες του, ή να τις δει έστω σαν αξίες, τόσο μεγαλύτερες είναι οι πιθανότητες να νιώσει το παιδί καταδικασμένο στην αυτονομία. Για να την πραγματώσει αυτή την αυτονομία θα του χρειαστούν ακόμα πολιτισμικά μέσα που, στις κοινωνίες μάς, μπορούν να προσφέρουν μονάχα οι γονείς ή αυτοί που τους αντικαθιστούν. Χοντρικά, τα αυτόνομα άτομα, και κυρίως οι δημιουργοί, οι καλλιτέχνες, οι διανοούμενοι, κλπ., προέρχονται τις περισσότερες φορές από οικογένειες όπου η πατρική εξουσία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη ή ελλιπής και όπου κάποιος άλλος είχε μια προτίμηση στις ιδέες, τα βιβλία, την τέχνη ή απλά μια αφυπνισμένη περιέργεια.

Με μια λέξη, τα αυτόνομα άτομα είναι άτομα στα οποία η κοινωνικοποίηση παρέμεινε ελλιπής: σ' αυτούς το κομμάτι της μη κοινωνικοποιημένης υπαρξής υπερτερεί πάνω στο κοινωνικοποιημένο κομμάτι. Η κοινωνία, η κάθε κοινωνία, τους εμφανίζεται σαν τυ-

χαία, σχεδόν συμπτωματική, μάλλον παράλογη και σε κάθε περίπτωση εξωτερική. Έχουν μόνιμα συνειδηση ότι οι κανόνες και νόμοι λειτουργίας της κοινωνίας δεν συμπίπτουν με την ίδια την απαίτηση, ηθική ή αισθητική, του ατόμου και των σχέσεων ανάμεσα στα άτομα. Υπάρχει μια αξεπέραστη αλλοτρίωση, όποιος και αν είναι ο τύπος της κοινωνίας.

Και θεωρείς πως αυτή η αλλοτρίωση δεν μπορεί να εξαλειφθεί;

Μπορούμε να την μειώσουμε, να περιορίσουμε τη σημασία της στο χρόνο και τον χώρο, αλλά όχι να την εξαλειψουμε πλήρως. Αντίθετα, πιστεύω πως ο ισχυρισμός ότι θα εξαλειφθεί πλήρως οδηγεί μονάχα στο να την αρνούμασε και αυτή η άρνηση είναι ίδιον του ολοκληρωτισμού, συμπεριλαμβανομένου ιδιαίτερα, του σοσιαλιστικού ολοκληρωτισμού. Αυτός, με τον ένα ή άλλο τρόπο, λέει πάντα στα άτομα: «Βρισκόμασε στην καλύτερη δυνατή κοινωνία, όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι και αδερφοί, άρα αν εσύ δεν είσαι ευτυχισμένος, αν δεν ταυτίζεσαι ανεπιφύλακτα με τον κοινωνικό σου ρόλο, είναι γιατί είσαι άτομο διεστραμμένο, κακό, εγκληματικό ή τρελό, ή ακόμα ένας εχθρός του λαού πληρωμένος από τους μπεριαλιστές».

Αλλά όποιο και αν είναι το πολιτικό καθεστώς, η κάθε κοινωνία είναι από μερικές πλευρές μια μεγάλη μηχανή, για την καλή λειτουργία της οποίας απαιτείται από τα άτομα να υποτάσσονται κάποιες στιγμές σε τεχνικές επιταγές που η εκτέλεσή τους δεν έχει τίποτα το ενθουσιαστικό ή το ευεργετικό. Στην Κίνα, για παράδειγμα, μια από αυτές τις επιταγές είναι να ρίξουν σαν λίπασμα στα χωράφια τα ανθρώπινα κόπρανα. Μπροστά σ' αυτή την αναγκαιότητα υπάρχουν δύο δυνατές στάσεις:

—μπορεί κανείς να πει, εντάξει, είναι μια απαίσια αγγαρεία που κανένας δεν έχει όρεξη να αναλάβει. Θα την μοιραστούμε λοιπόν έτσι ώστε ό καθένας ν' ασχοληθεί μ' αυτό τον λιγότερο δυνατό χρόνο·

—μπορούμε όμως επίσης, πράγμα που έγινε στην Κίνα, να ξεκινήσουμε από την αρχή ότι το συλλογικό συμφέρον του θριάμβου της Μεγάλης Προτελαριακής Επανάστασης απαιτεί από τον καθένα να ταυτιστεί με τη συλλογική υπόθεση και να αρνηθεί την προσωπική του απαίτηση, για να υπηρετήσει καλύτερα την κοινωνία. Έτσι ο καλός πολίτης χαρακτηρίζεται ήρωας που θυσιάζεται ευχαριστώς για την Επανάσταση και που βρίσκει τη μεγαλύτερη προσωπική του ικανοποίηση στη λίπανση των αγρών. Αυτή η εργασία

παρουσιάζεται όχι πια σαν αγγαρεία αλλά σαν ένα ηθικό και πατριωτικό καθήκον. Για να είναι κανείς καλός πολίτης πρέπει να του αρέσει αυτή η δουλειά. Και καθώς υπάρχουν άνθρωποι, οι διανοούμενοι, για τους οποίους έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι δεν τους αρέσει αυτή η δουλειά, θα τους στείλουμε σ' αυτή πριν απ' όλους και από πάνω θα τους ζητήσουμε να την εξυμνήσουν και να ευχαριστήσουν τον Μεγάλο Τιμονιέρη που τους βοήθησε ν' ανακαλύψουν τη χαρά αυτής της ασκητικής ζωής.

Μέχρι τώρα, όλα τα σοσιαλιστικά καθεστώτα επέβαλαν αυτή τη θρησκεία της εργασίας και την εξυμνούσαν αρνούμενοι την αλλοτρίωση που εμπεριέχει. Αν η εργασία ήταν πράγματι ευχάριστη και ευεργετική, δεν θα υπήρχε κανένας λόγος να εξυμνείται. Στην πραγματικότητα, ξέρουμε πως δεν έχει αλλάξει και πως, σοσιαλιστική ή καπιταλιστική, μια κοινωνία μεγάλων μονάδων παραγωγής διατηρεί την πλευρά μεγάλη μηχανή και βάζει τους ανθρώπους στην υπηρεσία της λειτουργίας των μεγάλων υλικών συστημάτων αντί τα υλικά συστήματα να χρησιμεύουν στην ολόπλευρη ανάπτυξη του καθένα και όλων.

Ωστόσο, αναπτύσσοντας την αυτόνομη εργασία, δεν σκοπεύουμε ακριβώς σε μια υλική αναδιοργάνωση της κοινωνίας που θα της αφαιρεί αυτή την πλευρά της μεγάλης μηχανής; Ο σκοπός δεν είναι να κομματιαστεί όλο αυτό που, εξαιτίας των μεγάλων του διαστάσεων, δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο αυτοδιαχείρισης, ώστε να ανακαλύψουμε ξανά την αυτόνομη εργασία; Μέσα στην ιδέα της αυτόνομης εργασίας, ενυπάρχει σαφώς η ιδέα της επιστροφής σε μια σχέση κατανοητή και βιωμένη ανάμεσα στις ανάγκες του ατόμου και της ομάδας από τη μια και την παραγωγή του, τις ανταλλαγές του με τους άλλους από την άλλη. Μέχρι πού λοιπόν μπορεί να φτάσει αυτή η σφαίρα της αυτονομίας; Για ποιούς οικονομικούς, κοινωνικούς ή πολιτικούς λόγους θα εξακολουθεί να συναντά αξεπέραστα όρια, ανεξάρτητα από την κατεύθυνση της ιστορίας;

Αν επιμένω στο γεγονός ότι κάθε κοινωνία έχει την πλευρά μεγάλη μηχανή και αποτελεί για τα άτομα μια κάποια κοινωνική αλλοτρίωση, το κάνω γιατί πρέπει, ξεκινώντας από την αναγνώριση αυτού του γεγονότος, να προσπαθήσουμε να περιορίσουμε στο ελάχιστο τους θεσμούς, τα «εργαλεία», με την έννοια που τους δίνει ο Ίλλιτς, και τις δραστηριότητες που προϋποθέτουν και διατηρούν αυτή τη λειτουργία μεγάλης μηχανής. Άλλα δεν πρόκειται να τα εξαλείψουμε ολοσχερώς: για να μην υπάρχουν εξωτερικά όρια στη σφαίρα των αυτόνομων δραστηριοτήτων, θα έπρεπε ο κόσμος ν'

αποτελείται αποκλειστικά από μικρο-επιχειρήσεις, αυτοδιαχειριζόμενες από τα μέλη τους, που θα ενώνονται εθελοντικά και, ακόμα, αυτές οι μικρο-επιχειρήσεις να είναι τέλειες νησίδες. Πράγμα που, χωντρικά, αντιστοιχεί στο στάδιο των κοινωνιών των φυλών, τέτοιων που υπήρχαν μέχρι πρόσφατα ακόμα στην Αμαζονία, εντελώς απομονωμένες η μία από την άλλη.

Η αυτόνομη παραγωγή είναι στην ουσία της μια βιοτεχνική παραγωγή στην οποία το άτομο ή η συμβιωτική ομάδα έχει τον έλεγχο των μέσων παραγωγής, της εργασιακής διαδικασίας και του προϊόντος τόσο στη σύλληψη όσο και στην ποιότητά του. Άλλα φυσικά, το ζήτημα δεν είναι να επιστρέψουμε στον τροχό, τον νερόμυλο και την οικιακή οικονομία ή την οικονομία του χωριού για να καλύψουμε το σύνολο ή το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών. Η αυτόνομη παραγωγή, έτσι όπως την αντιμετωπίζουμε σήμερα, γίνεται ή θα γίνεται με μια πλειοψηφία πολύ τελειοποιημένων και εξεζητημένων εργαλείων, εργαλεία που μπορεί να ελέγχει κάθε άτομο ή ομάδα αλλά που δεν μπορούν να κατασκευαστούν στην κλίμακα της ομάδας ή της κοινότητας. Για παράδειγμα, οι μικρούπολογιστές και τα περιφερειακά τους, ακόμα και τα ποδήλατα ή τα συστατικά στοιχεία ενός ηλιακού θερμοσίφωνα (και πολύ περισσότερο μιας ηλιακής μπαταρίας), απαιτούν ένα καταμερισμό εργασίας στην κλίμακα μιας χώρας ή μιας ηπείρου. Χρειάζεται μια ιδιαίτερα εξελιγμένη λεπτή μεταλλουργία, όργανα οπτικά, λεπτής χημείας, ηλεκτροροχημείας, εργοστάσια για ρουλεμάν με τις ειδικές μηχανές τους, κλπ.

Κανένα άτομο και καμιά ομάδα δεν μπορεί να ελέγχει το σύνολο των γνώσεων και των τεχνολογιών που χρειάζονται για να κατασκευαστεί ένα ποδήλατο ή ένα μικρό ρομπότ. Επομένως, για να διατίθενται αυτά τα εργαλεία, χρειάζονται μονάδες παραγωγής και άνθρωποι ειδικευμένοι στην κατασκευή και τον σχεδιασμό των κομματιών και των οργάνων που δεν έχουν σαν τέτοια κάποια αξία χρήσης: για παράδειγμα, μονάδες μνήμης ή αλυσίδες ποδηλάτων. Συνεπώς, ο έλεγχος του τελικού προϊόντος αναπόφευκτα τους διαφεύγει. Παράγουν για ένα ευρύτερο σύνολο πάνω στο οποίο, κατά την εργασία τους, δεν έχουν κανένα έλεγχό. Αυτή η εργασία μπορεί να παρουσιάζει όψεις περιορισμένης αυτονομίας, μπορεί να είναι έξυπνη, όχι δυσάρεστη, κλπ., αλλά δεν θα γίνει ποτέ αυτόνομη δραστηριότητα. Προορίζεται εξαρχής για την αγορά και όχι για ανθρώπους με τους οποίους έρχεται κανείς σε σχέση. Μ' αυτό θέλω να πω πως θα αμειφθεί ανάλογα με την αξία της, με την έννοια που δίνει ο Μαρξ: ανταλλάσσονται ώρες εργασίας και όχι αξίες χρήσης. Για τις ώρες δουλειάς μου εισπράττω ένα μισθό που, αν καταργηθεί η

εκμετάλλευση, θα μου επιτρέψει να αγοράσω πράγματα που αντιπροσωπεύουν τόσες ώρες εργασίας όσες εργάστηκα. Έτσι λοιπόν οι εμπορευματικές σχέσεις δεν καταργούνται, ούτε η αλλοτρίωση του μισθού, ούτε ο εξωτερικός προσδιορισμός της φύσης και των ιδιαιτεροτήτων των προϊόντων τα οποία βοηθάω να παραχθούν. Ο σοσιαλισμός δεν αλλάζει τίποτε σ' αυτό. Στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να επιτρέψει στους εργαζόμενους να αυτοκαθορίσουν τις συνθήκες εργασίας με την ευρύτερη έννοια.

Έτσι λοιπόν, η σφαίρα της αυτονομίας, στην πράξη, αφαιρείται πάντα από τη σφαίρα της κοινωνικοποιημένης ετερόνομης παραγωγής. Γιατί χάρη στην αποτελεσματικότητα, την παραγωγικότητα της τελευταίας μπορούμε να έχουμε στη διάθεσή μας εργαλεία και χρόνο που να επιτρέπουν μια αυξανόμενη αυτονομία και ένα μεγάλο πλούτο και ποικιλία δυνατών δραστηριοτήτων. Δίχως τη σφαίρα της κοινωνικής παραγωγής με τον καταμερισμό εργασίας που απαιτεί και τις σχετικά μεγάλες και σύνθετες μονάδες παραγωγής, θα έπρεπε να δουλεύουμε πολύ περισσότερο για να παράγουμε το απολύτως αναγκαίο.

Ποιά θα ήταν όμως η φύση αυτής της εργασίας; Δεν θα ήταν ακριβώς περισσότερο αυτόνομη;

Kai vαι και όχι. Στην αγροτική-βιοτεχνική κοινωνία, οι άνθρωποι ήταν πιο αυτόνομοι στον βαθμό που έλεγχαν τον χρόνο τους, τον ρυθμό της εργασίας τους και τις μεθόδους της. Ωστόσο αυτή η αυτονομία δεν βιωνόταν σαν τέτοια εφόσον εργάζονταν από τα χαράματα μέχρι το δειλινό για να παράγουν τα μέσα διαβίωσής τους, συχνά χωρίς κανένα περιθώριο ασφαλείας. Ο ευεργετικός χαρακτήρας που έχουν σήμερα οι αυτόνομες δραστηριότητες που διεξάγονται με συμβιωτικές τεχνολογίες, βρίσκεται στο ότι μας ξεκουράζουν από την ετερόνομη εργασία και έχουν δημιουργικό ανατρεπτικό χαρακτήρα: σε μια κοινωνία όπου κυριαρχεί η μεγάλη εμπορευματική παραγωγή, οριοθετούμε νησίδες που συνιστούν εναλλακτικά πολιτιστικά και κοινωνικά πρότυπα. Αν αυτά τα πρότυπα ήταν κυρίαρχα, αν είμαστε από το νόμο υποχρεωμένοι να δουλεύουμε κύρια με ήπιες τεχνολογίες σε οικιακή ή κοινωνική κλίμακα, δεν θα το θεωρούσαμε αυτό όύτε δημιουργικό ούτε ευεργετικό.

Θα ήταν άλλωστε το ίδιο μια αντίφαση, εφόσον μια συγκεντρωτική αρχή θα εφαρμοζόταν σε κάτι που θα έπρεπε ακριβώς να εμποδίσει μια τέτοια αρχή.

Το κράτος δεν χρειάζεται να είναι συγκεντρωτικό για να υπαγορεύει υποχρεωτικούς νομικούς κανόνες: αρκεί να είναι συμμορφωτικό, όπως είναι στην περίπτωση της Κίνας κυρίως. Αν η πολιτική εξουσία θέτει σαν αρχή ότι καλός πολίτης είναι εκείνος που, στην οικογένεια ή στον μίνι-συνεταιρισμό, κατασκευάζει τα ρούχα του, παράγει τα λαχανικά του, χτίζει τον ηλιακό του συλλέκτη και το σύστημα αιολικής ενέργειας, υπό την απειλή ηθικών και υλικών κυρώσεων, θα έχουμε τότε μια αυταρχική κοινωνία, αποπνικτική, κατασταλτική και υπερκονφορμιστική, έστω και αν η διοικητική συγκεντροποίηση δεν είναι τόσο προωθημένη, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Κίνας.

Για μένα η αυτόνομη δραστηριότητα δεν είναι πραγματικά τέτοια παρά μόνο αν δεν αποτελεί μια υποχρέωση που μας επιβάλλεται στο όνομα ηθικών, θρησκευτικών ή πολιτικών αρχών, ούτε μια ζωτική αναγκαιότητα. Άλλα για να μην είναι ούτε το ένα ούτε το άλλο, πρέπει να έχουμε εξασφαλίσει την επιβίωση μέσα από ένα κοινωνικό σύστημα παραγωγής πολύ τελειοποιημένο, που να παρέχει όλα όσα μας είναι απαραίτητα για να ζήσουμε και δεν απαιτεί παρά μόνο ένα μικρό κομμάτι του χρόνου μας.

Πάντως υπάρχει κάτι το ενοχλητικό σ' αυτό το μοντέλο. Γιατί όσο περισσότερο περιορίζουμε την εργασία που είναι αναγκαία για την παραγωγή των απαραίτητου, τόσο πιο ουσιαστική γίνεται αυτή η εργασία, τόσο μεγαλύτερη σημασία αποκτά ο υπερπαραγωγικός τομέας. Γίνεται αντικείμενο ιδιαιτερών φροντίδων μια και πρέπει να χρησιμεύσει σαν μητέρα τροφός για όλα τα υπόλοιπα. Οι παραγωγικιστικές αξίες του κινδυνεύουν επομένως να υπερκαθορίσουν όλη την υπόλοιπη κοινωνική λειτουργία.

Μα όχι, δεν είναι καθόλου έτσι. Η θέληση για μια υψηλή παραγωγικότητα δεν σημαίνει πάντα παραγωγικιστικό πνεύμα. Παραγωγικιστική αντίληψη είναι να λες: πρέπει να παράγουμε όλο και πιο γρήγορα για να παράγουμε όλο και περισσότερα, γιατί το περισσότερο είναι καλύτερο. Άλλα όταν λέμε: πρέπει να παράγουμε το μέγιστο δυνατό στον λιγότερο δυνατό χρόνο έτσι ώστε ο καθένας να διαθέτει χρόνο για να κάνει αυτά που θέλει, αυτό δεν είναι παραγωγισμός. Διότι σ' αυτή την περίπτωση ο σκοπός δεν είναι η αύξηση της παραγωγής: ο σκοπός είναι η αύξηση του ελεύθερου χρόνου. Η παραγωγικότητα δεν είναι παρά ένα μέσο για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός. Και βασίζεται στην αναζήτηση των πιο αποδοτικών εργαλείων και όχι στην εξύμνηση της προσπάθειας. Ο αντιπαραγωγισμός δεν πρέπει να συνοδεύεται από περιφρόνηση για την τεχνική και την ορθολογικότητα.

Εξάλλου, αν παρατηρήσουμε την εξέλιξη στις πιο προηγμένες χώρες, στη Βόρεια Αμερική συγκεκριμένα, θα διαπιστώσουμε ότι η αύξηση της παραγωγικότητας των μηχανών συνοδεύεται από μια πολιτιστική μεταλλαγή: ο ελεύθερος χρόνος τείνει να γίνει πιο σημαντικός από την εργασία, η οποία χρήστης του χρόνου (αυτό δηλαδή που μπορεί κανείς να κάνει μόνος του) σημαντικότερη από την ανταλλακτική του αξία (αυτό που μπορούμε να κερδίσουμε από την πώληση του χρόνου μας). Αυτή η εξέλιξη είναι προφανώς πιο σφής στους σχετικά πιο μορφωμένους ανθρώπους, και αυτό όχι επειδή αυτοί οι άνθρωποι έχουν υψηλότερα εισοδήματα αλλά γιατί, πολιτιστικά, διαθέτουν περισσότερη αυτονομία: είναι σε θέση και θέλουν να απασχοληθούν με κάτι οι ίδιοι, πράγμα που δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό για ανθρώπους που έκαναν πάντα μια επαναληπτική εργασία επί 48 ώρες ή περισσότερο την εβδομάδα.

Οστόσο η αλλαγή δεν είναι λιγότερο πραγματική. Η πολιτιστική αλλαγή ξεκινάει πάντα από τα μορφωμένα στρώματα. Η διάδοσή της θα είναι ταχύτερη στον βαθμό που μια πολιτική σε σχέση με τον χρόνο θα επιτρέψει σε όλο τον κόσμο να απασχολεί δημιουργικά τον ελεύθερο χρόνο του.

Πράγμα που δεν έχει γίνει ακόμα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Τίποτα δεν δείχνει πως η ιδεολογία της εργασίας έχει μπει σε αμφισβήτηση. Αντίθετα, αυτή η μορφή δραστικής μείωσης του εργάσιμου χρόνου που αποτελεί η ανεργία του 10% του ενεργού πληθυσμού ίσως να οδηγεί όχι σε αποστροφή προς την εργασία αλλά σε μια ανανεωμένη αποδοχή των παραδοσιακών προτύπων.

Αυτό γίνεται γιατί η βιομηχανική κοινωνία κάνει ό,τι μπορεί για να αποκρύψει το γεγονός ότι η κοινωνικά αναγκαία ποσότητα εργασίας μειώνεται ταχύτατα και ότι όλος ο κόσμος θα μπορούσε να επωφεληθεί απ' αυτό. Αντί να προτείνουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο σ' αυτούς που το επιθυμούν, προτείνουν μόνο την επιλογή ανάμεσα σε εργασία πλήρους απασχόλησης και ανεργία πλήρους απασχόλησης, κι αυτός είναι ένας τρόπος να παρουσιάζεται ο ελεύθερος χρόνος σαν μια συμφορά, σαν κοινωνικός θάνατος. Επιπλέον, εκτός από τις σκανδιναβικές χώρες, απαγορεύεται στους άνεργους, τους συνταξιούχους ή τους πρόωρα συνταξιοδοτημένους να ασκούν αυτοπαραγωγή, μια και αυτά που θα παρήγαγαν για τις δικές τους ανάγκες και για τον περίγυρό τους θα μείωναν τις αγορές της εμπορευματικής παραγωγής. Σπρωχούνται στο δίλημμα ανάμεσα στην «πλήρη απασχόληση» ή την «ανεργία», οι άνθρωποι προτιμούν ακόμα την απασχόληση. Πράγμα που δεν σημαίνει ότι εξακο-

λουθούν να συμφωνούν με την παραδοσιακή αξιοποίηση της εργασίας.

Αντίθετα, όπως βλέπουμε στις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Βόρεια Ευρώπη, και όπως το δείχνουν οι έρευνες που αναφέρει ο Γκυ Αζνάρ στο βιβλίο του *'Όλοι στην μερική απασχόληση'*, το αίτημα για ελεύθερο χρόνο είναι πολύ έντονο αλλά ανικανοποίητο, μια και ένα πολύ σημαντικό ποσοστό των ενεργών δίνει μεγαλύτερη σημασία στις αυτόνομες δραστηριότητές του παρά στην αμειβόμενη εργασία του. Επομένως η πολιτιστική μεταλλαγή υπάρχει αλλά η κοινωνία την εμποδίζει ακόμα να βρει κοινωνική και πολιτική διέξοδο. Γι' αυτό λέω πως υπάρχει μια πολιτική πάλη που πρέπει να διεξαχθεί ώστε η κοινωνία να προσφέρει στους ανθρώπους το δικαίωμα και την υλική δυνατότητα να δώσουν στις αυτόνομες δραστηριότητες την ίδια τουλάχιστον σημασία που δίνουν στην κοινωνικά προκαθορισμένη εργασία που εκτελούν με αντάλλαγμα ένα μισθό. Όπως και νάχει, η τεχνολογική εξέλιξη κάνει περιττές τεράστιες ποσότητες εργασίας και τοποθετεί την κοινωνία μπροστά στο δίλημμα: κοινωνία ανεργίας, εξαιρετικά άνιση και πάντα παραγωγικιστική, ή κοινωνία του ελεύθερου χρόνου όπου οι αυτοκαθορίζομενες και μη εμπορευματικές δραστηριότητες θα μπορέσουν να υπερισχύσουν, στη ζωή του καθένα, απέναντι στην αμειβόμενη εργασία με οικονομικό στόχο.

Ο Άλβιν Τόφλερ, στο *Τρίτο Κύμα*, κατέδειξε πολύ καλά το γεγονός ότι η μικρο-ηλεκτρονική επανάσταση ανοίγει δυνητικά το δρόμο σε έναν πολιτισμό όπου οι οικονομικοί στόχοι, η εμπορευματική παραγωγή, οι χρηματικές ανταλλαγές, θα μπορέσουν να γίνουν δευτερεύοντα στοιχεία. Αυτή η αντικειμενική δυνατότητα δεν θα πραγματωθεί βέβαια παρά μόνο αν την προωθήσει μια πολιτική βούληση. Γιατί δεν μπορεί να αναδυθεί από μόνη της; Ζούμε με τρόπο εκπληκτικά σχιζοφρενή. Οι κοινωνικές μας σχέσεις κυριαρχούνται από την ιδέα της ίσης ανταλλαγής αλλά αυτή η ιδέα, που είναι χαρακτηριστικό του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού, απουσιάζει από την υπαρξιακή εμπειρία. Στις προσωπικές και συναίσθηματικές σχέσεις μας, δεν τίθεται ποτέ ζήτημα ίσης ανταλλαγής αλλά το ζήτημα είναι να δώσουμε περισσότερα απ' αυτά που παιρνούμε. Οι σχέσεις φιλίας, έρωτα, αγάπης, τρυφεράδας βασίζονται στην επιθυμία του καθένα να δώσει στον άλλο το μάξιμου —το παν— κι αυτό απαιτεί πάντα ένα συναγωνισμό για να δώσουμε περισσότερα. Είναι σαν την άμιλλα γενναιοδωρίας που παρατηρείται στις πρωτόγονες κοινωνίες. Σ' αυτό το επίπεδο, οι οικονομικοί στόχοι και οι εμπορευματικές αξίες απουσιάζουν εντελώς.

Ωστόσο σε κάθε πραγματική ανταλλαγή, νιώθουμε να υπάρχει ένα αμοιβαίο συμφέρον. Κερδίζουν και οι δύο σύντροφοι απ' αυτή.

Από τη στιγμή που μιλάμε για συμφέρον, αποτύχαμε. Αν έχω συμφέρον να σ' αγαπώ, σημαίνει πως δεν σ' αγαπώ.

Σύμφωνοι, αλλά το πέρασμα από τη σχέση ανάμεσα σε δύο, τρεις ή τέσσερις, στην κοινωνική σχέση στο επίπεδο της κοινωνίας, θέτει προβλήματα. Το παράδειγμα των ερωτικών σχέσεων ή των πρωτόγονων κοινωνιών πολύ δύσκολα μεταφέρεται στην κλίμακα μιας μεγάλης κοινωνίας.

Αυτό ακριβώς λέω. Στους δίκούς μας τύπους κοινωνίας, οι κοινωνικές σχέσεις είναι σχέσεις ψυχρές, κωδικοποιημένες, νομικές, μηχανικές, στις οποίες κανένας δεν επενδύει και γι' αυτό υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσα στην προσωπική και την κοινώνική ύπαρξη. Εξου και η σημερινή αναζήτηση νέων μορφών ζεστής κοινωνικότητας, απαλλαγμένης από οικονομικές σκοπιμότητες.

Αλλά αν οι αυθόρμητες ή αντόνομες σχέσεις ανάμεσα στα άτομα είναι διαφορετικές από τις κοινωνικές σχέσεις, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι αυτές οι τελευταίες είναι υποχρεωτικά κωδικοποιημένες ή ακόμα ότι έχουν επιβληθεί από μια εξωτερική ρύθμιση.

Αυτό ακριβώς συμβαίνει. Στη διάρκεια της δεκαετίας του '70, υπήρχε στις Ήνωμένες Πολιτείες ένας έντονος προβληματισμός μέσα στις κοινότητες σε σχέση με τις ιδανικές διαστάσεις μιας ομάδας ώστε να υπάρχει ζεστασιά στις σχέσεις. Ο ορισμός στον οποίο έφτασε μια ομάδα της Καλιφρονίας είναι πως η ομάδα έπαινε να κινείται από την πρωτοβουλία και τις αμοιβαίες σχέσεις των μελών της όταν πια γινόταν αδύνατο να επικοινωνήσει κανείς με όλους τους υπόλοιπους στον τόνο της συνομιλίας. Όταν εκείνος που μιλάει σε όλους πρέπει να μιλάει σε τέτοιο τόνο σαν να κάνει αναφορά ή να εκφωνεί λόγο, τότε οι σχέσεις αμοιβαιότητας και αυθόρμητης ανταλλαγής υποκαθίστανται από ένα σύστημα σχέσεων στο οποίο τίθενται εξαρχής προβλήματα ιεραρχίας, κυριαρχίας, αντιζηλίας κ.λπ.

Στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στις αρχές του '70, υπήρξαν σχεδόν παντού έντονες συζητήσεις ανάμεσα στους οπαδούς της εξουσίας της συνέλευσης και τους οπαδούς της οργάνωσης. Οι πρώτοι ήταν εχθρικοί σε κάθε εκπροσώπηση στο όνομα της ικανότητας πρωτοβουλίας των μαζών και της απόρριψης κάθε ιεραρχίας.

Οι δεύτεροι τόνιζαν πως ο φαινομενικός αυθορμητισμός των συνελεύσεων, στην πραγματικότητα, αφήνει το πεδίο ελεύθερο στην εξουσία ενός τύπου χαρισματικού ηγέτη που παίρνει και διατηρεί την εξουσία με απολύτως αντιδημοκρατικές μεθόδους, ακόμα και με εκφοβισμό, εκβιασμό και τρομοκρατία. Πράγμα που επιβεβαιώθηκε. Στις συλλογικότητες που ξεπερνούν το μέγεθος της συμβιωτικής ομάδας, η ελευθερία και η ισότητα των μελών δεν διασφαλίζονται παρά μόνο αν η λειτουργία της συλλογικότητας διέπεται από κανόνες και διαδικασίες που επιβάλλονται σε όλους και που ονομάζουμε Δίκαιο.

Nαι, αλλά ποιδς θα επεξεργαστεί και θα επιβάλλει αυτό το δίκαιο;

Πρακτικά, στην καλύτερη περίπτωση, το δίκαιο το επεξεργάζονται ειδικευμένες υπο-ομάδες ή «επιτροπές» στις οποίες το αναθέτει η συλλογικότητα, που έχει συνέλθει σε γενική συνέλευση. Αυτό έγινε στη Λιπ και δούλεψε πολύ καλά. Τα κόμματα υποτίθεται ότι πρέπει να λειτουργούν σύμφωνα με το ίδιο πρότυπο αλλά ξέρουμε ότι αυτό συμβαίνει σπάνια, πράγμα που οφείλεται κύρια στην επιδραση που ασκούν πάνω στη λειτουργία των κομμάτων τα εκλογικά και κυβερνητικά καθήκοντα που αναλαμβάνουν. Θεωρητικά, πηγή του δικαίου δεν μπορεί να είναι άλλη από την κοινωνία των πολιτών, δηλαδή από τον ιστό των πραγματικών και ζωντανών κοινωνιών σχέσεων.

Στο βιβλίο σου Αποχαιρετισμός στο προλεταριάτο διακρίνεις δύο σφαίρες: τη σφαίρα της αυτονομίας που τώρα ονομάζεις επίσης σφαίρα των ζεστών ή συμβιωτικών σχέσεων και τη σφαίρα της ετερονομίας που εδώ αποκαλείς σφαίρα των ψυχρών σχέσεων, κωδικοποιημένων σύμφωνα με τις λειτουργικές ανάγκες συλλογικοτήτων που, εξαιτίας των διαστάσεών τους, ζεπερνούν τις δυνατότητες των συνεταιρισμένων ατόμων. Ζητάς να κωδικοποιηθούν αυτές οι λειτουργικές ανάγκες σε κανόνες δικαίου, εγγυητής του οποίου είναι ή πρέπει να είναι, κατά τη γνώμη σου, το κράτος.

Ταυτόχρονα, θέλεις η σφαίρα της ετερονομίας και το κράτος να περιοριστούν στο ελάχιστο. Πώς όμως είναι δυνατό να περιοριστεί στο ελάχιστο το κράτος και παράλληλα να έχει μια τόσο αποφασιστική δράση πάνω στην κοινωνία; Σε μια αυτοδιαχειριστική προοπτική, το κράτος δεν θα πρέπει να αναλυθεί σαν η «ανώτερη» κοινωνική μορφή που κυριαρχεί πάνω σε όλες τις άλλες κοινωνικές μορφές και τις υποτάσσει σ' αυτή;

Εδώ υπάρχουν δύο πολύ διαφορετικά προβλήματα. Κατ' αρχήν, οι διαστάσεις του κράτους εξαρτώνται από εκείνες της σφαιράς της ετερονομίας η οποία εξαρτάται με τη σειρά της από την υλική διάρθρωση της εδαφικής κοινότητας. Όσο βαρύτερες είναι οι τεχνολογίες και όσο πιο συγκεντρωμένη τεχνικά και οικονομικά είναι η παραγωγή τόσο η λειτουργία της κοινωνίας θα πλησιάζει εκείνη της μεγάλης μηχανής, του μεγάλου εργοστάσιου. Δεν μπορεί να ελεγχθεί παρά μόνο από μια σχεδόν στρατιωτική οργάνωση. Αυτή προσφέρεται από τον κρατικό μηχανισμό με τη διοίκησή του. Η αυτοδιαχείριση της οικονομικής μηχανής σαν τέτοιας είναι αδιανόητη. Η αυτοδιαχείριση της S.N.C.F.* δεν έχει κανένα νόημα. Και η μία και η άλλη έχουν μια μορφή και μια λειτουργία κρατικό-γραφειοκρατικό - στρατιωτική. Μπορούμε να μειώσουμε τη σημασία τους αναθέτοντας ένα μεγαλύτερο ποσοστό της παραγωγής ενέργειας και των μεταφορών σε κοινοτικές διοικήσεις για παράδειγμα, αλλά υπάρχει ένα δριο: τα σιδηροδρομικά και ηλεκτρικά δίκτυα πρέπει επίσης να είναι απλωμένα σ' όλη την επικράτεια και όχι μόνο τοπικά.

Η δυνατότητα λοιπόν να περιοριστεί το κράτος εξαρτάται από τον περιορισμό και την αποκέντρωση των οικονομικών και τεχνικών μονάδων. Προφανώς, αυτός ο περιορισμός δεν συμφέρει το κράτος αφού περιορίζει την εξουσία του. Συμφέρει όμως στην κοινωνία των πολιτών και στον πληθυσμό. Ωστόσο αυτοί οι τελευταίοι δεν έχουν συμφέροντα να καταργήσουν το κράτος. Παραμένει μια ασυμπίεστη σφαίρα που εξαρτάται από αυτό, όχι μόνο υλικά αλλά και νομικά.

Στη Γαλλία, όσο πιο αριστερός είναι κανείς τόσο πιο ενάντιος στο κράτος. Αυτό δεν ισχύει παντού. Το γαλλικό κράτος ήταν πάντα παρόν και πάντα συνέθλιβε μάλλον παρά προστάτευε την κοινωνία των πολιτών. Ενώ στην Ιταλία, τις Ήνωμένες Πολιτείες και κυρίως στη Γερμανία, ήταν η απουσία του κράτους που έβαζε εμπόδια στην ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών επιτρέποντας στην εξουσία των ηγεμόνων να διαιωνίζεται και να διαφεύγει από τους κανόνες του δικαίου. Γι' αυτό και στη γερμανική φιλοσοφία, το κράτος αποτελούσε τον όρο για ένα δίκαιο που θα απάλλασσε τόσο τα άτομα όσο και την κοινωνία των πολιτών από την αυθαιρεσία των ηγεμόνων. Πρέπει λοιπόν το κράτος, να ειδωθεί σαν να είναι ουσιαστικά ο μηχανισμός και η εγγύηση του δικαίου αλλά όχι και η πηγή του. Η πηγή του πρέπει πάντα να βρίσκεται στις κοινωνικές σχέσεις.

* S.N.C.F.: Η γαλλική εταιρία σιδηροδρόμων (σ.τ.μ.)

Εσύ λοιπόν κάνεις τη διάκριση ανάμεσα στο κράτος από τη μία, την κοινωνία των πολιτών από την άλλη και, κάπου ανάμεσα στα δύο, την πολιτική η οποία λες ότι διαχειρίζεται τις σχέσεις τους. Με τι μοιάζει δυμας, συγκεκριμένα, αυτή η πολιτική βαθμίδα;

Μοιάζει με αυτό που σήμερα δεν τολμάμε καν ν' αποκαλέσουμε κόδματα, τόσο άσχημα που λειτουργούν. Από θέση αρχής, τα κόδματα θα έπρεπε ν' αποτελούν ενώσεις πολιτών που να έχουν συνειδητοποιήσει ότι η απαίτηση της μέγιστης αυτονομίας των ατόμων και των κοινοτήτων δεν μπορεί να ικανοποιηθεί παρά μόνο αν μεταφραστεί σε πολιτικούς δρους: σε δρους οργάνωσης της Πολιτείας, λειτουργίας της κοινωνίας των πολιτών και κωδικοποίησης, μέσω του δικαιού, αυτού που δεν μπορεί να εξαρτάται από την αυτοκυριαρχία των ατόμων και των κοινοτήτων βάσης. Με λίγα λόγια, το πολιτικό αναλαμβάνεται από αγωνιστές που θέλουν και ξέρουν να σκέφτονται με δρους δικαιού και οργάνωσης τα ζητούμενα των αντιθέσεων που γίνονται αντιληπτές στην κοινωνία.

Αυτοί οι αγωνιστές θυμιζούν πολὺ τους επαγγελματίες επαναστάτες που μιλούν στο όνομα της εξουσίας ή ακόμα τη μονοπαλούν. Πώς θα πρέπει να νοήσουμε τη σχέση τους με την κοινωνία των πολιτών;

Διατυπώνουν και μεταφράζουν τις προσδοκίες που αναδύονται από την κοινωνία των πολιτών και προσπαθούν να τις κάνουν συνεκτικές, δραστικές, ευσυμβιβαστές με τη λειτουργία του ή ενός κοινωνικού συστήματος. Από θέση αρχής, κάθε κόδμα είναι ένας χώρος επεξεργασίας και αντιπαράθεσης όπου όλα συζητούνται στο φως της ημέρας, κάτω από τον έλεγχο όλων αυτών που θέλουν να ελέγχουν, με δυνατότητα να ανακαλούνται περιοδικά οι άνθρωποι που δεν εκφράζουν ή εκφράζουν άσχημα τις πραγματικές προσδοκίες.

Ωστόσο δεν υπάρχει παράδειγμα κόδματος που να λειτουργεί όπως λες.

Αυτό ακριβώς έλεγα στην αρχή. Η λειτουργία των κομμάτων έχει διαστραφεί γιατί το κράτος τρώει την κοινωνία. Σήμερα η λειτουργία των κομμάτων, όποια κι αν είναι αυτά, συνίσταται στο να μεταβιβάζουν τη θέληση του κράτους προς τους πολίτες και όχι το αντίστροφο. Το Σοσιαλιστικό Κόδμα είναι ο τιμάντας μεταβιβασής του Προέδρου της Δημοκρατίας και της κυβέρνησης, με ελάχιστες αποκλίσεις ίσα ίσα για να μην είναι εξώφθαλμο. Δεν επεξεργάζεται και δεν εκφράζει απολύτως τίποτα. Οι μοναδικές ενώσεις πολιτών

που κάνουν ακόμα τη δουλειά που αρχειακά θα έπρεπε να κάνουν τα κόμματα είναι κάποιες ομάδες προβληματισμού, λέσχες, μικρές ομάδοποιήσεις συνδικαλιστών, κλπ. Παρατηρείται μαρασμός της πολιτικής διάστασης.

Η πολιτική δεν θα πρέπει ποτέ να συγχέεται με την εκτελεστική εξουσία, με τη διοίκηση, δηλαδή με το κράτος. Αν δεν αποτελεί τη δύναμη πρότασης που μεταβιβάζει τους πόθους της κοινωνίας των πολιτών προς την κυβέρνηση και αφισβήτει την τελευταία στο όνομα των πρώτων και στη συνέχεια, αντίστροφα, που αφισβήτει τους πρώτους στο όνομα μιας συνολικής συνεκτικής αντίληψης, τότε η πολιτική χάνει την αυτονομία της και πέφτει σε μαρασμό.

Ωστόσο, ο αυτοδιαχειριστικός στόχος είναι θεμελιακά αντικρατικός και επομένως δεν συμβιβάζεται μ' αυτή τη διατήρηση μιας διαμεσολαβητικής πολιτικής βαθμίδας. Μήπως λοιπόν η αντίληψή σου οδηγεί στην πράξη σε μια ριζική αναθεώρηση του αυτοδιαχειριστικού στόχου;

Ο αυτοδιαχειριστικός στόχος αποτελεί μια προσδοκία και όχι μια συνολική, συνεκτική και εφαρμόσιμη αντίληψη σε σχέση με τη φύση και τη λειτουργία της κοινωνίας. Η αυτοδιαχείριση δεν είναι δυνατή παρά μόνο στην κλιμακα συλλογικοτήτων που δεν ξεπερνούν κάποιες εκατοντάδες ατόμων. Ποιος δύναται διαχειρίζεται τις σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες αυτοδιαχειριζόμενες συλλογικότητες; Και ποιος θα διαχειρίζεται το σύστημα των σχέσεων ανάμεσα σε δλες τις συλλογικότητες που απαρτίζουν μια χώρα; Και τις σχέσεις ανάμεσα σ' αυτά τα συστήματα σχέσεων, ποιος τις διαχειρίζεται;

Σ' αυτό ή θα απαντήσουμε: «κανένας», οπότε εγκαταλείπουμε ετούτες τις σχέσεις σ' αυτό που ονομάζουμε «οι δυνάμεις της αγοράς» και που στην πραγματικότητα είναι ο συσχετισμός των δυνάμεων που παλεύουν. Ή πάλι προσπαθούμε να εκπολιτίσουμε, να ρυθμίσουμε αυτές τις σχέσεις σύμφωνα με κανόνες γνωστούς από δλους που μεγιστοποιούν δύο είναι δυνατό τη σφαιρά των αυτονομιών, οπότε χρειάζεται ένα σύστημα δικαιού, ένα κράτος.

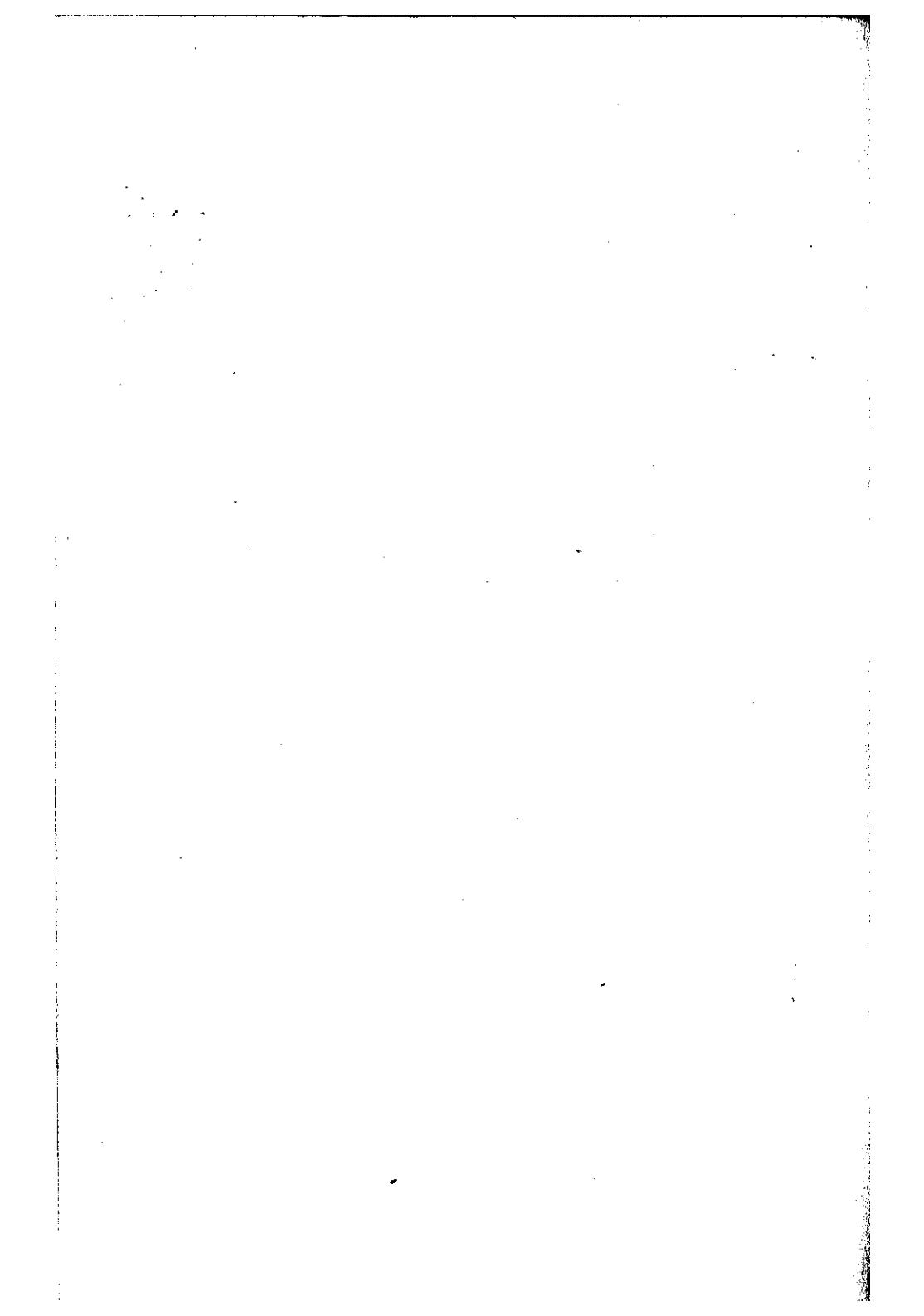
Δεν υπάρχει τρίτος δρόμος. Η αυτοδιαχείριση είναι μια προσδοκία η σφαιρά της οποίας μπορεί να επεκταθεί πολύ αλλά δεν μπορεί ν' αποτελέσει τη λύση σε όλα τα ζητήματα. Δεν έχω καμιά διάθεση να ταλαιπωρούμαι μονίμως με όλα τα προβλήματα σφαιρικής λειτουργίας της κοινωνίας, που ξεκινάνε από τις διεθνείς ανταλλαγές και φτάνουν μέχρι τα δίκτυα μεταφορών και επικοινωνιών, από τη νομισματική κυκλοφορία μέχρι την αστινομία. Πιστεύω πως ο καθένας πρέπει να είναι ελεύθερος να μην ασχολείται μόνιμα μ' αυτά τα ζητήματα.

Πράγμα που σημαίνει βέβαια ότι αφηνόμαστε σε μια τάξη επαγγελματιών.

Δεν έχω τίποτα ενάντια στους επαγγελματίες. Αυτοί θα υπάρχουν πάντα. Για παράδειγμα, πάντα θα υπάρχουν χειρούργοι. Το ζήτημα είναι να τους εμποδίσουμε να μεταβάλλονται σε τάξη ή κάστα, δηλαδή να μην κάνουν τίποτε άλλο έξω από το να ασκούν και να μονοπωλούν τις ικανότητές τους, μεταβάλλοντάς τες σε πηγή εξουσίας. Θα υπάρχουν πάντα και υποχρεωτικά άνθρωποι που, σ' αυτό ή εκείνο το πεδίο, θα γνωρίζουν πολύ περισσότερα από άλλους. Χρειάζονται τουλάχιστον δέκα χρόνια για να γίνει κανείς ένας καλός γεωπόνος ή ένας καλός χημικός, και πάλι δεν θα γνωρίζει παρά μονάχα ένα μικρό κομμάτι της γεωπονίας ή της χημείας. Το ίδιο ισχύει για τους γεωλόγους, τους μηχανικούς, τους νομικούς, τους μάνατζερς, κλπ. Δεν μπορούν όλοι να είναι όλα και οτιδήποτε, εκτός και αν επιστρέψουμε στην τεχνολογία της νεολιθικής εποχής, και πάλι είναι αμφίβολο.

Η λύση βρίσκεται στη μείωση του χρόνου κοινωνικής εργασίας: κανένας να μην ασκεί το επάγγελμά του πάνω από τέσσερις ώρες την ημέρα κατά μέσον όρο. Έτσι, θα υπάρχουν πολύ περισσότεροι άνθρωποι που θα κατέχουν προχωρημένες γνώσεις και δημόσιες υπευθυνότητες. Και καθώς στον υπόλοιπο χρόνο τους θα είναι —όπως συμβαίνει σε ορισμένα κιμπούτς— μέλη ισότιμα και χωρίς κανένα προνόμιο της κοινότητας βάσης στην οποία ανήκουν, άνθρωποι που μαστορεύουν, που περιποιούνται τον κήπο, που διδάσκουν, μαθαίνουν, ασχολούνται με τα παιδιά και με την κουζίνα, δεν θα τους θεωρεί κανείς κάτι το εξαιρετικό ούτε και οι ίδιοι θα βλέπουν έτσι τον εαυτό τους. Δεν είναι η ειδίκευση και ο επαγγελματισμός που εμποδίζουν την ελευθεριακή κυκλοφορία, είναι η κοινωνική θέση και οι προνομιακές εξουσίες που, στις στρωματοποιημένες κοινωνίες μας, συνδέονται με συγκεκριμένα επαγγέλματα. Μπορούμε να καταργήσουμε τις στρωματοποιήσεις και τις ιεραρχίες δίχως να καταργήσουμε την ειδίκευση και τον καταμερισμό των καθηκόντων.

Παρατήματα

I. «Το τρίτο κύμα» κατά τον 'Αλβιν Τόφλερ*

Ζούμε την επιθανάτια αγωνία μιας τάξης πραγμάτων, της τάξης του βιομηχανισμού. Θεμελιωμένη στη θρησκεία της εργασίας, της ισχύος, του εμπορεύματος, της τυποποίησης, αυτή η τάξη κατακλύζεται και αναστατώνεται από ένα νέο πολιτισμό από τον οποίο δεν διαφαίνεται ακόμα παρά ένα πρόχειρο σχεδίασμα. Αυτή είναι η κεντρική τοποθέτηση του 'Αλβιν Τόφλερ¹. Μιλάει για την χρεωκοπία των βεβαιοτήτων μας που έχουν γεράσει κατά τέσσερις αιώνες και επικαλείται τη γέννηση μιας κουλτούρας δίχως κανόνες, δίχως ιεραρχίες, δίχως ωράρια: όπου η οικογένεια δεν αποτελείται από τον μπαμπά, τη μαμά και το μωρό αλλά από δύο ους τους δυνατούς συνδυασμούς φύλων και ήλικιών: όπου παράγει κανείς μόνος του, στην οικογένεια ή τον συνεταιρισμό, πολλά πράγματα που σήμερα τα αγοράζουμε με χρήματα: όπου δεν υπάρχουν πια πολιτικά κόμματα ούτε πλειοψηφία αλλά εναλλασσόμενες, εφήμερες συμμαχίες ανάμεσα σε πολλαπλές μειοψηφίες που συμφωνούν μονάχα πάνω σε εξειδικευμένους στόχους.

Θέλετε αποδείξεις ότι, πράγματι, αυτή είναι η κατεύθυνση της παρούσας μεταλλαγής; Θέλετε να σας αποδείξουμε με μαθηματική

* Κείμενο που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό *Nouvel Observateur*, στις 29 Σεπτεμβρίου 1980.

1. *To τρίτο κύμα*, έκδ. Denoël, 1980, 624 σελίδες.

ακριβεία ότι ο βιομηχανιστικός πολιτισμός είναι καταδικασμένος, έστω και αν αμύνεται ακόμα με τη λύσσα της απόγνωσης —και πως η κρίση, εκτός και αν οδηγήσει στη βαρβαρότητα και τη δικτατορία, «κυοφορεί έναν πολιτισμό τόσο επαναστατικό που θα ανατρέψει όλα τα συνθήσιμένα κατηγορήματά μας»; Σ' αυτή την περίπτωση θα πρέπει να σας προειδοποιήσω αμέσως: δεν πρόκειται να βρείτε στον Τόφλερ την ατράνταχτη απόδειξη της θέσης του. Όχι μόνο δεν ενδιαφέρεται καθόλου να την κάνει να προκύψει από μια εμπειρική ανάλυση των γεγονότων, αλλά σας θυμίζει μ' αυτή την ευκαιρία ότι, ακόμα και στις θετικές επιστήμες και αντίθετα με τον μύθο, οι νέες θεωρίες δεν γεννιούνται ποτέ από την εμπειρική παρατήρηση. Το αντίθετο μάλιστα: οι μεγάλες «ανακαλύψεις» απορρέουν τις περισσότερες φορές από την επινόηση νέων θεωριών. Χάρη σ' αυτές φωτίζονται ξαφνικά και αποκτούν όλη τη σημασία τους γεγονότα που μέχρι πριν είχαν παραμεριστεί από το πεδίο παρατήρησης και θεωρούνταν αμελητέα παρ' όλο που ήταν ολοφάνερα.

Το ίδιο ισχύει και για την αποκρυπτογράφηση της ιστορίας που γίνεται αυτή τη στιγμή. Παρά την επιστημονική του γλώσσα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό που έκανε τον Μαρξ, το 1848, να διακρίνει στη μειονηφική τάξη των εργατών του εργοστασίου τον φορέα της μελλοντικής κοινωνίας δεν ήταν σίγουρα η εμπειρική παρατήρηση. Όμοια και ο Τόφλερ δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι συνάγει από την εμπειρική παρατήρηση την επιθανάτια αγωνία ενός κόσμου και τη δύσκολη γέννηση ενός πολιτισμού που δεν του μοιαζει σε τίποτα. Αυτός ο ιστορικός του μέλλοντος μας καλεί μάλλον να δοκιμάσουμε πρώτα, δίχως να του ζητήσουμε αποδείξεις, τα κλειδιά που μας προτείνει. Από τις πόρτες που ανοίγουν, από τις χίλιες σκόρπιες παρατηρήσεις που μας επιτρέπουν να συνδέσουμε μεταξύ τους και να δούμε τη σημασία τους, αυτά τα κλειδιά θα μας πείσουν, πιστεύει, για την αλήθεια της θέσης του: για το ότι δηλαδή «η αποφασιστική σύγκρουση δεν αντιπαραθέτει σήμερα το καπιταλιστικό με το σοσιαλιστικό καθεστώς αλλά, από τη μια πλευρά τους «αντιδραστικούς» της αριστεράς και της δεξιάς που θέλουν να διαφυλάξουν με κάθε τρόπο τη βιομηχανική τάξη πραγμάτων, και, από την άλλη, τους όλο και μεγαλύτερους αριθμητικά πληθυσμούς που συνειδητοποιούν ότι τα πιο πιεστικά προβλήματα —διατροφή, ενέργεια, φτώχεια, οικολογία, αφοπλισμός, κρίση των συστημάτων πόλης, ανάγκη για μια παραγωγική δραστηριότητα —δεν μπορούν να βρουν τη λύση τους στο πλαίσιο της βιομηχανικής τάξης πραγμάτων».

Γιατί το γεγονός είναι ότι τίποτα πια δεν προχωρά όπως είχε προβλεφθεί: ούτε η σχολική εκπαίδευση ούτε τα νοσοκομεία, ούτε

τα ταχυδρομεία, ούτε το σύστημα μεταφορών, ούτε οι Κοινωνικές Ασφαλίσεις. Ακόμα και η big business βρίσκεται σε κρίση, τα στελέχη της έχουν χάσει το ηθικό τους ή κατατρώγονται από αμφιβολίες, την ίδια στιγμή που μικροσκοπικές επιχειρήσεις, σχεδόν ατομικές, υπερτερούν απέναντι στα τραστ στην πλειοψηφία των πρωτοποριακών τομέων. Ο γενικός διευθυντής της Χεκστ, ενός από τους παγκόσμιους γίγαντες της χημείας, παραιτείται και πηγαίνει να ζήσει σ' ένα νησί της Ινδονησίας γιατί, δύως λέει, «μου ξεφεύγει το νόημα της ζωής». Η πίστη στην εργασία, η θρησκεία της αποδοτικότητας, της ανάπτυξης, της προόδου, καταρρέουν ακόμα και στις ηγετικές σφαίρες όπου ο καθένας είναι βαθιά μέσα του πεισμένος ότι «αυτό δεν μπορεί να συνεχιστεί έτσι» και όμως προσπολείται ότι συνεχίζει. Η ίδια η επιστήμη βάζει νερά από παντού: ένα από τα κύρια ερείσματά της, η έννοια της αιτιότητας, καταρρέει. Τόσο στις φυσικές επιστήμες όσο και στις επιστήμες της ζωής ή της κοινωνίας, επιβάλλεται η ιδέα (οι Κινέζοι το ήξεραν από καιρό) ότι «αιτίες» ήσσονος σημασίας μπορούν να προκαλέσουν μείζονα αποτελέσματα. Ολόκληρη η μηχανιστική, γραμμική, ομοιδμορφη αντίληψη για τον φυσικό (και κοινωνικό) κόσμο συνταράζεται: ακόμα και η διάρκεια δεν θεωρείται πια η διαρκής ροή μονάδων χρόνου, παντού και πάντα πανομοιότυπων μεταξύ τους.

Με λίγα λόγια, ταυτόχρονα με την υλική βάση, αποσυντίθεται και η σκέψη και οι αξίες πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε η βιομηχανική τάξη πραγμάτων. Αυτή η αποδιάρθρωση, σημειώνει ο Τόφλερ, δεν μπορούσε να αφήσει απ' έξω την οικογένεια που όλο και πιο συχνά τείνει να απαρτίζεται από έναν ανύπαντρο πατέρα ή μια ανύπαντρη μητέρα με τα παιδιά τους, ακόμα και από ένα ζευγάρι ομοφυλόφυλων με παιδιά, ενώ η «πυρηνική οικογένεια», ενωμένη διά βίου, με τον φυλετικό καταμερισμό των καθηκόντων, τέλει να εκλείψει.

Μαζί με τη βιομηχανική τάξη πραγμάτων, αποσυντίθεται επίσης —όπως θα έπρεπε να το περιμένουμε— η κοινωνία και το κράτος. Τα κόμματα και το προσωπικό τους δεν εμπνέουν πια παρά «օργη, ακόμα και περιφρόνηση και αρδία». Στις πιο αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες (Ηνωμένες Πολιτείες, Καναδά, σκανδιναβικές χώρες), που συνήθως προπορεύονται κατά πέντε χρόνια από τις υπόλοιπες, η «συναίνεση» —δηλαδή η συμφωνία του πληθυσμού σχετικά με τη φύση και τον προσδιορισμό των μεγάλων πολιτικών προβλημάτων— έχει εξατμιστεί. Ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών εκλέγεται πια από το ένα τέταρτο του εκλογικού σώματος, ενώ ο Σουντός ή ο Δανός πρωθυπουργός έχουν χάσει το βάρος που είχαν. Εναλλασσόμενες πλειοψηφίες, που διαπερνούν τα σύνορα ανάμεσα

σε αριστερά και δεξιά, σχηματίζονται και διαλύονται πάνω σε προβλήματα που τα μεγάλα κόμματα θεωρούν δευτερεύοντα (η ευθανασία, η ομοφυλοφιλία, η πυρηνική ενέργεια, το διαζύγιο, κλπ.)¹ αλλά καμιά πλειοψηφία δεν γίνεται δυνατή πάνω σ' ένα συνολικό πολιτικό πρόγραμμα.

Αυτό οφείλεται, λέει ο Τόφλερ, στο γεγονός ότι οι πολιτικοί θεσμοί έχουν χάσει τη δυνατότητά τους να επηρεάζουν τις πραγματικότητες και τα γεγονότα. Τα γιγαντιαία συστήματα που δημιούργησε ο βιομηχανισμός προκαλούν διαστροφικά αποτελέσματα ακόμα και παράδοξα (αρκεί να σκεφτείτε τις μεταφορές, την κρίση της πόλης, την κρίση του ιατρικού, του τραπεζικού, του νομισματικού συστήματος· τις καταστροφές που προκαλούν η χημική βιομηχανία και η χημική γεωργία, κλπ.), και η αλληλεπίδραση ανάμεσα σ' αυτά τα συστήματα δεν μπορεί πια να ελέγχεται. Οι τεράστιες ροές πληροφόρησης που παράγουν και κατευθύνουν οι γιγαντιαίοι θεσμοί και βιομηχανίες ξεπερνούν την ικανότητα σύνθεσης ακόμα και των πιο άρτια εξοπλισμένων διοικήσεων και τις κάνουν ανίκανες να πάρουν συνειδητές αποφάσεις. Αυτές οι ροές απλά δεν μπορούν πια να ελεγχθούν. Έχοντας ξεπεραστεί από αυτό που ο Ινγκμαρ Γκράνστεντ ονομάζει «η αμετρόπεια του πλαισίου», ακόμα και αυτοί που παίρνουν τις αποφάσεις στη βιομηχανία ενεργούν στα τυφλά². Για παράδειγμα, μονάχα μια αναφορά της EXXON στην Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Ενέργειας αριθμεί 445.000 σελίδες, δύκος δηλαδή που ισοδυναμεί με χίλιους τόμους οι οποίοι αντιπροσωπεύουν έξι χρόνια ανάγνωσης για έναν άνθρωπο που δεν θα έκανε τίποτε άλλο από το να διαβάζει.

Γι' αυτό, πιστεύει ο Τόφλερ, η ηγεσία δεν μπορεί πια παρά να συνισταται σε μια αυταπάτη ηγεσίας. «Η ανικανότητα που πολλοί αρέσκονται να καταλογίζουν στον Κάρτερ δεν είναι η ανικανότητα ενός ανθρώπου αλλά ενός συστήματος θεσμών». «Έχοντας ανέλθει στα αξιώματά τους χωρίς να έχουν υποσχεθεί τίποτε άλλο έξω από μια 'απότελεσματική διαχείριση', οι Θάτσερ, Μπρέζινεφ, Ζισκάρ και Οχίρα της βιομηχανικής εποχής», αποδείχνονται επίσης ανίκανοι να ελέγχουν και να βάλουν σε τάξη μια ροή γεγονότων που παρουσιάζεται μέσα στην αταξία και σπασμωδική. Πολύ περισσότερο μάλιστα που ακόμα και τα πιο ισχυρά κράτη είναι εξαιρετικά ευάλωτα στις επιπτώσεις τοπικών συμβάντων (σκεφτείτε το Σεβέζο, το Θρη Μάιλς 'Αιλαντ, το «Αμόκο Καντίς») ή μεμονωμένων ενερ-

2. Για όλες αυτές τις όψεις, βλέπε το αξιόλογο έργο του Ingmar GRANSTED, παλιό στέλεχος της βιομηχανίας που έγινε πανεπιστημιακός, *To biotekniko adiesisodo*, έκδ. Seuil (συλλογή «Τεχνο-κριτική»), 1980, 250 σελίδες.

γειών διαφόρων εθνών, ακόμα και στρατιωτικά αμελητέων ομάδων (σκεφτείτε το Ιράν, τα εμιράτα του Κόλπου, τον Μαύρο Σεπτέμβρη). Δεν υπάρχει σωτηρία, λέει ο Τόφλερ, παρά μόνο στη διάσπαση των μεγάλων συγκεντρωτοποιημένων και συγκεντρωτοποιητικών συστημάτων σε υποσύνολα πολύ πιο μικρά, αυτοδιαχειρίσιμα, ικανά να προσαρμόζονται αυτόμata στις αλλαγές.

Αν αυτή η αποκέντρωση και διαφοροποίηση της κοινωνίας —όπου συνυπάρχουν πολλαπλές επιμέρους κατηγορίες, συνδυαζόμενες μέσα από διαδοχικούς συμβιβασμούς δίχως να ενοποιούνται ποτέ— δεν γίνει αντικείμενο σκέψης, βούλησης και προετοιμασίας... τότε ένα από τα δύο θα συμβεί: είτε η κοινωνία θα κομματιαστεί αναρχικά, μέσα από βίαιες αντιπαραθέσεις, είτε μια ολοκληρωτική δικτατορία, γυρεύοντας να αποκαταστήσει μια ενοποιημένη τάξη πραγμάτων μέσα από τον καταναγκασμό και την τρομοκρατία, θα πραγματώσει ένα από αυτά τα μοντέλα «σπατάλης, ανευθυνότητας, αδράνειας, διαφθοράς: κοντολογής, ολοκληρωτιστικής αναποτελεσματικότητας», όπως το χιτλερικό ή το σταλινικό κράτος.

Ωστόσο, πιστεύει ο Τόφλερ, οι τεχνικοπολιτιστικές μεταλλαγές που παρατηρούνται σήμερα ακολουθούν σαφώς την κατεύθυνση μιας αποκέντρωσης, αποτυποίησης και διάσπασης της κοινωνίας. Χωρίς αμφιβολία, η τεχνολογική μεταλλαγή είναι η ίδια αμφιλεγόμενη: μπορεί να υπηρετήσει την υπερσυγκεντρωτοποίηση, την απόλυτη αστυνομική επιτήρηση, την τηλεκατεύθυνση της σκέψης και της συμπεριφοράς, όσο και το αντίθετό τους. Το παράδοξο όμως είναι ότι πολλές από τις τεχνικές (η τηλεματική, η μίνι-πληροφορική, η ρομποτική) που η βιομηχανιστική τάξη πραγμάτων αναπτύσσει σήμερα για να διαιωνίσει την κυριαρχία της, μπορούν εύκολα να στραφούν εναντίον της και να επιταχύνουν την αποσύνθεσή της. Το τρίτο κύμα, πιστεύει ο Τόφλερ, είναι ακριβώς η εκτροπή αυτών των τεχνολογιών στην υπηρεσία μιας πολιτιστικής επανάστασης που προηγήθηκε από αυτές και που μαθαίνει να τρέφεται από αυτές.

Ένα πρώτο παράδειγμα είναι αυτό που ο Τόφλερ ονομάζει η «απομαζικοποίηση των μέσων επικοινωνίας». Αυτά (διαφήμιση, γραπτός, ομιλών τύπος, τηλεόραση) υπήρξαν, μαζί με το σχολείο και το «θέαμα» του δρόμου, οι κύριοι παράγοντες της «μαζικοποίησης»: δηλαδή της τυποποίησης, της ομοιομορφωτοποίησης των επιθυμιών, των αξιών, των γνώσεων και των συμπεριφορών. Προσφέροντας στη βιομηχανία τους καταναλωτές που χρειαζόταν για τα εμπορεύματά της, τα μαζικά μέσα επικοινωνίας είχαν πάντα σαν

κανόνα τους να αγγίζουν δύλο το κοινό και γι' αυτό το λόγο, να αποφεύγουν τα ζητήματα τα οποία θα μπορούσαν να το διαιρέσουν, να το ταράξουν, ή να το σοκάρουν. Έτσι δημιούργησαν και διέδωσαν την είκόνα ενός «μαζικού ατόμου» ή «μέσου ατόμου», η άποψη του οποίου υποτίθεται πως ήταν η άποψη «όλου του κόσμου». Στην πραγματικότητα, αυτό το μαζικό άτομό δεν ήταν κανένας: οι απώψεις και οι επιθυμίες του αντιστοιχούσαν σε ένα στατιστικό μέσον όρο από τον οποίο η συντριπτική πλειοψηφία των πραγματικών ατόμων διέφερε. Τα μαζικά μέσα επικοινωνίας έπειθαν τους ανθρώπους ότι ήταν ένοχοι αποκλίνοντες³. Τύπος και διαφήμιση άσκησαν μια ισχυρή «συμμορφωτική» πίεση.

Όλα αυτά, λέει ο Τόφλερ, βρίσκονται σε μια διαδικασία αλλαγής με ιλιγγιώδη ταχύτητα. Πράγματι, ο τύπος μεγάλης κυκλοφορίας, όπως ακριβώς και τα μεγάλα κανάλια της τηλεόρασης και οι μεγάλοι ραδιοσταθμοί, υφίστανται τον αντίκτυπο της εξαφάνισης της συναίνεσης που υπήρχε κάποτε πάνω σε ένα σύνολο αξιών, ελπίδων και μεγάλων προβλημάτων: το έθνος, η ισχύς, η προόδος, ο σεβασμός των «σοφών», η ανάπτυξη, κλπ. Αυτή η εξαφάνιση της συναίνεσης προκαλεί παντού την παρακμή των μαζικών μέσων επικοινωνίας. Όλες οι μεγάλες καθημερινές εφημερίδες και τα μεγάλα περιοδικά, που απευθύνονται «σε δύλο το κοινό», από το 1965 και μετά, έχασαν το ακροατήριό τους, ενώ η πτώση της επιρροής των μεγάλων ραδιοσταθμών άρχισε λίγο αργότερα και εκείνη της τηλεόρασης μόλις το 1977. Ωστόσο, σημειώνει ο Τόφλερ, οι ανθρωποί δεν απομακρύνονται από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας γενικά: εγκαταλείπουν τη μεγάλη εθνική, λαϊκή καθημερινή εφημερίδα για να διαβάσουν περισσότερο μικρές τοπικές εφημερίδες· εγκαταλείπουν τα μεγάλα περιοδικά για πιο εκλεκτικά έντυπα τα οποία, αντί να ισχυρίζονται ότι φέρνουν δύλο τον κόσμο σε συμφωνία πάνω στα σημαντικά ζητήματα, ασκούν μια δημοσιογραφία ζωντανή, υποκειμενική, ή ακόμα απευθύνονται αποκλειστικά σ' αυτούς που ασχολούνται με κάποιο συγκεκριμένο θέμα-φολκ ροκ, σκέιτμπορντ ή γουιντσέρφινγκ, βιολογικές καλλιέργειες, ηλιακή θέρμανση, κλπ.

Αυτή η εξέλιξη διευκολύνεται από την αναστάτωση των τεχνολογιών του τύπου: οι μίνι-υπολογιστές (ή μικρο-επεξεργαστές) επέτρεψαν την κατασκευή φτηνών μηχανών στοιχειοθέτησης, εκτύπωσης, φωτο-αντιγραφής. Αυτές οι μηχανές δεν απαιτούν ειδικά κτήρια και σημαντικά κεφάλαια, αλλά μπορούν να εγκατασταθούν σ'

3. Σε σχέση μ' αυτό το θέμα, βλέπε το κλασικό έργο των David RIESMAN και Nathan GLAZER. *To μοναχικό πλήθος*. Νέα Υόρκη, 1951 (έκδ. Arthaud, 1964).

ένα οποιοδήποτε γραφείο και να χρησιμοποιηθούν από μη επαγγελματίες. Οποιαδήποτε ένωση, ομάδα ή σέχτα μπορεί να φτιάξει το δικό της μίνι-έντυπο. Το μονοπάλιο των μεγάλων συγκροτημάτων τύπου έχει τσακιστεί.

Το ίδιο ισχύει και για τους ραδιοσταθμούς. Σήμερα, στις Ήνωμένες Πολιτείες υπάρχουν εξήμισι χιλιάδες (έναντι 2.300 το 1950), δηλαδή ένας για 38.000 κατοίκους. Υπάρχει ένας ή περισσότεροι τοπικοί σταθμοί για κάθε εθνική μειονότητα, για κάθε θρησκεία, ηλικία, κοινωνικό στρώμα, για κάθε μουσική προτίμηση (χαρτοροκ, σοφτ ροκ, πανκ ροκ, κάντρυ ροκ, μουσική σόουλ, κλασική μουσική, κλπ.), για κάθε πολιτιστικό επίπεδο ενός εξατομικευμένου κοινού — για να μην αναφέρουμε τις 25-30.000 πομπών-δεκτών (τους “citizen band”), χάρη στους οποίους οι άνθρωποι στις Ήνωμένες Πολιτείες μπορούν να διαλέγονται (ή μάλλον να «πολυλέγονται») μέσω των κυμάτων, σε μια ακτίνα οκτώ ή ως είκοσι πέντε χιλιομέτρων.

Η ίδια εξέλιξη συντελείται και στην τηλεόραση, της οποίας η ακροαματικότητα, αν πιστέψουμε τον πρώην πρόεδρο ενός μεγάλου αμερικανικού καναλιού, σε δέκα χρόνια θα έχει πέσει στο μισό. Πράγματι, χάρη στην τηλεματική, ο τηλεθεατής δεν θα είναι πια υποχρεωμένος να καταπίνει παθητικά τα προγράμματα για «το μέσο κοινό» που του σερβίρονται. Ο τηλεθεατής, συνδεόμενος μέσω καλωδίου με τράπεζες στοιχείων, εφημερίδες, βιβλιοθήκες ή σινεθήκες, κλπ., θα μπορεί να συνθέτει το πρόγραμμά του αντί να καταναλώνει απλά θέαμα. Η καλωδιακή τηλεόραση θα χρησιμεύσει επίσης στην επικοινωνία, τη συζήτηση, την ανταλλαγή πληροφοριών με ανθρώπους που βρίσκονται σε απόσταση χιλιάδων χιλιομέτρων, τη συμμετοχή σε διαλέξεις ή συνέδρια χωρίς να μετακινείται κανείς από το σπίτι του. Σήμερα, δεκαπέντε με είκοσι χιλιάδες αμερικανικά νοικοκυριά διαθέτουν καλωδιακή τηλεόραση· στα τέλη του 1981, καλωδιακή τηλεόραση θα διαθέτουν ένα στα δύο νοικοκυριά.

Οι νέες τεχνολογίες λοιπόν επιταχύνουν αυτή την εξατομίκευση του κοινού που δεν αποζητούσε παρά την ευκαιρία να εκφραστεί εξαιτίας της εξαφάνισης της συναίνεσης. Ελλείψει συναίνεσης και κύρους κατάλληλου να επιβάλλει οικουμενικές νόρμες, ο κονφορμισμός γίνεται αδύνατος. Μπορεί ακόμα να προσπαθεί κανείς να προσαρμόζει τη συμπεριφορά του σ' εκείνη των «άλλων»· αλλά αυτοί οι άλλοι δεν είναι πια «όλος ο κόσμος»: πρόκειται για εφήμερες υπο-ομάδες, μίνι-κοινότητες, συνενώσεις για συγκεκριμένους στόχους που δεν προσφέρουν καμιά εγγύηση συμμόρφωσης σε οικουμενικές νόρμες.

Βυθισμένα μέσα σε μια κουλτούρα που σπάει σε ανόμοια κομμά-

τια, βομβαρδιζόμενα από ένα συνονθύλευμα πληροφοριών, θεωριών, μεμονωμένων στοιχείων που αντιστέκονται στην ταξινόμηση και τη σύνθεση, τα άτομα του τρίτου κύματος, λέει ο Τόφλερ, δεν μπορούν να κρατήσουν το κεφάλι έξω από το νερό παρά μόνο αν «μάθουν να κατασκευάζουν τις δικές τους κατηγορίες, τα δικά τους πλαίσια, τις δικές τους αλληλουχίες ιδεών, στη βάση ενός αποδιαρθρωμένου υλικού με το οποίο τους ποτίζουν τα μαζικά μέσα ενημέρωσης. Αντί να αποδεχόμαστε παθητικά το νοητικό μας μοντέλο για την πραγματικότητα, τώρα πια είμαστε υποχρεωμένοι να το επινοούμε και να το ξαναεπινοούμε διαρκώς». Αντί να κατασκευάζει ανθρώπους-ρομπότ, ομαλοποιημένους και χειραγωγίσιμους, η πληροφορική επανάσταση αρχίζει με την εξαφάνιση κάθε δυνατής νόρμας και φυσιολογικότητας.

Αυτή η αποσύνθεση της κουλτούρας δεν είναι εντελώς αρνητική. Σύμφωνα με τον Τόφλερ, αντιστοιχεί σε μια «απομαζικοποίηση» που επιτρέπει αλλά και ευνοεί μια καινούργια υπαρξιακή αυτονομία των ατόμων. Αυτά δεν μπορούν πια να βρουν την συναίσθηματική, ηθική και υλική ασφάλεια στην κοινωνική τους ενσωμάτωση, στην ανάληψή τους από μια εξουσία, από πολιτικές οργανώσεις και θεσμούς. Τίποτε απ' όλα αυτά δεν είναι πια αξιόπιστο. Έτσι, για έναν αυξανόμενο αριθμό ανθρώπων, η σωτηρία δεν μπορεί να έρθει από έξω, ούτε άλλωστε και οι λύσεις: πρέπει οι ίδιοι οι πολίτες να πάρουν τα προβλήματα στα χέρια τους και να διαμορφώσουν τη ζωή, τις ανάγκες, την κατανάλωση και τα προϊόντα τους σύμφωνα με κριτήρια που θα προσδιορίζουν οι ίδιοι.

Αυτή η νέα επιθυμία αυτονομίας («αυτοδιαχείρισης» όπως, αρεσκόμαστε να λέμε στη Γαλλία) μπορεί επίσης να στηριχθεί στην τεχνολογική και οικονομική εξέλιξη των ημερών μας. Πρώτα πρώτα, η διάρκεια της εργασίας τείνει σε μια γρήγορη μείωση, έστω και αν οι μισθωτοί επωφελούνται απ' αυτό με πολύ άνισο τρόπο. Σήμερα, στις βιομηχανοποιημένες χώρες, ο εργάσιμος χρόνος (αυτός που πουλάμε έναντι ενός μισθού), συνυπολογίζοντας και τη μεταφορά, αντιπροσωπεύει ένα τρίτο του χρόνου, αφαιρώντας τις ώρες του ύπνου. Στα τέλη του αιώνα, χωρίς αμφιβολία, δεν θα αντιπροσωπεύει παρά το ένα πέμπτο. Παράλληλα εντείνεται η επιθυμία για αύξηση του ελεύθερου χρόνου: 88% των Γερμανών μισθωτών δηλώνουν ότι προτιμούν μια αύξηση του ελεύθερου χρόνου παρά αύξηση του μισθού.

Ένα σημαντικό ποσοστό αμερικάνικων, σκανδιναβικών, γερμανικών επιχειρήσεων προλαβαίνουν αυτή την επιθυμία επιτρέποντας την απασχόληση σε χρόνο μοιρασμένο και σε ωράρια «κατ' επιλογή». Δύο άτομα μοιράζονται δύο η τρεις απασχολήσεις. Αυτά τα

άτομα (ζευγάρια, κοινότητες, ένοικοι μιας πολυκατοικίας, κλπ.) συνενοούνται μεταξύ τους για να πάνε να δουλέψουν τις ώρες (ή τις ημέρες, ή τις εβδομάδες) που τους βολεύει περισσότερο. Σε μία από τις μεγαλύτερες γερμανικές αλυσίδες καταστημάτων, ο κάθε υπάλληλος καθορίζει τον ετήσιο αριθμό ωρών που επιθυμεί να εργαστεί, τις περιόδους και τα ωράρια της παρουσίας του. Κάθε βδομάδα, ο καθένας μπορεί να αλλάξει τα ωράρια που έχει επιλέξει, σε συνεύηση με τους συναδέλφους του και τους υπεύθυνους της υπηρεσίας. Αυτή η «αυτοδιαχείριση του χρόνου» έχει μόνο πλεονεκτήματα για τον εργοδότη, γιατί έτσι περιορίζει τον αριθμό απουσιών, την κούραση, τις προστριβές και αυξάνει την ευελιξία, την απόδοση και τα κέρδη. (Από αυτό θα βγει το συμπέρασμα πως τα συνδικάτα δεν πρέπει να πολεμούν την αυτοδιαχείριση του χρόνου αλλά, αντίθετα, να διαπραγματεύονται προσεκτικά το μοίρασμα των κερδών που προκύπτουν από αυτή).

Η κατάργηση των καταναγκασμών του ωραρίου («αποσυγχρονισμός», θα έλεγε ο Τόφλερ), που απολαμβάνει σήμερα ένας Γερμανός μισθωτός στους τέσσερις, δεν είναι παρά μία από τις δψεις της «απομαζικοποίησης». Πράγματι, πηγαίνει παράλληλα με την αποκέντρωση, την αποτυποποίηση, και την αποειδίκευση της παραγωγής. Η κατασκευή πανομοιότυπων προϊόντων σε πολύ μεγάλες σειρές έχει δυνητικά ξεπεραστεί. Οι βιομηχανικές εφαρμογές της μίνι-πληροφορικής (των μικρο-επεξεργαστών) επιτρέπουν σε όλους σχεδόν τους κλάδους (χημεία, ναυπηγική, μηχανική, ιματισμός, κλπ.) να αντικατασταθεί το γιγαντιαίο εργοστάσιο από μονάδες μεσαίου μεγέθους, όπου μηχανές κατευθυνόμενες από υπολογιστή, και οι οποίες θα μπορούν να αναπρογραμματίζονται κάθε στιγμή, θα παράγουν μια μεγάλη ποικιλία μοντέλων σε πολύ μικρές σειρές. Στον ιματισμό, η κοπτική με λέιζερ επιτρέπει την κατασκευή ρούχων κατά παραγγελία στην τιμή των έτοιμων ενδυμάτων.

Επομένως η τοπική παραγωγή που απευθύνεται σε τοπικές προτιμήσεις και ανάγκες ξαναγίνεται δυνατή. Και ακόμα καλύτερα: χάρη στην τηλεματική, η πλειοψηφία των τριτογενών απασχολήσεων και ένα ευρύ φάσμα βιομηχανικών απασχολήσεων μπορούν να μεταφερθούν στην κατοικία των μισθωτών και να εκτελούνται χωρίς τον παραμικρό καταναγκασμό ωραρίου. Διαφοροποιημένες, εμπλουτισμένες, αυτές οι απασχολήσεις μπορούν να μεταβληθούν σε ομαδικές δραστηριότητες: δραστηριότητες μιας οικογένειας, ή μιας διευρυμένης οικογένειας, μιας ένωσης γειτόνων, κλπ. Ήδη από σήμερα, διαβεβαιώνει ο Τόφλερ, 20% των απασχολήσεων της ηλεκτρονικής βιομηχανίας, για παράδειγμα, θα μπορούσαν να μεταφερθούν στην κατοικία των ενδιαφερομένων.

Το πλεονέκτημα αυτής της μεταφοράς θα ήταν συζητήσιμο αν η κάθε εργασία θα έπρεπε να προκαθορίζεται τόσο αυστηρά όπως γίνεται σήμερα στη συντριπτική πλειοψηφία των απασχολήσεων. Κατά τον Τόφλερ, αυτό δεν πρόκειται να συνεχιστεί. Η μίνι-πληροφορική οδηγεί σ' ένα φάσμα έξυπνων και πολυδύναμων μηχανών που καταργούν τα σύνορα ανάμεσα σε χειρωνακτική και διανοητική εργασία. Το βασίλειο των «ειδικών» καλείται να κάνει χώρο σε εκείνο των πολυτεχνιτών που επικαλύπτουν πολλές επιστήμες και που αυτιστέκονται στην ιεραρχική υποταγή. Ακόμα, και εδώ βρίσκεται χωρίς αμφιβολία η σημαντικότερη αλλαγή, ο καθένας θα μπορεί να χρησιμοποιεί για τους δικούς του σκοπούς την τεχνική γνώση που χρειάζεται για να διατηρήσει την απασχόλησή του.

Σήμερα, αυτή η τεχνική γνώση (των προγραμματιστών, των λογιστών, των ανειδίκευτων εργατών ή ακόμα των τεχνικών) είναι σχεδόν πάντα εντελώς αδύνατο να χρησιμοποιηθεί από τον μισθωτό από τη στιγμή που αυτός θα επιστρέψει στο σπίτι του. Αντιθέτα η τηλεματική και τα νέα εργαλεία που προγραμματίζονται με μικρουπολογιστές επιτρέπουν στον καθένα να παράγει μόνος του ένα σημαντικό κομμάτι από αυτά που καταναλώνει. Δεν πρόκειται μόνο, όπως σήμερα, για μια σημαντική μειοψηφία αλλά για μια πλειοψηφία ανθρώπων που θα ανακαλύψουν ότι σε δέκα ή είκοσι συμπληρωματικές ώρες ελεύθερου χρόνου μπορεί κανείς να κάνει μόνος του πολύ περισσότερα σε σύγκριση με τα χρήματα που θα κέρδιζε σε δέκα ή είκοσι ώρες πληρωμένης εργασίας.

Ο Τόφλερ ονομάζει «παραγαναλωτές» αυτούς τους ανθρώπους που θέλουν να παράγουν οι ίδιοι ένα κομμάτι τουλάχιστον της κατανάλωσής τους και έτσι, να ξαναγίνουν κυριαρχοί κριτές των αναγκών τους και του τρόπου που θα τις ικανοποιήσουν. Οι χιλιοι τρόποι με τους οποίους εκδηλώνεται αυτή η τάση στην «παραγανάλωση» αποτελούν προφανώς, για τον Τόφλερ, τη βασική κινητήρια δύναμη της επανάστασης που διαβλέπει. Σημειώνει κατ' αρχήν, στον τεράστιο τομέα των υπηρεσιών, την ταχεία υποχώρηση της κυριαρχίας των επαγγελματιών, είτε αυτοί είναι γιατροί είτε υδραυλικοί, ψυχοθεραπευτές ή μηχανικοί. Σε σχέση με την ιατρική περιθαλψη, το δρόμο τον άνοιξε το γυναικείο κίνημα. Η αυτοδιάγνωση, η ανάληψη από τους ίδιους τους ανθρώπους της υγείας τους ή των ασθενειών τους προχωράει με θεαματικό τρόπο. Το περιοδικό που διαβάζεται περισσότερο απ' όλα στις Ηνωμένες Πολιτείες λέγεται «Πρόληψη». Υπάρχουν ομάδες ασθενών που ανταλλάσσουν τις εμπειρίες τους σε σχέση με την αρρώστια τους (και με την ιατρική), κύρια στις αγγλο-σαξωνικές χώρες, για τον διαβήτη, τους κυριότερους καρκίνους, την πνευμονοκονιώση, την κατάθλιψη, τις ψυχα-

σθένειες, την αιμορροφιλία, κλπ. Σ' αυτές τις *cross counseling* ενώσεις προστίθενται εκείνες τα μέλη των οποίων έχουν κάποιο πρόβλημα που δεν μπορεί να ταξινομηθεί και δεν εξαρτάται από κανέναν «ειδικό»: γονείς ομοφυλόφιλων παιδιών, άτομα που έχουν πένθος, ανύπαντροι γονείς, βραδύγλωσσοι, άνθρωποι με τάσεις αυτοκτονίας, κλπ.

Αυτή η ανάπτυξη της αλληλοβοήθειας ή της αυτο-αρωγής (self help) επεκτείνεται σε υδραυλικές ή ηλεκτρικές εργασίες, σε εργασίες επισκευής αυτοκινήτων, οικοδομής, κλπ. Εδώ και χρόνια, τη μεγαλύτερη ακροαματικότητα παρουσιάζει μία σειρά τηλεοπτικών εκπομπών, «Κάντε το μόνοι σας», που αναφερόταν στη θερμική μόνωση και στις εργασίες φινιρίσματος. Ένας μεγάλος κατασκευαστής ηλεκτρικών οικιακών συσκευών έστησε μία δωρεάν υπηρεσία τηλεφωνικής βοήθειας που επέτρεπε στους χρήστες (φυσικά ακόμα και μετά τη λήξη της εγγύησης) να επισκευάζουν μόνοι τα μηχανήματά τους.

Η τηλεματική δεν μπορεί παρά να αναπτύξει ταχύτατα αυτή την απο-επαγγελματοποίηση και απο-εμπορικοποίηση των εργασιών συντήρησης, αλλά επίσης και συναρμολόγησης και αυτοκατασκευής σύνθετων αντικειμένων, που θα πουλιούνται σε κομμάτια ή εξαρτήματα: έπιπλα, ποδήλατα, αυτοκίνητα, ραδιόφωνα, βίντεο, κλπ.

Ήδη στην οικοδομή, πάνω από τα μισά υλικά οικοδομής, στις Ηνωμένες Πολιτείες, αγοράζονται και χρησιμοποιούνται από ιδιώτες. Πάνω από το 70% των ηλεκτρικών εργαλείων, έναντι 30% εδώ και δέκα χρόνια, αγοράζονται από ιδιώτες.

Για τον Τόφλερ, αυτές οι τάσεις προοιωνίζουν μία οικονομία μέσα στην οποία, σύμφωνα με τη διατύπωση του Μαρξ (που ο Τόφλερ, έχοντας χρηματίσει μαρξιστής, αποφεύγει να αναφέρει), το μέτρο του πλούτου δεν θα είναι ούτε το χρήμα ούτε ο εργάσιμος χρόνος αλλά ο ελεύθερος χρόνος, που θα έχει γίνει ο ίδιος παραγωγικός και δημιουργικός. «Η παλιά αντιθεσή ανάμεσα σε εργασία και διασκέδαση καταρρέει, γράφει ο Τόφλερ... Από τη στιγμή που οι οικιακοί υπολογιστές θα περάσουν στην καθημερινή χρήση· που θα διαθέτουμε επιλεγμένους σπόρους για την γεωργία της πόλης ή (γιατί όχι;) για την καλλιέργεια μέσα στο διάμερισμα· που θα διαθέτουμε ένα φτηνό εξοπλισμό εργαλείων που θα μας επιτρέπει να δουλεύουμε στο σπίτι μας με πλαστικό, διάφορα υλικά, κόλλες και νέα υλικά επάλειψης· που θα μπορούμε να έχουμε δωρεάν τεχνικές τηλεοπτικές συμβουλές στηκώνοντας απλά το τηλέφωνο», απ' αυτή τη στιγμή και μετά η αυτοπαραγωγή θα τείνει να υποκαθιστά, εν μέρει τουλάχιστον, την παραγωγή για την αγορά, να εξασθενεί την

τελευταία και να «δυναμιτίζει το οικονομικό μας σύστημα καθώς και την κλίμακα αξιών μας». Το εισόδημα (μαζί και το εθνικό εισόδημα) θα πάψει —και έχει ήδη πάψει— να μπορεί να μετρά το επίπεδο ζωής. Ήδη από σήμερα, «εκατομμύρια άνθρωποι ανακαλύπτουν ότι είναι πιο συμφέρον, τόσο οικονομικά όσο και ψυχολογικά, να „παραγαναλώνει“ κανείς παρά να κερδίζει περισσότερα χρήματα». Κοοπερατίβες και ομάδες κοοπερατίβων θα δώσουν μια χωρις προηγούμενο ώθηση στις μη νομισματικές ανταλλαγές, δηλαδή στην ανταλλαγή προϊόντων ή ωρών εργασίας⁴.

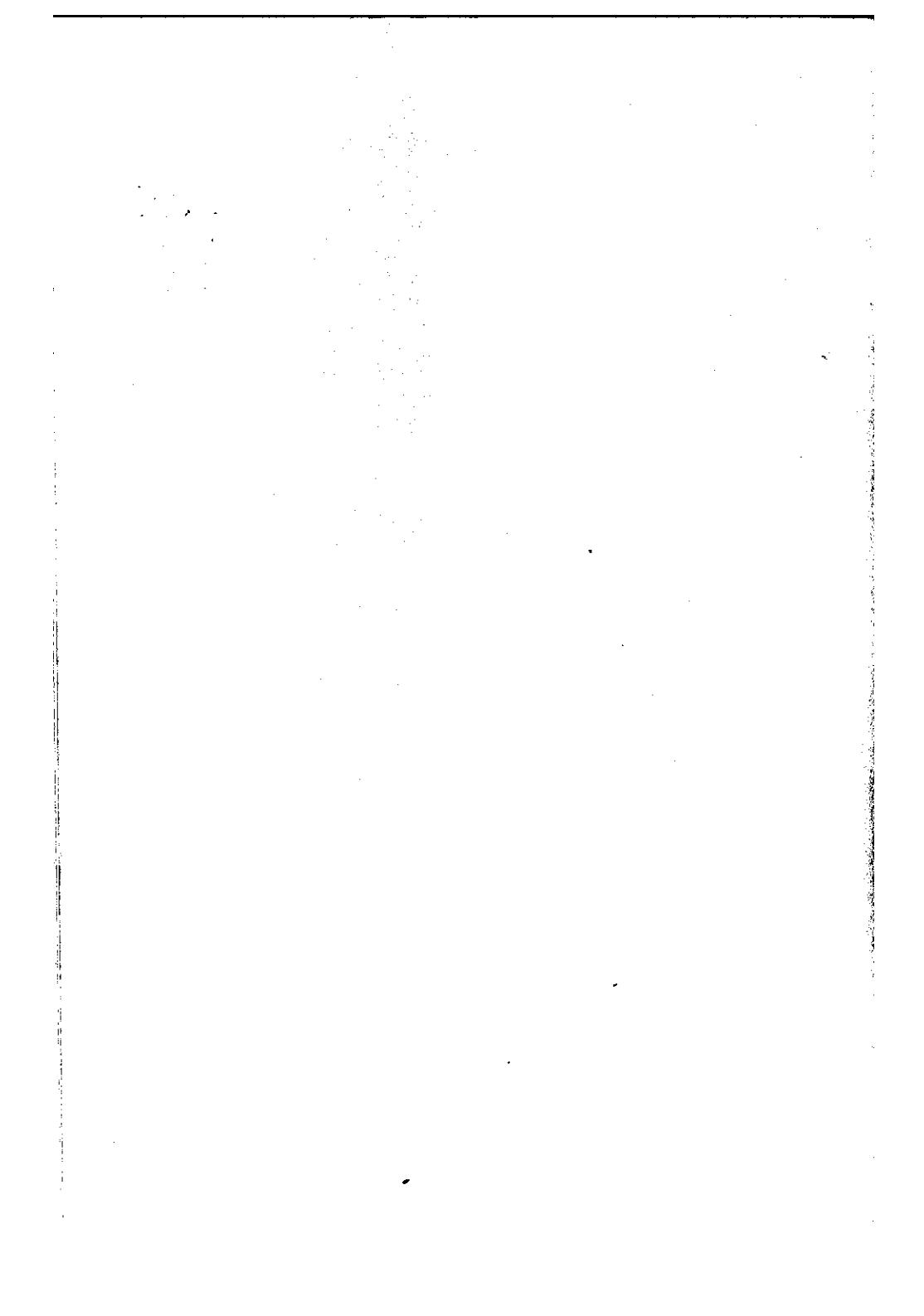
Φυσικά, αυτός ο μετασχηματισμός δεν πρόκειται να προχωρήσει δίχως οξυμένες συγκρούσεις γιατί ο μαρασμός της αγοράς και των εμπορευματικών σχέσεων βάζει σε αμφισβήτηση όλες τις εξουσίες και όλους τους θεσμούς της παρούσας κοινωνίας. «Το ζητούμενο πηγαίνει πολύ πιο πέρα από την προοπτική ‚καπιταλισμός η σοσιαλισμός‘», γράφει ο Τόφλερ. Δικαίως: μόνο πέρα από τον σοσιαλισμό προβάλλει ο ορίζοντας του μαρασμού της μισθωτής εργασίας, και των εμπορευματικών ανταλλαγών, και είναι ακριβώς αυτό που ο Μαρξ ονόμαζε κομμουνισμό.

Σ' ό,τι αφορά τον τρίτο κόσμο, ο Τόφλερ δίκαια αναρωτιέται αν η σημασία που εξακολουθεί να διατηρεί εκεί η αυτοπαραγωγή, η μικρή εξάπλωση της νομισματικής οικονομίας και της εμπορευματικής παραγωγής, δεν θα επέτρεπαν σε πάρα πολλές χώρες να περάσουν από τον προβιομηχανικό στον μεταβιομηχανικό πολιτισμό, αποφεύγοντας την κοπιαστική και δαπανηρή παρέκκλιση του βιομηχανισμού. Αντί να καταδικαστούν σε όφελος των μεγαλουπόλεων και των βαριών βιομηχανιών τους, ρυπογόνων και δυνητικά ξεπερασμένων, οι κοινότητες των χωριών θα μπορούσαν, χάρη στους μικρο-υπολογιστές, να δώσουν στην αυτοπαραγωγή μια ανήκουστη αποτελεσματικότητα. Το πρόβλημα της ανεργίας, που είναι ολότελα άλυτο στο σημερινό σύστημα, δεν θα έμπαινε πια με τους ίδιους όρους, στο βαθμό που η ίδια η έννοια της ανεργίας δεν έχει νόημα (όπως τόνιζε ήδη ο Γκούναρ Μύρνταλ) παρά μόνο στις οικονομίες όπου έχει εξαλειφθεί κάθε αυτοπαραγωγή σε όφελος της μισθωτής εργασίας και της εμπορευματικής παραγωγής.

Η κατάδειξη, με τον τρόπο που το κάνει ο Τόφλερ, του δυναμικού ατομικής και συλλογικής απελευθέρωσης που περικλείουν οι πραγματοποιούμενες μεταλλαγές ισοδυναμεί με την πιο ριζοσπαστική κριτική του συστήματος και των κατεστημένων δυνάμεων. Ο Τό-

4. Η δυνατότητα περάσματος σε μια κοινωνία θεμελιωμένη στην εθελοντική συνεργασία αντιμετωπίζεται, για τη Σουηδία, σε μια αξιόλογη μελέτη του Nordal AKERMAN, «Can Sweden be shrunk?», ό.π.

φλερ δεν έχει καν ανάγκη να καταλήξει ότι, μπροστά στην κλιμάκωση των κρίσεων που αναγγέλλεται και «στην ολοκληρωτιστική επίθεση» που θα αποπειραθούν οι δυνάμεις του βιομηχανισμού, «πουθενά αλλού δεν υπάρχει λιγότερη φαντασία και πειραματισμός, πουθενά αλλού η αποστροφή για θεμελιακές αλλαγές δεν είναι τόσο πεισματική όσο στους πολιτικούς μηχανισμούς... Η δημιουργία νέων πολιτικών δομών» δεν θα είναι αποτέλεσμα ούτε πολιτικών αγώνων, που εξακολουθούν να βρίσκονται στο θεσμικό προσκήνιο, ούτε «μιας μεγάλης νύχτας», «αλλά θα είναι το αποτέλεσμα χίλιων καινοτομιών και χίλιων αντιπαραθέσων που θα παρεμβαίνουν σε πολλαπλά επίπεδα, σε πολλαπλούς χώρους, για ολόκληρες δεκαετίες... Σε τελική ανάλυση, εμείς οι ίδιοι είμαστε οι πρωταγωνιστές της αλλαγής. Εμείς οι ίδιοι πρέπει να προχωρήσουμε σε στρατηγικά εντοπισμένες ενέργειες πάνω στους υπάρχοντες πολιτικούς μηχανισμούς ώστε να επιταχύνουμε τους μετασχηματισμούς που επιβάλλονται. Όπως έγινε με τη γενιά των παλιών επαναστατών, η μοίρα μας μας είναι το χρέος μας να δημιουργήσουμε τη μοίρα μας».

II. Η πείνα τους το φαΐ μας

Είμαστε έτοιμοι να φάμε λιγότερο, αλλά καλύτερα, αν αυτό μπορεί να περιορίσει την πείνα στον κόσμο; Αυτό είναι το ερώτημα που μας μπαίνει σήμερα για πρώτη φορά. Μέχρι τώρα μας διαβεβαίωναν αδιάκοπα πως δεν υπάρχει καμιά σχέση ανάμεσα στη δική μας υπερκατανάλωση κρεάτων, λιπών, ζάχαρης και τον υποσιτισμό εκατοντάδων εκατομμυρίων κατοίκων του τρίτου κόσμου. Να δώμας που στην Παγκόσμια Ημέρα Διατροφής, δύο οργανισμοί αναλαμβάνουν να διαταράξουν την επανάπτωσή μας: πρόκειται για τις οργανώσεις Αδερφοί των Ανθρώπων και Γη των Ανθρώπων¹.

Στηριζόμενες πάνω σε δεκάδες ειδικούς και εκατοντάδες μαρτυρίες, οι δύο οργανώσεις καταδεικνύουν, με βάση αριθμούς, αναφορές και διαγράμματα, πως ο υπερσιτισμός μας προκαλεί ή επιδεινώνει την πείνα στον υπόλοιπο κόντρο. Όλα γίνονται σαν να αρπάζαμε καθημερινά την μπουκιά από το στόμα των πιο φτωχών ανάμεσα στους φτωχούς.

Φυσικά, δεν είμαστε, ο καθένας ατομικά και άμεσα, ένοχοι (αν και, όπως θα δούμε, μπορούμε ατομικά να συμβάλλουμε στο να αλλάξει η κατάσταση). Η εκτροπή των πηγών διατροφής του πλανήτη οργανώνεται από γιγαντιαίες βιομηχανίες, από διεθνείς χο-

1. Τα στοιχεία γι' αυτό το άρθρο αντλήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τους εξαιρετικούς φακέλλους αυτών των δύο ενώσεων. Για οποιαδήποτε πληροφορία, εγγραφή και δωρέες, μπορείτε να γράψετε στη διεύθυνση: Charles Condamines, Frères des Hommes, 20, rue du Refuge, 78 Versailles.

ντρεμπόρους με παγκόσμια δικτύωση, από εταιρίες πετρελαίου και τράπεζες που δεν ζήτησαν τη γνώμη μας ούτε περίμεναν τη συγκατάθεσή μας. Άλλα το γεγονός παραμένει: επωφελούμαστε από αυτή την εκτροπή, και αυτό αντανακλάται στις συνήθειες διατροφής μας, καταναλώνουμε πολύ μεγαλύτερο κομμάτι από το μερίδιο των παγκόσμιων πηγών διατροφής που μας αναλογεί.

Ας δούμε καλύτερα τους αριθμούς. Σύμφωνα με τους διαιτολόγους, ο άνθρωπος χρειάζεται καθημερινά μια ποσότητα 2.400 θερμίδων (συν βιταμίνες, πρωτεΐνες και μεταλλικά άλατα) για να μπορεί να διάγει μια φυσιολογική ζωή. Για το 13% των Λατινο-αμερικανών, το 25% των Αφρικανών, το 28% των Ασιατών, η καθημερινή ποσότητα είναι κάτω από 2.200 θερμίδες. Για το 59% των Μπενγκάλι, είναι μικρότερη από 1.800 θερμίδες. Για τον Ευρωπαϊο, η ποσότητα αυτή είναι 3.000 θερμίδες.

«Η παγκόσμια παραγωγή δημητριακών», γράφει η Διεθνής Τράπεζα σε μια από τις πρόσφατες εκθέσεις της, «θα αρκούσε από μόνη της για να εξασφαλίσει σε κάθε άντρα, γυναίκα και παιδί ένα σιτηρέσιο που να ξεπερνά τις 3.000 θερμίδες και τα 65 γραμμάρια πρωτεΐνών την ημέρα, πράγμα που είναι κατά πολύ ανώτερο από τις ανάγκες. Ια να εξαλειφθεί η κακή σίτιση, θα αρκούσε να αναπροσανατολιστεί το 2% της παγκόσμιας παραγωγής δημητριακών προς εκείνους που το έχουν ανάγκη». Είναι λοιπόν λάθος να πιστεύουμε πως οι πηγές διατροφής σπανίζουν. Η αλήθεια είναι ότι εμείς ιδιοποιούμαστε πολύ περισσότερες από το μερίδιό μας. Με το ένα τέταρτο μονάχα του παγκόσμιου πληθυσμού, οι πλούσιες χώρες καταναλώνουν το μισό της παγκόσμιας παραγωγής δημητριακών και το ένα τρίτο της θαλάσσιας αλιείας. Καταναλώνουμε τρεις φορές περισσότερα δημητριακά κατά κεφαλή από τους λαούς του φτωχού κόσμου. Πώς τα καταφέρνουμε να καταβροχθίζουμε τόσα σιτηρά; Είναι πολύ απλό: στις χώρες μας, τα μισά από τα δημητριακά που καταναλώνονται πηγαίνουν στα ζώα. Τα ζώα των πλουσίων χωρών καταναλώνουν το ένα τρίτο της παγκόσμιας παραγωγής δημητριακών, δηλαδή όσο και δύο δισεκατομμύρια κάτοικων του τρίτου κόσμου. Στη Γαλλία, το 60% της παραγωγής δημητριακών δίνεται στα ζώα.

Χωρίς αμφιβολία, αυτά τα δημητριακά δεν τα αφαιρούμε άμεσα από τους φτωχούς λαούς, τουλάχιστον όχι από πρώτη άποψη. Γιατί οι βιομηχανοποιημένες χώρες ανήκουν οι ίδιες στους μεγαλύτερους παραγωγούς και εξαγωγείς σιτηρών. Η Βόρεια Αμερική, η Αργεντινή, η Αυστραλία, η Γαλλία εξασφαλίζουν το μεγαλύτερο μέρος του παγκόσμιου εμπόριου σιτηρών. Ωστόσο μας λένε ψέμματα όταν θέλουν να μας κάνουν να πιστέψουμε πως τα πλεονάσματα

δημητριακών πρέπει να αποδοθούν στην αποτελεσματικότητα των τεχνικών μας. Στην πραγματικότητα, αποκρύβουν ένα σύνολο από τεράστια ελλείμματα σε άλλους τομείς διατροφής. Ο βιομηχανικός κόδσμος παράγει ένα πλεόνασμα σιτηρών επειδή υποχρεώνει τους υπο-αμειβόμενους εργάτες γης του τρίτου κόσμου να παράγουν μια τεράστια μάζα τροφίμων που προορίζονται αποκλειστικά για μας. Συνολικά, ο πλούσιος κόδσμος ιδιοποιείται για τη διατροφή του το 25% των εδαφών του φτωχού κόδσμου.

Τι καλλιεργείται σ' αυτά τα εδάφη; Οι ανανάδες, οι μπανάνες, τα αβοκάντο και οι φράουλες της Αφρικής και της Κεντρικής Αμερικής δεν είναι παρά πρόσφατες εκμεταλλεύσεις. Το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών που ιδιοποιούμαστε είναι οι απέραντες φυτείες καφέ και κακάο· σόγια, αραχίδες και άλλα ελαιούχα φυτά· ζαχαροκάλαμο και, τελευταία, μανιόκα.

Για παράδειγμα, στην Γκάνα, το κακάο καταλαμβάνει το 56% των καλλιεργούμενων εδαφών. Στη Σενεγάλη, είναι η αραχίδα που καταλαμβάνει το 52%. Οι χώρες της Καραϊβικής, εξάγουν ποσότητες ζάχαρης και φρουτών που αντιστοιχούν σε 2.500 θερμίδες την ημέρα κατά κάτοικο τη στιγμή που τα παιδιά σ' αυτές τις χώρες υποφέρουν από ελλειμματική διατροφή. Οι οχτώ χώρες του Σαχέλ, στην περίοδο αιχμής της δολοφονικής ξηρασίας του 1971-1973, εξακολουθούσαν να εξάγουν δύο έως πέντε φορές περισσότερες πρωτεΐνες από αυτές που εισήγαγαν με τη μορφή δημητριακών. Στη Βραζιλία, πέντε εκατομμύρια εκτάρια, δηλαδή το ένα πέμπτο των καλλιεργούμενων εδαφών, χρησιμεύουν στην παραγωγή σόγιας που προορίζεται για τη Δυτική Ευρώπη.

Παντού, αυτές οι εξαγωγικές καλλιέργειες γίνονται σε βάρος των καλλιεργιών τροφίμων και του επιπέδου της διατροφής των πληθυσμών. Επειδή ιδιοποιούμαστε αυτά τα εδάφη για την παραγωγή αραχίδας, η Σενεγάλη είναι υποχρεωμένη να εισάγει το μισό ρύζι της και όλο το στάρι της. Σε όλη τη Δυτική Αφρική, οι καλλιέργειες τροφίμων όπως κεχρί, γλυκοπατάτες, κλπ., θυσιάζονται στις εξαγωγικές καλλιέργειες που ο βιομηχανοποιημένος κόδσμος, πληρώνει, εν μέρει τουλάχιστον, σε δημητριακά, οι εισαγωγές των οποίων στην Αφρική τριπλασιάστηκαν μέσα σε δέκα χρόνια.

Στη Βραζιλία, η επέκταση των καλλιεργιών σόγιας έγινε σε βάρος των μαυροφάσουλων, που αποτελούν την κύρια πηγή πρωτεΐνών για τις φτωχές μάζες. Σε τέτοιο σημείο που η διαθέσιμη ποσότητα πρωτεΐνών για τη διατροφή των Βραζιλιάνων μειώθηκε κατά 6% την ίδια στιγμή που η παραγόμενη ποσότητα αυξανόταν κατά 68%. Ήδια κατάσταση παρατηρείται και στην Ταϊλάνδη: αυτή η χώρα που κάποτε είχε μεγάλα πλεονάσματα ρύζιού, σήμερα δεν διαθέτει

παρά 1.900 θερμιδες την ημέρα κατά κάτοικο. Ωστόσο εξάγει στην Ευρώπη έξι με οκτώ εκατομμύρια τόννους μανιόκας το χρόνο. Η γερμανο-ολλανδική εταιρία που οργανώνει την εξαγωγή της ελπίζει να φτάσει τα είκοσι εκατομμύρια τόννους το 1985.

Αλλά η μανιόκα, όπως και η σόγια, που η Ευρώπη δίνει στα ζώα, μπορεί να χρησιμεύσει και χρησίμευε μέχρι τώρα στην ανθρώπινη διατροφή. Γιατί το πουλάνε σ' εμάς σαν ζωτροφή; Γιατί χώρες σαν την Βραζιλία, το Ζαΐρ, τη Νιγηρία, το Σουδάν, την Ινδία, όπου ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού υποσιτίζεται, προτιμούν να πουλάνε τα αγροτικά τους προϊόντα στους πλούσιους λαούς παρά να τρέφονται καλύτερα οι ίδιες; Σίγουρα όχι επειδή το βρίσκουν συμφέρονταν οι αγρότες: οι καλλιέργειες τροφίμων θα τους επέτρεπαν να παράγουν δύο με τρεις φορές περισσότερα τρόφιμα από αυτά που μπορούν να αγοράσουν με τα χρήματα που εισπράττουν πουλώντας τις εμπορικές καλλιέργειες τους. Η απάντηση βρίσκεται μάλλον σ' αυτή τη βίαιη διατύπωση των Αδελφών των Ανθρώπων: «Ένας χοίρος ή μια αγελάδα της Νορμανδίας, ένας γάτος ή ένας σκύλος του Παρισιού έχουν αγοραστική δύναμη πολὺ ψηλότερη από τους ακτήμονες αγρότες του τρίτου κόσμου».

Πράγμα που σημαίνει: η καλλιέργεια σόγιας για τις αγελάδες μας είναι πιο αποδοτική για τους βραζιλιάνους μεγαλοκτηματίες, για παράδειγμα, από την καλλιέργεια μαυροφάσουλων για τις βραζιλιάνικες μάζες. Γιατί η αγοραστική δύναμη των αγελάδων μας είναι μεγαλύτερη από εκείνη των φτωχών Βραζιλιάνων. Η ίδια η σόγια έχει γίνει τόσο ακριβή, στη Βραζιλία, ώστε ένα τρίτο του πληθυσμού δεν μπορεί πια να αγοράσει ούτε τους κόκκους ούτε το λάδι της σόγιας. Πράγμα που αποδεικνύει ότι δεν αρκεί να εξασφαλιστούν στον τρίτο κόσμο «δίκαιες τιμές» για τα αγροτικά προϊόντα που εξάγει. Οι σχετικά ψηλές τιμές που θα μπορούσαμε να εγγυηθούμε μπορεί να έχουν σαν αποτέλεσμα την ακόμα μεγαλύτερη επιδείνωση της πείνας στον τρίτο κόσμο, μια και ενθαρρύνουν την ανάπτυξη εμπορικών καλλιεργειών σύμφωνα με τις δικές μας επιθυμίες, και επιταχύνουν την εκδιώξη των κολλήγων από τους μεγαλοκτηματίες που διαθέτουν μηχανικά μέσα. Η εξασφάλιση ψηλότερων τιμών δεν έχει θετικό αποτέλεσμα παρά μόνο αν χρησιμεύει πραγματικά για να ανεβάσει την αγοραστική δύναμη των φτωχών μαζών.

Οι βιομηχανοποιημένες χώρες μπορούν άραγε να δράσουν σ' αυτή την κατεύθυνση; Μπορούν και μάλιστα, όπως θα δούμε, κάτι τέτοιο ανταποκρίνεται στα συμφέροντα των λαών τους. Άλλα για να το κατορθώσουν αυτό, θα πρέπει να έρθουν σε ρήξη μ' αυτή την οργάνωση της σπατάλης που βρίσκεται στη βάση του δικού μας

συστήματος παραγωγής και κατανάλωσης τροφίμων. Αυτή τη στιγμή, η Ευρώπη εισάγει κάθε χρόνο για την κτηνοτροφία της 35 εκατομμύρια τόννους κόκκους και πλακούντα σόγιας, αραχίδας, βαμβακιού και άλλων «πρωτεΐνοχων» τα οποία (συνυπολογιζόντας και τις νέες ποικιλίες σπόρων βαμβακιού) μπορούν να χρησιμεύσουν εξίσου καλά στην ανθρώπινη διατροφή. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των στατιστικολόγων, στον τρίτο κόσμο κυρίως, θα μπορούσαν να συλλεχθούν τουλάχιστον 40 εκατομμύρια τόννοι δημητριακών αντί για τα «πρωτεΐνοχα» που εισάγει η Ευρώπη.

Αυτές οι εισαγωγές ανταποκρίνονται στις ανάγκες του ίδιου του πληθυσμού; Σε καμία περίπτωση, απαντούν οι διαιτολόγοι. Οι Γάλλοι απέχουν πολύ από το να τρέφονται καλά μόνο και μόνο επειδή τρώνε 111 κιλά κρέας κατά κεφαλή το χρόνο, έναντι 95 το 1970, 84 το 1965, 50 το 1955, 38 το 1900. Αντίθετα, οι πρωτεΐνες του κρέατος δεν είναι οι πιο θρεπτικές και δεν αξίζουν περισσότερο από πολλές φυτικές πρωτεΐνες.

Για να το καταλάβουμε αυτό, θα πρέπει να ξέρουμε το εξής: από τα είκοσι αμινοξέα που αποτελούν τους ιστούς του ανθρώπινου σώματος, υπάρχουν οκτώ που ο οργανισμός δεν μπορεί να συνθέσει μόνος του. Πρέπει να τα βρει στην τροφή του, σε αυστηρά καθορισμένες αναλογίες. Αν η διατροφή του παρουσιάζει έλλειψη έστω και ενός αμινοξέος από τα οκτώ, η τροφή θα είναι ελλειμματική όποια και αν είναι η ποσότητα που καταναλώνει γιατί τότε αυτή δεν μπορεί να αφομοιωθεί.

Για να πάρουμε τα οκτώ αμινοξέα σε κατάλληλες αναλογίες, αποκτήσαμε τη συνήθεια να τρώμε ζωϊκές πρωτεΐνες. Άλλα το κρέας δεν είναι το ζωϊκό προϊόν που αφομοιώνεται καλύτερα απ' όλα: αφομοιώνεται μονάχα το 70 ή 75%, έναντι 85% για τα γαλακτομικά προϊόντα και 92% για τα αυγά.

Αν τα ζωϊκά προϊόντα αποτελούν την πιο βολική πηγή αμινοξέων, εντούτοις δεν είναι απαραίτητα: μπορούμε να εξασφαλίσουμε μια πλήρη και ισορροπημένη διατροφή συνδυάζοντας στο ίδιο γεύμα διάφορα φυτικά προϊόντα: όπως δημητριακά (που περιέχουν πολλούς υδατάνθρακες βραδείας καύσεως και 12% πρωτεΐνες) μαζί με δσπρια (που περιέχουν 25 με 50% πρωτεΐνες) ή καρύδια (μέχρι 80% πρωτεΐνες). Οι μη ευρωπαϊκοί πολιτισμοί το γνωρίζουν αυτό καλά όταν συνδυάζουν με το κουσκούς ή το κεχρί ρεβύθια ή σόγια, με το ρύζι ή το καλαμπόκι μαυροφάσουλα ή αραχίδες, και όλα αυτά τα συνοδεύουν με χορταρικά και μυρωδικά πλούσια σε βιταμίνες².

2. Βλέπε κυρίως Claude AUBERT, *'Eva άλλο πιάτο. Πρακτικές συμβουλές για μια διατροφή υγεινή, απλή, νόστιμη και οικονομική*, έκδ. Debard, και Frances MOORE LAPPE Χωρίς κρέας και χωρίς λόπη, έκδ. L'Etincelle, Μοντρέαλ (Κεμπέκ).

Οι εισαγωγές ζωοτροφών αντιπροσωπεύουν

Υπερπόντια αγρο-
τική επιφάνεια που
Εκατομμύρια τόννοι έχει δεσμευτεί επί¹
ισοδύναμου-δημητρια- % της συνολικής
κών αγροτικής επιφάνειας
της χώρας εισαγωγέα

ΓΑΛΛΙΑ	5,13	4%
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	12	22%
ΒΕΛΓΙΟ	4	
+ ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ		59%
ΚΑΤΩ ΧΩΡΕΣ	11,7	110%

*Για την παραγωγή
ενός κιλού χρειάζεται η παρακάτω ποσότητα
ισοδύναμου-δημητριακών
(σε κιλά)*

ΑΥΓΑ	4,2
ΠΟΥΛΕΡΙΚΑ	4,8
ΧΟΙΡΙΝΟ	4,8
ΑΡΝΙ	8
ΜΟΣΧΑΡΙ	8
ΒΟΔΙ, ΤΑΥΡΙΔΙΟ	11 έως 20

Επειδή, για ένα κιλό ζωικές πρωτεΐνες χρειάζονται τέσσερα έως είκοσι κιλά δημητριακά και δσπρια (βλέπε τον πίνακα), το κρέας θεωρούνταν μέχρι τα μισά αυτού του αιώνα μια τροφή πολυτελείας που άλλωστε δεν ήταν απαραίτητη. Η βιομηχανοποίηση της κτηνοτροφίας άλλαξε την κατάσταση. Χάρη στα «πρωτεΐνούχα», τη μανιόκα, το ψαράλευρο, κλπ., που αγοράζονταν σε χαμηλές τιμές από τον τρίτο κόσμο, οι πολυεθνικές εταιρίες αγρο-διατροφής εφάρμοσαν τεχνικές κτηνοτροφίας «εκτός εδάφους». Προμηθεύουν τα μίγματα τροφίμων, τις οδηγίες χρήσεως επακριβώς, το σχέδιο των κτιρίων εκτροφής, τα κοτοπουλάκια, τους μικρούς χοίρους, τα μοσχάρια, τα αρνιά, όλα επιλεγμένα, σε «κτηνοτρόφους» από τους οποίους ξαναγοράζουν στη συνέχεια τα ζώα που, μετά από ένα

συγκεκριμένο αριθμό ημερών, θα έχουν όλα το ίδιο ακριβώς βάρος και την ίδια όψη.

«Ο κτηνοτρόφος», όπως έδειξε ο Μπερνάρ Λαμπέρ³, έχει μεταβληθεί σε εργάτη φασόν κατ' οίκον: πρέπει να εκτελέσει κατά γράμμα τις οδηγίες του προμηθευτή του που είναι επίσης ο μοναδικός του πελάτης. Το αγρόκτημά του ονομάζεται πια «εργαστήρι» όπου βρίσκονται δεκάδες χιλιάδες κόττες που θα σφαγούν μέσα σε 45 μέρες· ή εκατοντάδες μοσχάρια που, μόλις οκτώ ημερών, στοιβάζονται σε σταύλους και σφάζονται σε ηλικία εκατό ημερών. Τα ζώα δεν ακουμπάνε ποτέ το πόδι τους στη γη, δεν βλέπουν το φως της ημέρας, αναπνέουν κλιματιζόμενο αέρα, και είναι καταδικασμένα σε απόλυτη ακινησία εξαιτίας της στενότητας του χώρου όπου είναι τοποθετημένα. Η χορήγηση ηρεμιστικών και αντιβιοτικών γίνεται υποχρεωτική για να διατηρηθούν στη ζωή αυτά τα γεμάτα λίπος, αναιμικά και με καταπιεσμένα ένστικτα ζώα.

Μέσα σε 25 χρόνια, η βιομηχανική κτηνοτροφία επέτρεψε τη μείωση κατά 25 έως 50% της πραγματικής τιμής των χοιρινών, πουλερικών και αυγών. Μόνο το βόδι αυξήθηκε (κατά 45% σε σταθερά φράγκα), γιατί πρέπει να αναπτυχθεί επί τρία χρόνια, πράγμα που απαγορεύει να υποβληθεί στα ίδια μαρτύρια με τα ζώα που σκοτώνουν πολύ νέα. Μεταβαλλόμενο σε τροφή βάσης, το βιομηχανικό κρέας εκτόπισε τα δημητριακά και τα όσπρια από το διαιτολόγιο του πληθυσμού.

Για την αγροτιά, αυτή η εξέλιξη κατέληξε σε μια πλήρη υποδούλωση. Ο κτηνοτρόφος μεταβλήθηκε ουσιαστικά σε μεταποιητή, αιχμάλωτο των βιομηχανικών προϊόντων που του προμηθεύουν τα τραστ αγρο-διατροφής. Στα 100 φράγκα που εισπράττει ο κτηνοτρόφος, τα 77 τα πληρώνει στους προμηθευτές βιομηχανικών προϊόντων. Τα μικρά περιθώρια που διαθέτουν ωθούν τους κτηνοτρόφους να παράγουν σε όλο και μεγαλύτερη κλιμακα, αλλά μ' αυτό το ρυθμό, μονάχα ένας μικρός αριθμός μεγαλοκτηνοτρόφων μπορεί να επιζήσει. Έτσι, τα δύο τρίτα των γαλλικών κοτόπουλων παράγονται σε 2.300 εργαστήρια με πάνω από 10.000 κόττες το καθένα. Ο αριθμός των σταύλων με πάνω από είκοσι αγελάδες αυξήθηκε στο μισό μέσα σε έξι χρόνια, αλλά το 25% των γαλακτομικών εκμεταλλεύσεων εξαφανίστηκε. Η κτηνοτροφία εκτός εδάφους έσωσε, αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτή τη λέξη, την αγροτική οικονομία της Βρεταννής εξαφανίζοντας όμως τους αγρότες. Από τις 120.000 εκμεταλλεύσεις που απομένουν, οι μισές θα χαθούν μαζί με τους

3. Βλέπε Bernard LAMBERT, *Oi αγρότες στην πάλη των τάξεων*, έκδ. Seuil.

ηλικιωμένους ιδιοκτήτες που τις κατέχουν. Το ίδιο θα γίνει και με τις μισές από τις 850.000 εκμεταλλεύσεις πλήρους απασχόλησης που υπάρχουν στη Γαλλία.

Όπως ακριβώς συμβαίνει με την αγροτιά του τρίτου κόσμου, έτσι και η γαλλική αγροτιά μεταβάλλεται σε υπερογλάφιο των τραστ αγρο-διατροφής χάνοντας τον έλεγχο των μεθόδων και των καλλιεργειών της, και βλέποντας τις συνθήκες ζωής της να χειροτερεύουν.

Μήπως όμως κερδίζουν τουλάχιστον οι καταναλωτές; Ναι, στον βοθύο που διαθέτουν μια αφθονότερη και φτηνή τροφή. Όχι, στον βαθύο που τρέφονται όλοι και πιο άσχημα με ανθυγιεινά τρόφιμα. Η ημερήσια κατά κεφαλή κατανάλωση είναι σήμερα 300 γραμμάρια κρέας, 100 γραμμάρια ζάχαρη και 200 γραμμάρια δημητριακά. Σε σύγκριση μ' αυτό που θα λέγαμε υγιεινή κατανάλωση, η ποσότητα ζάχαρης είναι 330% της φυσιολογικής, η ποσότητα λιπών 200 έως 300%, των πρωτεΐνών 160 έως 200%, ενώ ο αριθμός των θερμίδων είναι κατά 50% ψηλότερος. Αντίθετα, η διάιτα των Γάλλων είναι έντονα ελλειμματική σε ασβέστιο και φυτικές ίνες, συχνά ακόμα και σε βιταμίνες. Τερηδόνα στα δόντια, καρδιο-αγγειακές παθήσεις, πέτρες στα νεφρά και τη χολή, κιρσοί, δυσκοιλιότητα, αιμορροίδες, καρκίνος του εντέρου κλπ., είναι το αποτέλεσμα αυτών των διαιτητικών συνηθειών με συνέπεια μια τερατώδη ιατρο-φαρμακευτική κατανάλωση⁴.

Στην άλλη άκρη της αλυσίδας, οι καταστροφές και το κόστος τους είναι ακόμα πιο σημαντικά γιατί είναι πολύ πιο δύσκολο να επανορθωθούν. Η κτηνοτροφία εκτός εδάφους παράγει, πράγματι, τεράστιες συγκεντρώσεις περιττωμάτων ή κοπριάς τα οποία, αντί να διασκορπίστούν, αφού ωριμάσουν, στα χωράφια, θα πάνε να μολύνουν τα τρεχούμενα νερά και τα υδροφόρα στρώματα. Όσο για τη γη, αυτή φτωχαίνει από την έλλειψη κοπριάς και απαιτεί όλο και μεγαλύτερες ποσότητες χημικών λιπασμάτων τα οποία, με τη σειρά τους, μολύνουν τα νερά και τα υδροφόρα στρώματα με το διαλυτό άζωτο που περιέχουν, σε τέτοιο σημείο που κάνουν το νερό ακατάλληλο για κατανάλωση.

Σ' αυτές τις άμεσες επιπτώσεις προστίθενται και «παραμορφωτικές συνέπειες» σαν τις παρακάτω: τα βοσκοτόπια εγκαταλείπονται γιατί οι αγρότες των ορεινών περιοχών, δεν μπορούν να αντέξουν τον ανταγωνισμό της βιομηχανικής κτηνοτροφίας. Ταυτόχρονα, ελλείψει εμπορικών αγορών, η καλλιέργεια μηδικής και κτηνοτροφικών ψυχανθών (τριφύλι,

4. Βλέπε Stella και Joël de ROSNAY, *Η κακή διατροφή*, έκδ. Olivier Orban, Παρίσι.

κλπ.), που εμπλουτίζει το έδαφος, υποχωρεί σε δύφελος των εκτατικών καλλιεργειών δημητριακών που διαθέτουν εγγυημένες τιμές. Αποτέλεσμα: υπάρχει πλεόνασμα δημητριακών και αυτά τα πλεονάσματα, μια και δε μπορούν να πουληθούν στην πραγματική τους τιμή, διοχετεύονται με ζημιά: επιδοτείται η εξαγωγή τους, η παραποίησή τους, η χρησιμοποίησή τους στη διατροφή των βοοειδών. Αυτές οι επιδοτήσεις στοιχίζουν περίπου 3 δισεκατομμύρια στους ευρωπαίους καταναλωτές.

Οι επιδοτήσεις στη βιομηχανία γάλακτος τους στοιχίζουν τρεις φορές περισσότερο. Εδώ ο παραλογισμός φτάνει στο απόγειο:

Πρώτη φάση: χάρη στα «πρωτεΐνούχα» που εισάγονται από τον τρίτο κόσμο, εξοικονομείται πολύ γάλα στην εκτροφή μοσχαριών ενώ ταυτόχρονα αυξάνεται η απόδοση των γαλακτοφόρων αγελάδων. Οι διαθέσιμες ποσότητες γάλακτος πολλαπλασιάζονται επί δέκα.

Δεύτερη φάση: η παραγωγή γάλακτος ξεπερνά κατά 10% τις ευρωπαϊκές ανάγκες. Τα ετήσια πλεονάσματα ισοδυναμούν με μια λίμνη διαστάσεων ένα επί δύο χιλιόμετρα, και βάθους πέντε μέτρων. Αυτά τα πλεονάσματα μετατρέπονται σε βούτυρο και σε σκόνη ώστε να γίνουν αποθηκεύσιμα. Συγκεκριμένα, τουλάχιστον το 56% του γάλακτος της Βρεταννής πηγαίνει να διογκώσει αυτά τα αποθέματα.

Τρίτη φάση: τα αποθέματα της ΕΟΚ ανέρχονται σε 230 εκατομμύρια κιλά γάλα σε σκόνη και σε 350 εκατομμύρια κιλά βούτυρο, που είναι αδύνατο να πουληθούν. Θα διοχετεύθονται λοιπόν με ζημιά, με μια γενναιά επιδότηση, προς την Ανατολική Ευρώπη και, κυρίως, προς τις βιομηχανίες αγρο-διατροφής που θα ενσωματώσουν τη σκόνη γάλακτος στην τροφή των ζώων.

Μ' αυτό τον τρόπο η βιομηχανία αγρο-διατροφής λεηλατεί τα εδάφη του φτωχού κόσμου, υποδούλωνται την αγροτιά των πλούσιων χωρών, καταστρέφει την αυτονομία διατροφής τόσο εδώ όσο και εκεί κάτω, για να καταλήξει σ' αυτό το ωραίο αποτέλεσμα: τα μοσχάρια μας, τοποθετημένα σε ακτίνα βολής, τρώνε επανυδατωμένη και ξαναζεσταμένη σκόνη γάλακτος αντί να πίνουν αυτό το γάλα από τα μαστάρια της μητέρας τους. Κόστος της επιχείρησης: ένα λίτρο πετρέλαιο για κάθε λίτρο γάλα συν 9 δισεκατομμύρια διάφορων επιδοτήσεων. Υψώς της επισιτιστικής βοήθειας στον τρίτο κόσμο: 1,5 δισεκατομμύριο.

Και κλείνει ο κύκλος. Η κακή μας διατροφή απορρέει από τη λεηλάτηση του τρίτου κόσμου. Εξού και το σύνθημα που έριξαν οι Αδελφοί των Ανθρώπων και η Γη των Ανθρώπων, «Εδώ να τρεφόμαστε καλύτερα. Εκεί να νικήσουμε την πείνα». Και εκεί και

εδώ, να απελευθερωθεί ο πληθυσμός, πρώτα απ' όλους οι αγρότες, από τον ασφυκτικό έλεγχο των πολυυθνικών αγρο-διατροφής. Εδώ όπως κι εκεί, να ξανακατακτήσουμε την αυτονομία διατροφής, δηλαδή την ικανότητα των εθνών να διατρέφονται μόνα τους.

Αλλά από πού ν' αρχίσουμε; Στην πράξη, χρειάζονται τρεις συνδυασμένες ενέργειες.

I. Να μειώσουμε τις εισαγωγές μας σε «πρωτεΐνούχα» να ενθαρρύνουμε την εκτροφή ζώων με προϊόντα του δικού μας εδάφους. Πώς; Για παράδειγμα, μεταφέροντας στη «Φυσική» κτηνοτροφία (συγκεκριμένα στο μοσχάρι που ζει με τη μητέρα του) τις επιδοτήσεις που συντηρούν, σε όφελος αποκλειστικά των βιομηχανιών, την παραγωγή, τη μετατροπή και τελικά την καταστροφή των πλεονασμάτων γάλακτος. Η ανεξαρτησία της χώρας, το εμπορικό της ισοζύγιο, η υγεία του πληθυσμού της, δλα έχουν να κερδίσουν απ' αυτό. Το κρέας θα είναι καλύτερο —και λιγό πιο ακριβός.

II. Να μάθουμε (ή να ξαναμάθουμε), ήδη από το νηπιαγωγείο, να τρώμε λιγότερο κρέας, λιγότερα λίπη, λιγότερη ζάχαρη. Οι οικονομίες που θα κάνουμε μ' αυτό τον τρόπο μπορούν να χρησιμεύουν άμεσα στην πάλη κατά της πείνας. Στη Νορβηγία, όπου ο νόμος απαγορεύει τη διατροφή των ζώων με σιτάρι, είκοσι χιλιάδες πολίτες έχουν προσχωρήσει στο κίνημα «The Future in our Hands» (το μέλλον στα χέρια μας). Πειραματίζονται εθελοντικά σε πιο λιτούς τρόπους ζωής και προσφέρουν όλες ή ένα μέρος από τις οικονομίες που πραγματοποιούν σε ενέργειες τοπικής δράσης, στον τρίτο κόσμο. Ένα τέτοιο κίνημα πρόσπαθει σήμερα να ξεκινήσει στη Γαλλία⁵ η καμπάνια των οργανώσεων Αδελφοί των Ανθρώπων και Γη των Ανθρώπων.

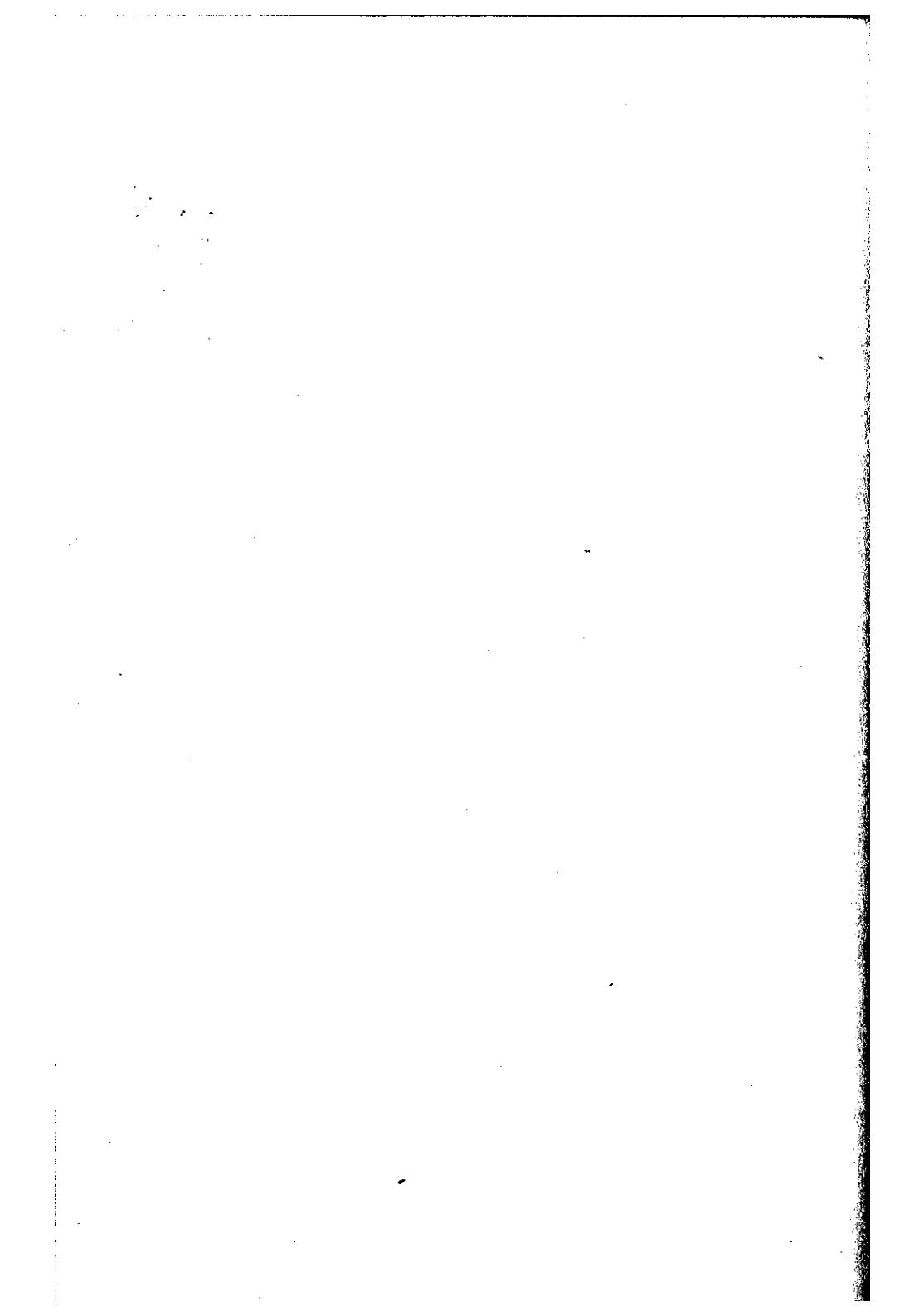
III. Να σταματήσουμε σταδιακά τις αγορές αγροτικών προϊόντων από τις χώρες της πείνας· να αναπτύξουμε εκεί καλλιέργειες τροφίμων αντί για εξαγωγικές καλλιέργειες. Μπορούμε να το κάνουμε αν εφαρμόσουμε τον ακόλουθο τρόπο βοήθειας: αντικαθιστώντας προοδευτικά τις αγορές «πρωτεΐνούχων», μανιόκας, κλπ., με αγορές —σε εγγυημένες τιμές— ρυζιού, όσπριων, κεχριού, σόργο. Αλλά η Γαλλία μεταξύ των άλλων δεν θα

5. Σχετικά με την κτηνοτροφία σε προσωρινά λιβάδια, βλέπε την υψηλού επιστημονικού επιπέδου μαρτυρία του André POCHON, βρετόνου κτηνοτρόφου, «Λευκό τριφύλι», Τεχνικό Ινστιτούτο εκτροφής βοοειδών, 149, rue de Bercy, 75595, Παρίσι.

6. Βλέπε σημείωση I.

παραλαμβάνει αυτά τα προϊόντα. Θα ζητάει να παραδοθούν σε αποθήκες, που έχουν συμφωνηθεί από πριν, στην ίδια τη χώρα παραγωγό. Και θα διαπραγματεύεται με την ενδιαφερόμενη κυβέρνηση έναν τρόπο συλλογής και διανομής που να εγγυάται ότι η ντόπια αγροτιά θα επωφελείται από εγγυημένες τιμές και οι φτωχές μάζες από τη διάθεση αυτών των προϊόντων.

Αυτή η μορφή βοήθειας θα είναι πολύ πιο αποτελεσματική από τις δωρεές σε χρήμα ή δημητριακά που καταστρέφουν τους ντόπιους αγρότες και πλουτίζουν τους κερδοσκόπους. Η πείνα δεν πρόκειται να νικηθεί πάρα μόνο αν βοηθήσουμε τους φτωχούς λαούς να βοηθήσουν οι ίδιοι τον εαυτό τους.

III. 1. Το τέλος της πλήρους απασχόλησης*

Ο συνδικαλιστής Τσαρλς Λέβινσον, γενικός γραμματέας της Διεθνούς Ομοσπονδίας της Χημείας, το διακήρυξσε εδώ και δέκα χρόνια, σ' ένα προφητικό έργο¹. Ο Γκύντερ Φρίντρικς, υπεύθυνος του τομέα Αυτοματοποίηση της I.G. Metall (το συνδικάτο των μεταλλουργών) στη Φραγκφούρτη, το αποδεικνύει εδώ και πολλά χρόνια: η αυτοματοποίηση επιτρέπει την εξοικονόμηση τόσο εργασίας όσο και κεφαλαίου. Επιτρέπει να παράγουμε περισσότερο και καλύτερα με μειωμένη εργατική δύναμη και μηχανές οι οποίες, παρά τον εξεζητημένο αυτοματισμό τους, κοστίζουν λιγότερο από τις κλασικές μηχανές που αντικαθιστούν. Και πρέπει να πούμε πως η εξοικονόμηση εργατικού δυναμικού πραγματοποιείται τώρα ταυτόχρονα και στους δύο πόλους: χρειάζονται λιγότεροι εργάτες για να λειτουργήσουν τις μηχανές αλλά και για να τις κατασκευάσουν.

Είναι λοιπόν μάταιο να ελπίζει κανείς πως η παραγωγή αυτοματοποιημένων μηχανών θα δημιουργήσει τόσες θέσεις εργασίας όσες καταργούν αυτές οι μηχανές. Αντίθετα: στη γιαπωνέζικη βιομηχανία διαπιστώθηκε ότι κάθε εργαζόμενος που κατασκευάζει ρομπότ καταργεί πέντε θέσεις εργασίας στις επόμενες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας. Στις υπηρεσίες, η αναλογία μπορεί να είναι ακόμα ψηλότερη. Ο Ζακ Ατταλί αναφέρει το παράδειγμα των

* Κείμενο που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό *Nouvel Observateur*, στις 31 Ιουλίου 1982.

1. *O παγκόσμιος πληθωρισμός και οι πολυεθνικές*, έκδ. Seuil, 1973.

καναδικών ταχυδρομείων τα οποία, για να εισάγουν την ηλεκτρονική αλληλογραφία, έπρεπε να δημιουργήσουν 30.000 θέσεις· εργασίας μέσα σε δέκα χρόνια· αλλά το ίδιο διάστημα, θα καταργούσαν άλλες 500.000².

Ακόμα πιο εντυπωσιακή είναι μια γερμανική οικονομική μελέτη που αναφέρεται στο σύνολο της βιομηχανίας³. Μας λέει ότι, ανάμεσα στο 1955 και το 1960, εκατό δισεκατομμύρια μάρκα που επενδύονταν στον βιομηχανικό εξοπλισμό δημιουργούσαν δύο εκατομμύρια θέσεις εργασίας· ανάμεσα στα 1960 και 1965, η ίδια επένδυση δεν δημιουργούσε πια παρά 400.000 θέσεις εργασίας· ανάμεσα στο 1965 και το 1970, καταργούσε 100.000 θέσεις· ανάμεσα στο 1970 και το 1975 καταργούσε 500.000. Από τότε η διαδικασία συνεχίστηκε με την ίδια επιτάχυνση.

Δεν είναι λοιπόν δυνατό να περιμένουμε από τη νέα άνοδο των επενδύσεων κάποια λύση στο πρόβλημα της απασχόλησης. Άλλα και δεν είναι είναι δυνατό να παραιτηθεί κανείς από τις επενδύσεις. Πράγματι, αν με τον εκσυγχρονισμό της υφαντουργίας και της βιομηχανίας ξύλου, με τη ρομποτοποίηση της αυτοκινητοβιομηχανίας, ακόμα και της κατασκευής ρομπότ, καταργούνται θέσεις εργασίας, θα καταργηθούν πολύ περισσότερες αν δεν γίνει τίποτε απ' όλα αυτά. Γιατί αν δεν εκσυγχρονίζονται και δεν αυτοματοποιούνται, οι εν λόγω βιομηχανίες θα είναι απλά καταδικασμένες να κλείσουν. Επομένως η αυτοματοποίηση είναι απαραίτητη. Άλλα θέτει προβλήματα πολύ περισσότερο πολιτικά παρά οικονομικά: πώς θα πρέπει να διαχειριστεί κανείς ένα σύστημα παραγωγής που κατανέμει όλο και λιγότερους μισθούς ενώ ταυτόχρονα παράγει μια αυξανόμενη μάζα εμπορευματικών αγαθών και υπηρεσιών;

Η κλασική φιλελεύθερη λύση, βασισμένη στο νόμο της αγοράς, θα οδηγούσε κατευθείαν στην κατάρρευση της οικονομίας. Η μάζα των μη αμειβόμενων ανέργων θα βάραινε πολύ πάνω στο επίπεδο των μισθών. Κατά συνέπεια, η λαϊκή κατανάλωση και άρα και οι αγορές της βιομηχανίας θα μειώνονταν. Οι τιμές θα κατρακυλούσαν και θα επιβιώναν μονάχα τα καρτέλ εταιριών που είναι σε θέση να μονοπωλήσουν, να ελέγξουν και να μοιραστούν την αγορά επιβάλλοντας σ' αυτήν τις τιμές τους. Αυτή ήταν η κατάσταση στη

2. Οι τρεις κόσμοι, δ.π. σελ. 275. Σ' αυτό ο Ατταλί ορίζει θαυμάσια τη θανατοκρατία της «νέας εμπορευματικής τάξης» που θα εγκαθιδρύσει η πληροφορική — εκτός και αν ανατραπούν πλήρως η ορθολογικότητα και οι αξίες που κυριαρχούν ακόμα.

3. Αναφέρεται από τον Ignacy SACHS στο άρθρο «Η κρίση», Clés, No 6, Hachette, 1980.

δεκαετία του τριάντα. Και για να σταματήσει χρειάστηκαν πέντε χρόνια πολεμικών καταστροφών.

Σήμερα, προκειμένου να αποφευχθεί η επανάληψή της, αποζημιώνονται λιγότερο ή περισσότερο οι άνεργοι, θέλοντας και μη. Είναι όμως αυτό η λύση; Ένα σύστημα αποζημιώσης που συνισταται στο να αφαιρείται από τους μισθωτούς πλήρους απασχόλησης ένα ποσό το οποίο ανακατανέμεται στους ανέργους φτάνει σύντομα στα δριά του.

Πράγματι, αυτό το σύστημα αντιμετωπίζει την ανεργία σαν ένα έκτακτο και παροδικό φαινόμενο, τη στιγμή που, σύμφωνα με τις προβλέψεις του Ο.Ο.Σ.Α., θα συνεχιστεί και θα επιδεινωθεί ακόμα περισσότερο στα χρόνια που έρχονται. Μια από τις σοβαρότερες αμερικάνικες εκτιμήσεις, εκείνη του Stanford Research Institute, προβλέπει πως στα τέλη του αιώνα, 20 από τα 25 εκατομμύρια χειρωνακτικών θέσεων στην Αμερική θα έχουν εξαφανιστεί.

Μπροστά σε αναστατώσεις τέτοιας κλίμακας, γίνεται πια αδύνατο να υποστηριχθεί η αρχή που συνισταται στο να μετριώνται από τη μία οι απόλυτα άνεργοι και από την άλλη οι εργαζόμενοι πλήρους απασχόλησης και να επιδοτούνται οι πρώτοι με συνεισφορές που παίρνονται από τους δεύτερους. Όταν δεν υπάρχει, σε μόνιμη βάση, αρκετή εργασία για να απασχοληθεί όλος ο κόσμος, γίνεται πια απαράδεκτο το φαινόμενο οι μεν να συνεχίζουν να δουλεύουν με πλήρες ωράριο και οι δε να υποχρεώνονται να μην εργάζονται καθόλου. Απαράδεκτο για τους άνεργους που εμποδίζονται να κάνουν οτιδήποτε —και απαράδεκτο για τους «ενεργούς» που υποχρεώνονται να δουλεύουν για όλο τον κόσμο. Πρέπει να αναθεωρηθεί η ίδια η ιδέα του να είναι κανείς είτε άνεργος, χωρίς καμιά απολύτως δραστηριότητα, είτε εργαζόμενος, απασχολούμενος σε μόνιμη βάση.

Αυτή η αναθεώρηση στη Γαλλία δεν έχει ξεκινήσει παρά μόνο με τη μορφή προβληματισμών επάνω στην εργασία μειωμένου ωραρίου και το δικαίωμα για τον καθένα να διαλέγει, στη βάση μιας μεταβλητής κλίμακας, τη διάρκεια της εβδομαδιαίας εργασίας του και τα ωράρια του. Οι συνδικαλιστές και οι δημόσιοι ή ιδιωτικοί διαχειριστές που αμφιβάλλουν ακόμα ότι κάτι τέτοιο είναι δυνατό θα πρέπει να διαβάσουν πάνω σ' αυτό το θέμα το μοναδικό έργο ενός ειδικού της διαχείρισης, του Zan-Loui Misw, πάνω στο μεταβλητό ωράριο⁴.

4.J. - L. MICHAU, *To μεταβλητό ωράριο – για μια διευθέτηση του εργάσιμου χρόνου*, Institute de l'Entreprise, Masson, 1981.

Νοούμενο σαν μια καινούργια θεμελιακή ελευθερία που θα πρέπει να κατακτηθεί, το δικαίωμα στον «επιλεγμένο χρόνο» είναι ένα απαραίτητο στάδιο προς το νέο πολιτισμό που εγκαθίσταται. Πράγματι, επιτρέπει σε όσους το επιθυμούν να αποδεσμευτούν σταδιακά από μια ζωή ολότελα αφιερωμένη στην (μισθωτή) εργασία και να πραγματώσουν μια νέα ισορροπία ανάμεσα στις (αμειβόμενες) επαγγελματικές δραστηριότητες από τη μια, που δεν θα καταλαμβάνουν παρά ένα μέρος του χρόνου τους, και από την άλλη μια πολλαπλότητα ελεύθερων και επιλεγμένων δραστηριοτήτων που θα καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους.

Μήπως η εργασία μειωμένης διάρκειας θα πρέπει να συνοδεύεται από μια ανάλογη απώλεια εισοδήματος; Αυτή είναι η τοποθέτηση των συγγραφέων του βιβλίου *H epanástasi tōn epilegmenou chrónou*⁵. 'Άλλοι αντίθετα, και συγκεκριμένα ο Γκυ Αζνάρ⁶ και ο Μισέλ Αλμπέρ⁷, προτείνουν ότι η απώλεια εισοδήματος θα πρέπει εν μέρει να αντισταθμίζεται. Σύμφωνα με το σύστημα που υποστηρίζει ο Μισέλ Αλμπέρ, ο μισθός για μια μερική απασχόληση θα έπρεπε να φτάνει το 70% ενός μισθού πλήρους απασχόλησης. Η πρόταση δεν είναι καθόλου παράλογη αν αναλογιστούμε τα τεράστια πλεονεκτήματα που προσφέρει η μερική απασχόληση στην κοινωνία, στις επιχειρήσεις και στις κοινότητες βάσης (συγκεκριμένα τις οικογένειες).

Ωστόσο, η λογική του μοιράσματος της απασχόλησης μπορεί να προχωρήσει ακόμα πιο πέρα. Γιατί, αλήθεια, να περιοριστούμε στο να κάνουμε πιο ελαστική τη διάρκεια της εργασίας μονάχα στην κλίμακα εβδομαδιαίων ωραρίων; Γιατί να μην τη διαχειριστούμε στην κλίμακα μιας ολόκληρης ζωής; Αυτή είναι η ιδέα για την οποία μάχεται, με επιτυχία, εδώ και πάνω από δέκα χρόνια ο Σουηδός οικονομολόγος Γκέστα Ρεν. Η ιδέα είναι να μπορεί ο καθένας να εισπράττει, μέσα σε ορισμένα όρια, σ' όλη τη διάρκεια της ενεργής ζωής του, προκαταβολές πάνω στη σύνταξή του, ενώ θα σταματάει, για λιγότερο ή περισσότερο μακρόχρονες περιόδους (στη διάρκεια των οποίων θα συνεχίζει να πληρώνεται), να προσφέρει μια (μισθωτή) εργασία για να-επιδοθεί σε διαφορετικές δραστηριότητες; για παράδειγμα, να σπουδάσει, να καλλιεργήσει τη γη, να χτίσει το σπίτι του, ν' ασχοληθεί με τα παιδιά, να δουλέψει πολιτικά, να ταξιδέψει, να ζωγραφίσει, κλπ.

'Όλες αυτές οι προτάσεις μείωσης και ανακατανομής της

5. Από την κολλεκτίβα *Ανταλλαγή και Προοπτικές* Albin Michel, 1980.

6. Guy AZNAR, 'Όλοι στο μειωμένο ωράριο, εκδ. Seuil, 1981.

7. Michel ALBERT, *Tο γαλλικό στοίχημα*, εκδ. Seuil, 1982.

διάρκειας της εργασίας επιτρέπουν σίγουρα τον περιορισμό της χρόνιας ανεργίας. Κατανέμουν μ' ἔνα πιο ευέλικτο τρόπο, σε ἔνα μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων, την ποσότητα εργασίας που χρειάζεται η κοινωνία. Εισάγουν την ιδέα ότι μπορεί κανείς να είναι ενεργός χωρίς να είναι απασχολούμενος. Άλλα δεν λύνουν πραγματικά το βασικό πρόβλημα. Πράγματι, όταν η εργασία λιγοστεύει όλο και περισσότερο, όσο καλά και αν την κατανείμουμε σε ολόκληρο τον πληθυσμό, πώς θα πετύχουμε να μη μειωθεί ταυτόχρονα το εισόδημα και το επίπεδο ζωής;

Η απάντηση είναι αυτονόητη: πρέπει το κατανεμόμενο εισόδημα να πάψει να είναι συνάρτηση της ποσότητας εργασίας που προσφέρεται και να γίνει συνάρτηση της ποσότητας πλούτου που η κοινωνία επιλέγει να παράγει. Αυτή η προφανής ιδέα ήταν ήδη πλατιά διαδεδομένη τον περασμένο αιώνα, χάρη στους σοσιαλιστές προδρόμους του Μαρξ, και χάρη στον ίδιο τον Μαρξ⁸. Από τότε δεν σταμάτησε να διευκρινίζεται κάθε φορά: συγκεκριμένα από τον Ζακ Ντυμπουέν⁹, που εδώ και πάνω από πενήντα χρόνια επινόησε την διανεμητική οικονομία (που δεν έχει τίποτα το κρατιστικό ή το γραφειοκρατικό): από μια Επιτροπή (που λέγεται της Τριπλής Επανάστασης) επιστημόνων, συνδικαλιστών και πολιτικών ανδρών, στις Ηνωμένες Πολιτείες, εδώ και είκοσι πέντε χρόνια· και πιο πρόσφατα, από μη κονφορμιστές σοσιαλιστές, κυρίως στη Σουηδία. Μια από τις μορφές που προτείνουν είναι και η εγγύηση διά βιου, για κάθε πολίτη, ενός εισοδήματος βάσης, σε αντάλλαγμα ενός μίνιμου αριθμού ωρών εργασίας (που θα αναθεωρείται κάθε φορά ανάλογα με τις τεχνικές προδόσους) στη διάρκεια όλης της ζωής. Η επιλογή των περιόδων δραστηριότητας και των ωραρίων αφήνεται, με κάποιους περιορισμούς, σχεδόν απόλυτα στη διάθεση του καθενός.

Οπαδός (δίχως να το ξέρει) του Ζακ Ντυμπουέν, ο Ζακ Ελλύλ πιστεύει επίσης ότι, για να απορροφηθεί η σημερινή και η μέλλουσα ανεργία, πρέπει να συλλάβουμε «μια ολότελα νέα πολιτική κατανομής του εθνικού εισοδήματος... Υπάρχει ένα

8. Προβλέποντας την αυτοματοποίηση, ο Μαρξ δείχνει, κυρίως στα Χειρόγραφα του 1857 - 1858 («Grundrisse»), πως «το μέτρο του πραγματικού πλούτου δεν θα είναι ο εργάσιμος χρόνος αλλά ο ελεύθερος χρόνος. Το να υιοθετήσουμε τον εργάσιμο χρόνο σαν μέτρο του πλούτου σημαίνει ότι τον θεμελιώνουμε πάνω στη φτώχεια». Κάθε σοσιαλιστής θα έπρεπε να κάνει δικές του αυτές τις προφητικές σελίδες. Βλέπε σελ. 305-311 στα Έργα, Οικονομία II, Bibliothèque de la Pléiade..

9. Μέλη του Γαλλικού Κινήματος για την Αφθονία, που είχε ιδρυθεί από τον Ντυμπουέν, συνεχίζουν να διαδίδουν τα κείμενά του και να εκδίδουν το περιοδικό, *La grande relève*

ολόκληρο γλυκό που πρέπει να μοιραστεί σε σχετικά ίσα κομμάτια· ο εργαζόμενος παίρνει το κομμάτι του όπως και ο μη εργαζόμενος», μια και η διάκριση ανάμεσα στον ένα και στον άλλο γίνεται αδύνατη, αφού ο καθένας είναι πότε το ένα και πότε το άλλο, ή και τα δύο ταυτόχρονα, αφού μπορεί να «εργάζεται» χωρίς να είναι «απασχολούμενος». Οπότε «η εργασία δεν είναι πια η υπέρτατη αξία της κοινωνίας και γίνεται μια δραστηριότητα ανάμεσα στις άλλες». Θα πρέπει «να αλλάξουμε ριζικά τον τρόπο σκέψης μας, τον γενικό προσανατολισμό... Είναι αυτό που λέμε μια επανάσταση. Αν μου πουν πώς είναι ουτοπικό, εγώ απαντώ πως το ουτοπικό είναι να φαντάζεται κανείς ότι μπορούμε να συνεχίσουμε έτσι»¹⁰.

10. Συνέντευξη του Jacques ELLUL από τον Jean Claude GUILLEBAUD, *Nouvel Observateur*, Νο 923, σελ. 16.

III. 2. Αυτοματοποίηση και πολιτική του χρόνου*

Η μικρο-ηλεκτρονική επανάσταση διαφέρει από τις προηγούμενες τεχνικές επαναστάσεις σ' ένα ουσιαστικό σημείο: δεν καταργεί μόνο τις διανοητικές και τις πιο ειδικευμένες χειρωνακτικές απασχολήσεις: καταργεί επίσης τις επαναληπτικές εργασίες των ανειδίκευτων εργατών και του τριτογενούς τομέα. Υπερτονίζοντας μόνο την αποειδίκευση που προκαλεί, αποκρύβουμε την ιδιαιτερότητα και τη σημασία της μεταλλαγής που συντελείται. Πράγματι, παρόλο που μπορεί, σε ορισμένες καταστάσεις, να χρησιμοποιείται με στόχο έναν ενισχυμένο έλεγχο και κυριαρχία πάνω στους εργαζόμενους¹, αυτή η μεταλλαγή δεν αποτελεί κάποια νέα υπερεπεξεργασμένη μορφή τελορισμού.

Σε αντίθεση μ' αυτόν, ο κύριος στόχος της δεν είναι να τσακίσει την εξουσία που κατέχουν οι ειδικευμένοι εργάτες. Αυτό έχει γίνει εδώ και πενήντα χρόνια: οι τεχνίτες εργάτες δεν αποτελούν τις περισσότερες φορές παρά νησίδες μέσα σε μια θάλασσα ανειδίκευτων εργατών. Τα τέσσερα πέμπτα τουλάχιστον των μισθωτών, σ' ό,τι αφορά την ειδίκευση, δεν διαθέτουν τίποτα που να μπορεί να συγκριθεί με μια ολοκληρωμένη τέχνη η οποία επιτρέπει τον έλεγχο πάνω σ' ένα ολοκληρωμένο προϊόν και στο σύνολο των μέσων εργασίας. Πρωταρχικός στόχος της αυτοματοποίησης και της πληροφορικοποίησης είναι μάλλον να

* Αυτό το κείμενο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό *H.C.F.D.T. σήμερα*, τεύχος 54, Μάρτιος - Απρίλιος 1982.

1. Βλέπε Michael COOLEY, «Οι Μικρο-υπολογιστές ή οι 'Ανθρωποι';» στο *Actes du Colloque International Informatique et Société*, τόμος II, σελ. 245-262, La Documentation Française, 1980.

καταργήσει (ρομποτοποιώντας τες) τις μη ειδικευμένες θέσεις εργασίας και, δευτερευόντως, να απλοποιήσει και να ομογενοποιήσει τις θέσεις που μέχρι τώρα ήταν οι πιο ειδικευμένες. Κύριος στόχος είναι η εξοικονόμηση χρόνου (εργασίας και προσωπικού) και όχι η ενίσχυση της διευθυντικής εξουσίας.

Αν τώρα αυτό προκαλεί τη συντριβή της ιεραρχίας, αν καταργούνται οι λειτουργίες πλαισιωσης, επιτήρησης, ελέγχου, αυτό δεν γίνεται για να τσακιστεί η εξουσία εκείνων που ο Μάρκος ονόμαζε «αξιωματικούς και υπαξιωματικούς της παραγωγής». Γίνεται επειδή τα αυτοματοποιημένα συστήματα αυτοματοποιούν αυτές τις λειτουργίες ενσωματώνοντάς τες στην ίδια τη μηχανή. Υπάρχει, όντως, εξίσωση των ειδικευμένων αλλά αυτή η εξίσωση ασκείται τόσο από τα κάτω όσο και από τα πάνω: οι εργασίες επιστασίας και των σπάνιων ειδικευμένων που επιβίωναν, τώρα καταργούνται, την ίδια στιγμή που οι εργασίες μιας μάζας ανειδίκευτων αποειδικεύονται, ελαφραίνουν, μετατρέπονται σε εργασίες επιτήρησης των μηχανών².

Συνολικά, είναι η ίδια η εργασία, πέρα από τις παραδοσιακές ειδικεύσεις, που τείνει να καταργηθεί. Σύμφωνα με τη μελέτη που παρουσιάσει ο K. Rόζεν του Stanford Research Institute στο συνέδριο του U.A.W. τον Μάρτιο του 1979, το 80% των χειρωνακτικών εργασιών θα έχουν αυτοματοποιηθεί στις Ηνωμένες Πολιτείες πριν από το τέλος του αιώνα (δηλαδή 20 εκατομμύρια στα 25 εκατομμύρια χειρωνακτικών απασχολήσεων που υπάρχουν σήμερα στις Ηνωμένες Πολιτείες). Είναι γνωστό πως οι εργασίες γραφείου θα υποστούν μια εξίσου δραστική μείωση.

Αυτή η διαδικασία κατάργησης της εργασίας δεν μπορεί να αναστραφεί ή να ανακοπεί στο όνομα του δικαιώματος που έχει ο κάθε μισθωτός στην άσκηση ενός ολοκληρωμένου επαγγέλματος. Γιατί ακριβώς επειδή τα ολοκληρωμένα επαγγέλματα εξαλειφθηκαν ήδη από τη μεγάλη κοινωνικοποιημένη παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, σήμερα γίνεται δυνατή η αυτοματοποίησή τους. Η συντριπτική πλειοψηφία των απασχολήσεων δεν αποτελούν πια για τους κατόχους τους πηγή ολοκληρωσης ή περηφάνειας. Η αυτοματοποίηση μπορεί, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, να τους προσφέρει μια πλουσιότερη ζωή απελευθερώνοντας τον χρόνο τους, και κάνοντας δυνατή μια

2. Σε σχέση μ' αυτό το θέμα, βλέπε την εξαιρετική έκθεση του Guy CAIRE, «Αυτοματισμός: τεχνολογία, εργασία, κοινωνικές σχέσεις», στο ADEFI, *Οι τεχνολογικές μεταλλαγές*, σελ. 165-194, Economica, 1981.

διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων και των ενδιαφερόντων τους. Στη θέση μιας ζωής που υπόκειται στους καταναγκασμούς και την καθημερινή κούραση μιας εργασίας που φτωχαίνει τους ανθρώπους, η αυτοματοποίηση μπορεί ν' ανοίξει τη δυνατότητα για μια εργασία η οποία, από τη μειωμένη της διάρκεια, δεν θα είναι παρά μία και όχι υποχρεωτικά η κύρια, από τις διαστάσεις μιας ζωής που θα πλουτίζει τους ανθρώπους³.

Το ζήτημα δεν είναι να αποδεχτούμε μοιρολατρικά ότι η εργασία θα παραμείνει διαδικασία αλλοτρίωσης, φτωχέματος και πλήξης. Το ζήτημα είναι:

1) να αναγνωρίσουμε ότι, για τη μεγάλη πλειοψηφία, είναι τέτοια·

2) ότι πρέπει να την αλλάξουμε για να πάψει να είναι τέτοια·

3) ότι αυτή η αλλαγή, που εδώ και είκοσι χρόνια αποτελεί τον πρωταρχικό στόχο του πιο προχωρημένου τμήματος του εργατικού κινήματος, δεν πρόκειται να πραγματοποιηθεί βραχυπρόθεσμα και, κατά συνέπεια, δεν συνιστά σήμερα, σαν τέτοια, στόχο κινητοποίησης·

4) ότι αντίθετα, μια μείωση του χώρου και του χρόνου που καταλαμβάνει στη ζωή μας η αλλοτριωμένη εργασία είναι μέσα στις δυνατότητές μας, ότι αυτός ο στόχος μπορεί να είναι παράγοντας κινητοποίησης και απελευθέρωσης, και ότι οι συλλογικές ενέργειες και οι προβληματισμοί που τον βάζουν σαν στόχο μπορούν να επιτρέψουν τον θεμελιακό επαναπροσδιορισμό των συνθετικών, του περιεχομένου και της φύσης της εργασίας.

H πολιτική του χρόνου.

Ωστόσο, η δραστική μείωση της διάρκειας της εργασίας, όπως άλλωστε και η αυτοματοποίηση που την καθιστά δυνατή, δεν είναι αυτή καθεαυτή απελευθερωτική. Θα μπορέσει να γίνει τέτοια πρώτον, σ' έναν κοινωνικό περιβάλλον που σήμερα δεν υπάρχει

3. Ο σερ Άντριαν Κάντμπερυ, ένας από τους πιο προχωρημένους μεγαλοεργοδότες της Ευρώπης, προβλέπει πως «η πλειοψηφία των ανθρώπων θα θέλουν να ενσωματώνεται η δουλειά τους μέσα στη ζωή τους και όχι το αντίστροφο» και «πως η αποτελεσματικότητα της εργασίας τους θα εξαρτηθεί από το κατά πόσον θα τους δοθεί η δυνατότητα να συμμετάσχουν σ' αυτή, να ασκήσουν μια μεγαλύτερη επιρροή στις αποφάσεις και στους στόχους της επιχείρησής τους». Αυτή θα πρέπει να είναι αρκετά μικρή για να έχει μια κάποια διαφάνεια. (*The Guardian*, Λονδίνο, 9/12/1981).

(τουλάχιστον γενικά) και δεύτερον, αν βάζει σε εφαρμογή μια πολιτική σε σχέση με τον χρόνο που να βρίσκεται σε μόνιμη επεξεργασία και επαναδιαπραγμάτευση.

Στο παρόν κοινωνικό περιβάλλον, μόνο η εργασία, όσο ελάχιστα ευχάριστη και αν είναι από άλλες απόψεις, μονάχα αυτή προσφέρει στις γυναίκες και τους άντρες τις ευκαιρίες για συνεύρεση, επικοινωνία, ανταλλαγές. Ο χώρος εκτός εργασίας είναι ο χώρος της μοναξιάς, της απομόνωσης, της υποχρεωτικής απραξίας για δόλους εκείνους που κατοικούν στις περιφέρειες και τα προάστεια των μεγάλων αστικών συγκεντρώσεων.

Ο απελευθερωμένος χρόνος θα μπορέσει να γίνει κάτι διαφορετικό από έναν κενό χρόνο χάρη σε:

α) Μια πολιτική συλλογικών εξοπλισμών που θα προσφέρει στις κοινότητες, τις πόλεις ή τα μεγάλα συγκροτήματα κατοικιών χώρους συνάντησης, ανταλλαγών και αυτόνομων δραστηριοτήτων. Παράδειγμα: τα δημοτικά κέντρα στη Μεγάλη Βρετανία που συγκεντρώνουν σε ένα χώρο, πισίνα, βιβλιοθήκη, αναγνωστήριο, αιθουσα παιχνιδιών και μουσικής, εστιατόριο, εργαστήρια για μαστορέματα και επιδιορθώσεις. Στα μεγάλα συγκροτήματα κατοικιών των σκανδιναβικών χωρών βρίσκεται κανείς συλλογικούς χώρους όπως κουζίνα - εστιατόριο, πλυντήριο, αιθουσες για μαστορέματα, για συγκεντρώσεις, για παιχνίδια (για τα παιδιά), για γυμναστική. Στη Σουηδία, κοοπερατίβες και/ή συνδικάτα βάζουν στη διάθεση των μελών τους, μετά τις ώρες εργασίας, εργαστήρια και εκπαιδευτές (έυλουργικής, μηχανικής, ηλεκτρολογίας). «Εμείς οι συνδικαλιστές πρέπει να παλέψουμε επίσης για να βρίσκουν οι εργαζόμενοι έξω από την εργασία τους ένα αστικό περιβάλλον τέτοιο που να τους επιτρέπει να αναπτύσσουν τις ελεύθερες δραστηριότητές τους». Έλεγε ο Μισέλ Ρολάν, προτείνοντας «οι συνδικαλιστικές οργανώσεις μιας συνοικίας, μιας κοινότητας, να επεξεργάζονται ένα πρόγραμμα συλλογικών εξοπλισμών οι οποίοι θα χρηματοδοτούνται από το 3 ως 4% της συνολικής μάζας των μισθών που κάθε επιχείρηση είναι υποχρεωμένη να διαθέτει για 'κοινωνικά έργα', στην κατοικία, 'διαρκή επιμόρφωση' κλπ.⁴.

β) Μια πολιτική εθελοντικού συνεταιρισμού και συνεργασίας που να επιτρέπει την ανάπτυξη, σε τοπική και μη εμπορευματική βάση, όλων των τύπων συλλογικών υπηρεσιών που είναι πιο

4. Συνέντευξη του Michel Rolant, στο περιοδικό *Nouvel Observateur* της 21 Μαΐου 1979.

αποτελεσματικές, πιο προσαρμοσμένες, πιο ευέλικτες αλλά και φτηνότερες όταν δεν παίρνουν ένα χαρακτήρα θεσμικό και κρατικό: βοήθεια στα ηλικιωμένα άτομα· κοοπερατίβες παιδικών σταθμών· κοοπερατίβες μεταφορών, κλπ., θέτοντας στη διάθεση αυτών των άτυπων κοοπερατίβων ένα μέρος τουλάχιστον από τα ποσά που εξοικονομούν σε όφελος του κράτους⁵.

Πέρα από τις συλλογικές και αμοιβαίες αυτούπηρεσίες, οι Αγγλο-Σάξωνες ανάπτυξαν άτυπες κοοπερατίβες αυτοπαραγωγής, ανταλλαγής σε είδος και αυτοκατασκευής. Αυτές οι τελευταίες βασίζονται σε ανταλλαγές εργασίας ανάμεσα σε άτομα που μαζεύονται για να μάθουν το καθένα μια διαφορετική τέχνη της οικοδομής και έτσι να αλληλοιθηθούν στο χτίσιμο των σπιτιών τους⁶. Ο Σουηδός κοινωνιολόγος Νόρνταλ 'Ακερμαν⁷ υποστηρίζει την κοοπερατιβοποίηση, στηριγμένη στην εθελοντική προσφορά, για την ανάπλαση και εξωραϊσμό των συνοικιών, καθώς και κοινοτικές κοοπερατίβες παραγωγής αγαθών καθημερινής χρήσης, συνδυασμένες με κοοπερατίβες αγροτικής παραγωγής, όπου οι ανταλλαγές προϊόντων και υπηρεσιών, υπολογισμένες σε αριθμό ωρών εργασίας, θα αντικαθιστούν τουλάχιστον εν μέρει τις χρηματικές ανταλλαγές.

Η πολιτική σε σχέση με τον χρόνο είναι το κλειδί τόσο για το μοίρασμα της εργασίας (δηλαδή την κατανομή της σε όλους εκείνους που επιθυμούν να εργαστούν) όσο και για μια πιο ελεύθερη ζωή. Η ίδια μείωση της διάρκειας της εργασίας θα δημιουργεί ή όχι νέες απασχολήσεις, θα είναι λίγο ή πολύ δαπανηρή, ικανή ή όχι να «αλλάξει τη ζωή» ανάλογα, π.χ. με το αν παίρνει τη μορφή της εβδομάδας των 35 ωρών σε 5 μέρες και με μια μόνο βάρδια, συν την επιμήκυνση της ετήσιας άδειας, ή τη μορφή της εβδομάδας των 32 ωρών σε 4 ημέρες, με δύο βάρδιες και δυνατότητα για εκείνους που το επιθυμούν να δουλέψουν μόνο Σάββατο και Κυριακή με ολόκληρο μισθό.

Η πολιτική σε σχέση με τον χρόνο δεν θα είναι ίδια ανάλογα με το αν επιτρέπει σε όλους την πρόσβαση σε μια απασχόληση (έστω και μερική αν το επιθυμούν) ή αν το μόνο που μετράει είναι τα συντεχνιακά συμφέροντα και οι καριέρες εκείνων που έχουν μια

5. Πρόκειται για την ιδέα του «τρίτου τομέα» που προπαγανδίζει ο Ζακ Ντελόρ. Βλέπε συγκεκριμένα «Ανταλλαγές και Προοπτικές», *Η δημοκρατία είναι στη διάθεση μας* (1977).

6. Μπορεί κανείς να βρει πολλά παραδείγματα αυτοπαραγωγής στο βιβλίο του Γκυ Αζάρ, 'Ολοι στη μερική απασχόληση, δ.π..

7. Στο *Can Sweden be Shrunk?*, αγγλική περιληψη, δ.π.

εγγυημένη θέση πλήρους απασχόλησης⁸.

Μια πολιτική απελευθέρωσης του χρόνου και μοιράσματος της απασχόλησης προϋποθέτει, στο επίπεδο της κάθε δημόσιας υπηρεσίας, κλάδου ή μεγάλης επιχείρησης, έναν προγραμματισμό της ανδρού της παραγωγικότητας δεμένης με την τεχνική εξέλιξη και έναν αντίστοιχο προγραμματισμό της διάρκειας της εργασίας και του ύψους του εργατικού δυναμικού. Αυτός ο προγραμματισμός δεν πρόκειται να οδηγήσει σε μια απελευθέρωση παρά μόνον αν προκύπτει από μια μόνιμη διαπραγμάτευση πάνω:

στη φύση, τις μεθόδους και τον ρυθμό εισαγωγής των τεχνικών αλλαγών.

τη φύση των εργασιών και την αναδιαμόρφωση της κλίμακας των ειδικεύσεων και των μισθών·

το ύψος του εργατικού δυναμικού και τη διάρκεια της εργασίας.

Η αντίθεση ανάμεσα στα συντεχνιακά συμφέροντα δεν θα μπορέσει να ξεπεραστεί παρά μόνο αν κάποιες συζητήσεις σε συνελεύσεις επιτρέπουν την ειλικρινή αντιπαράθεσή τους, βγάζουν στο φως της ημέρας τα προβλήματα και καταλήγουν στη διατύπωση των βάσεων μιας συμφωνίας που να ανταποκρίνεται στο κοινό συμφέρον του συνδόλου των εργαζομένων.

Η διαπραγμάτευση με αυτούς που παίρνουν τις οικονομικές και πολιτικές αποφάσεις θα έχει αναπόφευκτα ένα χαρακτήρα αντίθεσης. Και θα μπορέσει να οδηγήσει σε μια πιο ελεύθερη ζωή και εργασία μονάχα αν το συνδικάτο είναι όντως αυτόνομο. Πράγματι, η επιχείρηση, δύος και η διοίκηση, δεν προχωρούν σε επενδύσεις παραγωγικότητας παρά μόνο για να χαμηλώσουν το κόστος (και κυρίως το κόστος των μισθών) ανά μονάδα προϊόντος. Άλλα ένα σωστό σύστημα αναπροσαρμογής της διάρκειας της εργασίας σύμφωνα με την παραγωγικότητα, με πλήρες μισθολογικό αντιστάθμισμα, θα έχει σαν συνέπεια να εμποδίσει την πτώση του κόστους των μισθών. Επομένως θα αποθαρρύνει τους οικονομικούς διαχειριστές από την πραγματοποίηση επενδύσεων: δεν θα έχουν

8. Το περιοδικό *Futuribles* του Οκτωβρίου 1981 παρουσιάζει τρία μοντέλα πολιτικής σε σχέση με τον χρόνο. Η ίδια εθνική παραγωγή διασφαλίζεται είτε από το 98% των σταθερών ενεργών εργαζόμενων που δουλεύουν 31 ώρες την εβδομάδα είτε, στο άλλο άκρο, από το 50% προσωρινών υπαλλήλων, με ένα μάξιμουμ εργασίας έξι μηνών τον χρόνο, από το 14% ενεργών με μειωμένο ωράριο και το 30% ενεργών που εργάζονται 40 ώρες την εβδομάδα.

κανένα απολύτως συμφέρον να αυξήσουν την παραγωγικότητα. Αν το συνδικάτο περιμένει την άνοδο της παραγωγικότητας για να κατανείμει τους καρπούς της με τη μορφή της μείωσης της διάρκειας εργασίας, δεν θα βρει και σπουδαία πράγματα να ανακατανείμει.

Για να μην αποθαρρύνονται λοιπόν, αλλά αντίθετα να ενθαρρύνονται, οι επενδύσεις παραγωγικότητας, η μείωση της διάρκειας της εργασίας θα πρέπει να εκληφθεί όχι ως εξαρτημένη αλλά ως ανεξάρτητη μεταβλητή: δεν θα πρέπει να είναι το αποτέλεσμα αλλά ο στόχος και η κινητήρια δύναμη για την πραγματοποίηση μίας άνοδος της παραγωγικότητας. Το συνδικάτο θα πρέπει λοιπόν:

— να επιβάλλει στο επίπεδο των κλάδων και της οικονομίας στο σύνολό της έναν προγραμματισμό της μείωσης της διάρκειας εργασίας, με τέτοιον τρόπο ώστε να υποχρεώσει στις αντίστοιχες επενδύσεις παραγωγικότητας·

— να συμμετάσχει στον προσδιορισμό αυτών των τελευταίων·

— να μελετήσει τους καλύτερους τρόπους μείωσης του κόστους σε κεφάλαιο ανά μονάδα προϊόντος, χάρη στην καλύτερη χρησιμοποίηση των εγκαταστάσεων που επιτρέπουν κάποια συγκεκριμένα ωράρια (η νυχτερινή εργασία θα πρέπει να αποκλειστεί). Σύμφωνα με μια αμερικανική, μη εργοδοτική μελέτη⁹, μέχρι το 1990, το σχήμα των 32 ωρών σε 4 ημέρες με δύο βάρδιες (συν, αν χρειαστεί, βάρδιες το σαββατοκύριακο, όπου οι ώρες θα πληρώνονται διπλές), πρόκειται να γενικευτεί εξαιτίας των πλεονεκτημάτων που προσφέρει.

Προς τον ισόβιο μισθό.

Εξαιτίας της διαφορετικής εξέλιξης της παραγωγικότητας ανάλογα με τους τομείς, οι διαπραγματεύσεις και οι συμφωνίες κατά κλάδο πρέπει να περιληφθούν σε μια συμφωνία-πλαισίο, νομοθετικής φύσης, που να εξασφαλίζει τις απαραίτητες μεταφορές και εξισώσεις. Γιατί είναι πράγματι αδιανόητο να κυμαίνεται έντονα η διάρκεια της εργασίας ανάλογα με τους τομείς και τις επιχειρήσεις. Η ενοποίησή τους (για παράδειγμα 32 ώρες την εβδομάδα, έπειτα 28, κλπ.) απαιτεί την αύξηση του εργατικού

9. Δημοσκόπηση Delphi του Πανεπιστημίου των Μίτσιγκαν και της Society of Manufacturing Engineers, 1978. Αναφέρεται από τον Joël, LE QUEMENT, *Ta ρομπότ, οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες*, La Documentation française, 1981.

δυναμικού στους τομείς όπου η εξέλιξη της παραγωγικότητας είναι βραδύτερη και μείωσή του στους τομείς όπου η εξέλιξη είναι τάχεια. Ωστόσο οι προσαρμογές και οι μεταφορές προσωπικού δεν μπορούν να είναι αυτόματες. Επομένως κάποιες διακυμάνσεις στο επίπεδο της απασχόλησης και μια κάποια ευελιξία αυτής της τελευταίας παραμένουν αναπόφευκτες. Για να μη γίνουν δε συνώνυμες με την ανεργία, κάποιοι Σουηδοί οικονομολόγοι, ακολουθώντας τον Γκέστα Ρεν, προτείνουν να καθοριστεί η διάρκεια της εργασίας όχι σε κλίμακα ενός μήνα ή ακόμα ενός χρόνου, αλλά σε κλίμακα πενταετίας, δεκαετίας ή όλης της ζωής, με τη δυνατότητα για τον καθένα να εργάζεται λίγο, πολύ ή καθόλου, για περιόδους της ζωής του που θα επιλέγει ο ίδιος, διατηρώντας όμως πάντα το εισόδημά του¹⁰.

Αυτό το σύστημα οδηγεί πρακτικά στην εγγύηση ενός ισόβιου μισθού με αντάλλαγμα ένα μίνιμου ωρών εργασίας που θα πρέπει να προσφέρει ο καθένας σε όλη τη διάρκεια της ενεργού ζωής του και το οποίο θα μπορεί να αναθεωρείται περιοδικά. Φυσικά, αυτό το μίνιμου ωρών μπορούν να το υπερβούν όσοι επιθυμούν μεγαλύτερο εισόδημα: αρκεί να παραιτηθούν από τις ημέρες, εβδομάδες ή μήνες μη εργασίας στις οποίες δίνει δικαιώμα μια περιόδος εργασίας.

Σε μια πιο επεξεργασμένη εκδοχή αυτού του συστήματος που προτείνει ο Γκούναρ Άντλερ Κάρλσον, ο καθένας θα έχει τη δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε διάφορους τρόπους ζωής που θα αντιστοιχούν σε διαφορετικά επίπεδα εισοδήματος και σε διαφορετική ένταση εργασίας, με ρόνιμη δυνατότητα περάσματος από τον ένα τρόπο στον άλλο, ενώς ο ισόβιος μισθός θα αντιστοιχεί στην προσφορά μιας μίνιμου εργασίας (περίπου 20.000 ώρες ανά ζωή, για σήμερα) που θα επιτρέπει έναν τρόπο ζωής ευπρεπή αλλά λιτό.

Μ' αυτό τον τρόπο, θα πετυχαίνεται η αναγκαία ευελιξία στη διαθεσιμότητα εργασίας χωρίς να υποχρεώνεται κανείς στην ανεργία, με το να παροτρύνονται οι άνθρωποι να εργάζονται λιγότερο ή περισσότερο για ορισμένες περιόδους, αφού καμιά εκούσια διακοπή της δραστηριότητας, όσο μακρόχρονη και αν είναι, δεν θα συνεπάγεται απώλεια του μισθού.

Αυτό το σχήμα, που μοιάζει με ένα σύστημα δανεισμού και αποταμίευσης χρόνου, αποτελεί πρακτικά μια γενίκευση, στην κλίμακα ολόκληρης της κοινωνίας, ενός τύπου κλαδικών συμβάσεων όπως τα δύο παραδείγματα που αναφέρουμε:

10. Βλέπε Guy AZNAR, δ.π.

— η σύμβαση στην οποία κατέληξαν οι λιμενεργάτες της Νέας Υόρκης (Οκτώβριος 1976) προβλέπει τη σταθερότητα του εργατικού δυναμικού και έναν εγγυημένο κατώτατο μισθό ύψους 1,8 εκατομ. δρχ. περίπου τον χρόνο, έστω και αν η διάρκεια της εργασίας ήταν πολύ μικρή μέσα στον χρόνο.

— το σχέδιο της συλλογικής σύμβασης των αμερικάνων σιδηρουργών προβλέπει για τα μέλη του «την ισόβια απασχόληση» με έναν ισόβιο κατώτατο μισθό που αντιστοιχεί σε 30 ώρες την εβδομάδα, έστω και αν, για συγκυριακούς ή δομικούς λόγους, η πραγματική διάρκεια εργασίας είναι κατώτερη.

Αυτές οι, συμβάσεις, που αφορούν μόνο έναν κλάδο, έχουν οπωδήποτε μια πολύ περιορισμένη αποτελεσμάτικότητα, μια και δεν επιτρέπουν την κατανομή της απασχόλησης παρά μόνο ανάμεσα σε μισθωτούς του κλάδου που απασχολούνται ήδη σε μόνιμη βάση και δεν εμποδίζουν καθόλου την προσφυγή στην υπεργολαβία με τις στρατιές των προσωρινά και χωρίς καθεστώς απασχολούμενων. Αντίθετα, το σύντημα του ισόβιου μισθού ανακατανέμει με τρόπο όχι καταναγκαστικό, στο σύνολο των δυνητικά ενεργών, δλη την κοινωνικά αναγκαία εργασία και ταυτόχρονα όλη την καταναλώσιμη παραγωγή.

H αυτοδιαχείρηση του χρόνου

Η γρήγορη μείωση της διάρκειας της μισθωτής εργασίας εγγράφεται στην τεχνική εξέλιξη των ημερών μας, εκτός και αν υπάρξει πέρασμα σε πολεμική οικονομία ή σε νέες μορφές θεσμοποιημένης σπατάλης. Πριν από το τέλος του αιώνα και υπό τον όρο ότι θα κατανέμεται ίσα, η μισθωτή εργασία (δηλαδή εξαρτώμενη ή «ετερόνομη») θα πάψει (εκτός από κάποια καταστροφή που θα αχρηστεύσει όλες τις προβλέψεις) να αποτελεί την κύρια απασχόληση. Γίνεται λοιπόν επιτακτική η ανάγκη να δραστηριοποιηθούμε και να αυτοαπασχοληθούμε σε εργασίες που θα έχουμε αποφασίσει εμείς οι ίδιοι και όχι το αφεντικό, το κράτος, ο Φύρερ ή ο ηλεκτρονικός εγκέφαλος. Θα πρέπει να ξαναμάθουμε να επενδύουμε τον εαυτό μας σ' αυτό που κάνουμε όχι επειδή μας πληρώνουν γι' αυτό, αλλά επειδή μας ευχαριστεί να δημιουργούμε, να δίνουμε, να μαθαίνουμε, να αναπτύσσουμε με τους άλλους μη εμπορευματικές και μη iεραρχικές σχέσεις, πρακτικές και συναισθηματικές. Εδώ και διακόσια χρόνια, οι κοινωνίες μας κυριαρχούνται από την παραγωγικότητη ηθική, με τον εγκωμιασμό της εργασίας σαν τιμωρία, θυσία, παραίτηση από το να

ζεις, να απολαμβάνεις, να είσαι ο εαυτός σου. Δεν είναι μικρό πράγμα να διαλυθεί αυτή η ηθική και να αντικατασταθεί από μια ηθική όπου η εθελοντική συνεργασία, η αυτοδιάθεση, η δημιουργικότητα, η ποιότητα των σχέσεων με τους άλλους και με τη φύση θα αποτελούν τις κυριαρχεί αξίες.

Πρέπει να δούμε ότι πολλοί από εκείνους ή εκείνες που, ήδη από σήμερα, θέλουν να εργάζονται αλλά όχι για 39 ώρες την εβδομάδα και για όλο τον χρόνο, ή όλη τη ζωή, απλά επιλέγουν ένα στυλ ζωής που θα κυριαρχήσει μέσα σε μια δεκαετία. Αν το συνδικαλιστικό κίνημα τους απορρίψει ή τους καταδικάσει, στο όνομα μιας απαρχαιωμένης θρησκείας της εργασίας, του επαγγέλματος, της καριέρας, θα ζημιώθει πριν απ' όλα αυτό το ίδιο. Γιατί στους περισσότερους οπαδούς του μειωμένου χρόνου εργασίας δεν θα μπορέσει ποτέ κανείς να επιβάλλει την εξήμνηση της μισθωτής εργασίας: δεν θα μπορέσει ποτέ κανείς να τους πείσει ότι αυτή είναι το σημαντικότερο πράγμα στη ζωή. Διώχνοντάς τους έξω από το πεδίο της συνδικαλιστικής δράσης, το μόνο που πετυχαίνει είναι να την αποδύναμώσει: να εγκαταλειφθούν δηλαδή οι εργαζόμενοι με μειωμένο ωράριο, χωρίς προστασία, στην εργοδοτική αυθαιρεσία. Γι' αυτό το λόγο, τα αμερικάνικα συνδικάτα, αφού το αρνήθηκαν για καιρό, τελικά έφτασαν να αναγνωρίσουν τους εργαζόμενους της «μερικής απασχόλησης» σαν ισότιμα μέλη τους, των οποίων τα συμφέροντα και τα δικαιώματα έπρεπε να υποστηριχτούν προς το συμφέρον όλων.

Η επιφύλαξη, ακόμα και η εχθρότητα της πλειοψηφίας των ευρωπαίων συνδικαλιστών απέναντι στους εργαζόμενους της «μερικής απασχόλησης» οφείλεται στον εξής φόβο: οι μισθολογικές διεκδικήσεις (και κυρίως η διεκδίκηση μειωμένου ωραρίου χωρίς απώλεια μισθού) κινδυνεύουν να υπονομευθούν από ανθρώπους που δείχνουν πως δεν έχουν ανάγκη από έναν πλήρη μισθό για να ζήσουν. Ο εργοδότης θα μπορούσε να αντλήσει από αυτό επιχειρήματα για να αρνηθεί το πλήρες μισθολογικό αντιστάθισμα της μείωσης του εργάσιμου χρονού.

Χρειάζεται μια ειδική μελέτη για να εξετάσουμε αν αυτός ο φόβος είναι βάσιμος και αν δεν μπορεί να εξουδετερωθεί από μια κατάλληλη συνδικαλιστική δράση¹¹. Το βέβαιο είναι πως ένα σύστημα ωραρίων και διάρκειας εργασίας «κατ' επίλογή» δεν παιζει υποχρεωτικά το παιχνίδι του εργοδότη: μπορεί να ανοίξει στη συνδικαλιστική δράση ένα πεδίο με πολύ πλούσιες

11. Βλέπε τη συμπληρωματική σημείωση που ακολουθεί

δυνατότητες: τη δυνατότητα της αυτοδιαχείρισης του χρόνου, στην κλίμακα του εργοστασιακού τμήματος, του γραφείου ή της υπηρεσίας.

Το σύστημα που έχουν εφαρμόσει τα μεγάλα καταστήματα Μπεκ, στο Μόναχο, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον από αυτή την απόψη. Επιτρέπει σε κάθε μισθωτό να διαλέγει, στις αρχές κάθε μήνα, τη διάρκεια της εργασίας του και τα ωράρια του. Ο μοναδικός περιορισμός στην ελεύθερη επιλογή είναι πως οι προτιμήσεις που εκφράζονται θα πρέπει να συμβιβάζονται με τις «ανάγκες της υπηρεσίας». Αρκετά διαφορετικό από τα «ελαστικά ωράρια» που εξαρτώνται από τον εργοδότη, αυτό το σχήμα μπορεί να καταλήξει:

— σε γενικές συνελεύσεις της υπηρεσίας ή του τμήματος, στις οποίες οι συμβιβασμοί ανάμεσα στις ατομικές προτιμήσεις πραγματοποιούνται από τους ίδιους τους εργαζόμενους·

— σε ένα μόνιμο προβληματισμό πάνω στις «ανάγκες της υπηρεσίας», δηλαδή την οργάνωση της εργασίας, την κατανομή των καθηκόντων και τη δυνατή ρύθμισή τους προς το συμφέρον του καθένα και όλων·

— σε ένα συλλογικό ενδιαφέρον για τη φύση και τις επιπτώσεις των τεχνολογικών αλλαγών πριν ακόμα εφαρμοστούν.

Τέλος, αυτή η αυτοδιαχείριση του χρόνου μας επιτρέπει να κατεβάσουμε τον αυτοδιαχειριστικό λόγο από τα σύννεφα των ιδεών και των προγραμμάτων σε μια καθημερινή πρακτική με βάση την οποία, η επέκταση του πεδίου της αυτοδιαχείρισης μπορεί να μεταβληθεί σε στόχο κινητοποίησης, παντρεύοντας το άμεσο ατομικό με το συλλογικό συμφέρον, σε πρόγραμμα κοινωνίας και επιθυμία για ένα άλλο τρόπο ζωής και εργασίας.

Συμπληρωματική σημείωση για τους εργαζόμενους της «μερικής απασχόλησης»

Η επιθυμία για μερική απασχόληση είναι πολύ διαδεδομένη στον πληθυσμό. Σύμφωνα με μια μελέτη του υπουργείου Εργασίας που έγινε μόνο στον γυναικείο πληθυσμό, το 60% από τα έξι εκατομμύρια ενηλίκων γυναικών που δεν ασκούν κάποια μισθωτή εργασία θα ήθελαν να είχαν μια μερική απασχόληση. Σχεδόν οι μισές (47%) από όλες τις γυναικίες (απασχολούμενες ή μη) εκφράζουν την προτίμησή τους για την εργασία με μειωμένο ωράριο, «μοναδικό σχήμα που επιτρέπει την ισορροπία ανάμεσα στην επαγγελματική και την οικογενειακή ζωή».

Ξεκινώντας απ' αυτή τη μελέτη, ο Γκύ Αζνάρ (‘Ολοι στη μερική απασχόληση’) εξετάζει πολλά πρότυπα ζωής που δοκιμάστηκαν στα πλαίσια μιας έρευνας που έκανε για λογαριασμό της Γενικής Γραμματείας Σχεδιοποίησης. Το συμπέρασμα που βγαίνει απ' αυτή είναι πως ο άντρας με πλήρη απασχόληση και η γυναίκα με μερική απασχόληση απέχει πολὺ από το να είναι το δημοφιλέστερο πρότυπο για τους (τις) ενδιαφερόμενους (ες). Αντίθετα, το σχήμα που τους ελκύει περισσότερο απ' όλα είναι το νοικοκυρίδ όπου ο άντρας και η γυναίκα δουλεύουν και οι δύο με μειωμένο ωράριο και μοιράζονται τις δραστηριότητες του νοικοκυρίου. Το «ιδανικό» μοντέλο είναι «ο άντρας και η γυναίκα με μερική απασχόληση που ασκούν μαζί, κατά τον ελεύθερο χρόνο τους, μια δεύτερη δραστηριότητα».

Μια πολύ πρόσφατη έρευνα του G.J.D. πάνω σε χιλιούς νέους του Άνω Μάρνη, από 18 έως 25 χρονών έρχεται να επιβεβαιώσει τις θέσεις του Αζνάρ: μονάχα 28,7% θα ήθελαν «να εργάζεται μόνιμα ο σύντροφός τους», ενώ 34% προτιμούν «να δουλεύει με μειωμένο ωράριο». Στους μαθητές της επαγγελματικής εκπαίδευσης, αυτή η θέση επιβεβαιώνεται και, απρόσμενο ποσοστό, από το 28% των γυναικών. Επιπλέον, το 95% εκτιμάει πως η ελευθερία να οργανώνουν οι ίδιοι τον εργάσιμο χρόνο τους είναι κάτι «πολύ σημαντικό» (54%) ή «σημαντικό» (41%).

Σήμερα, αυτό το πολύ ισχυρό αίτημα για μειωμένα ωράρια, που θα επέτρεπε την κατανομή των διαθέσιμων απασχολήσεων σε ένα μεγαλύτερο αριθμό εργαζομένων, παραμένει σχεδόν απόλυτα ανικανόποιότο. Στα 1,3 εκατομμύρια απασχολήσεων με μειωμένο ωράριο που έχει καταγράψει η I.N.S.E.E.* , λιγότερες από 300.000 αφορούν έστω και ελάχιστα ειδικευμένες μόνιμες απασχολήσεις. Πάνω από τα τρία τέταρτα του συνόλου είναι απασχολήσεις για καθαριστριες, οικιακές βοηθούς και εποχιακούς ή ευκαιριακούς εργαζόμενους.

Μονάχα ο δημόσιος τομέας θα μπορούσε να ξεμπλοκάρει γρήγορα αυτή την κατάσταση και να αποδείξει την αναλήθεια της θέσης σύμφωνα με την οποία η εργασία με μειωμένο ωράριο είναι ευκαιριακή εργασία, δίχως σοβαρή ειδίκευση, ασυμβίβαστη με κάποια επαγγελματική φιλοδοξία. Πράγματι, η αντίθετη θέση έχει και συνήγορους και επιχειρήματα. Για παράδειγμα, ο καθηγητής ή

*I.N.S.E.E.:η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Γαλλίας (σ.τ.μ.)

I. Βλέπε το τεύχος των Μαρτίου 1982 του *Dirigeant*, δργανο του Κέντρου Νέων Ιευθυντών (C.D.J.).

ο γιατρός που δουλεύει με μειωμένο ωράριο δεν είναι πιο διαθέσιμος για τους μαθητές ή τους αρρώστους του από εκείνους που δουλεύουν ατέλειωτες ώρες; Εφόσον έχει χρόνο να διαβάσει, να σκεφτεί, να διαφοροποιήσει τα ενδιαφέροντά του, δεν θα δουλεύει καλύτερα, αν και λιγότερο; Η απάντηση φαίνεται πια προφανής στην Αμερική ή τη Βόρεια Ευρώπη όπου η μερική απασχόληση χαίρει ιδιαίτερης εκτίμησης από τα επαγγέλματα που απαιτούν πολυειδίκευση και προσωπική επένδυση.

Ωστόσο οι συνδικαλιστικές αντιρρήσεις αφορούν δύο άλλες όψεις:

1. Οι «μερικής απασχόλησης» θα ήταν πρόθυμοι να δεχτούν πιο καταναγκαστικές και αποβλακωτικές εργασίες από εκείνους που δουλεύουν με πλήρες ωράριο. Έτσι υπονομεύουν τον αγώνα για τον εργατικό έλεγχο και την επανειδίκευση, την επανιδιοποίηση της εργασίας από τους εργαζόμενους.

2. Αποδεχόμενοι μια μείωση του μισθού τους με αντάλλαγμα ένα μειωμένο ωράριο, οι «μερικής απασχόλησης» υπονομεύουν τον αγώνα για μείωση της διάρκειας της εργασίας χωρίς απώλεια μισθού.

Αυτές οι αντιρρήσεις, που φέρνει η πλειοψηφία των συνδικαλιστών σε όλες σχεδόν τις βιομηχανοποιημένες χώρες, γίνονται παντού αντικείμενο έντονων συζητήσεων. Η ορθότητά τους αμφισβητείται από τα εξής επιχειρήματα:

— από το γεγονός και μόνο ότι η αμοιβή τους είναι χαμηλότερη και η ανάγκη τους για (ελεύθερο) χρόνο μεγαλύτερη, οι «μερικής απασχόλησης» έχουν ιδιαίτερο συμφέρον στην ανατίμηση των ωριαίων μισθών που προκύπτουν αυτόματα από μια γενικευμένη και αντισταθμισμένη μείωση του εργάσιμου χρόνου. Οι «μερικής απασχόλησης» θα συμμετέχουν λοιπόν ενεργά στους αγώνες, αρκεί τα συνδικάτα να μην τους περιθωριοποιούν και να μην τους απορρίπτουν.

— σ' ό,τι αφορά την ποιότητα της εργασίας, αυτή, εδώ και 35 χρόνια, δεν έπαψε να χειροτερεύει. Σήμερα, πάνω από 80% των απασχολήσεων αφορούν εργασίες ανειδίκευτες που δεν επιτρέπουν ούτε δημιουργικότητα ούτε πρωτοβουλία ούτε προσωπική επένδυση. Το να πιστεύει κανείς πως οι εργαζόμενοι θα καταφέρουν συντομότερα να κάνουν δημιουργικές τις ακρωτηριαστικές εργασίες επειδή θα υποχρεώνονται σ' αυτές με πλήρες ωράριο, είναι

μια φαντασίωση που έχει διαψευστεί από τα γεγονότα. Γιατί είναι ακριβώς αυτή η πλήρης απασχόληση που τους εμποδίζει να αποκτήσουν κάποτε την εμπειρία της δημιουργικότητας και της αυτονομίας τους. Η απελευθέρωση του χρόνου, στο βαθμό που επιτρέπει στους μισθωτούς να έχουν μια δική τους ζωή, τους κάνει επίσης πιο απαιτητικούς σ' ό,τι αφορά τη φύση και το περιεχόμενο της εργασίας τους.

Το συνδικάτο με το να αρνείται να εκφράσει και να οργανώσει το αίτημα εκείνων που προσβλέπουν σε περισσότερο ελεύθερο χρόνο εδώ και τώρα, το μόνο που πετυχαίνει είναι να αποκόβεται από ένα κομμάτι της βάσης του και να ενισχύει την εργοδοτική εξουσία σε βάρος του.

III. 3. Να δουλεύουμε λιγότερο, να ζούμε καλύτερα*

Η κατάργηση της εργασίας

Να επενδύσουμε για να δημιουργήσουμε θέσεις εργασίας; Ίσως. Αν όμως περιμένετε αυτές τις θέσεις εργασίας στις υπάρχουσες βιομηχανίες και γραφεία, καιρός να χάσετε τις αυταπάτες σας: σ' αυτές θα δουλεύουν όλο και λιγότεροι, και όχι όλο και περισσότεροι, και ιδίως αν αυξηθεί η μάζα των επενδύσεων. Δεν πρόκειται να δημιουργηθούν απασχολήσεις με την ένεση δισεκατομμυρίων. Γιατί, εδώ και εφτά χρόνια, σ' αυτούς τους τομείς, τα ρομπότ κάνουν δυναμικά την εμφάνισή τους. Εξαιτίας αυτών των ρομπότ, καταρρέουν τα πιο ριζωμένα δόγματα της οικονομικής επιστήμης. Εξαιτίας αυτών των ρομπότ, η ανεργία δεν πρόκειται πια να υποχωρήσει με την τήρηση αλλά με την παραβίαση του παλιού οικονομικού δόγματος: δουλεύοντας όλο και λιγότερο έτσι ώστε να μπορούν όλοι να δουλεύουν και να ζουν όλο και πιο καλά. Θα δείτε ότι αυτό είναι δυνατό.

Στη Γαλλία, μέσα στα δέκα χρόνια που πέρασαν, καταργήθηκαν ήδη στη βιομηχανία (αφαιρώντας την οικοδομή) ένα εκατομμύριο θέσεις εργασίας (δηλαδή μία στις έξι). Και η αυτοματοποίηση βρίσκεται μόνο στα πρώτα της βήματα. Πού θα φτάσουμε σε πέντε, σε δέκα χρόνια; Περισσότερο από κάθε αλλαγή του παρελθόντος, η

* Έρευνα που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο Περιοδικό *Nouvel Observateur* στις 22 και 29 Αυγούστου 1981.

ρομποτική αντιπροσωπεύει μια τεχνολογική επανάσταση που αγγίζει τα ίδια τα θεμέλια της κοινωνικής τάξης που έχει επικρατήσει εδώ και εκατόν πενήντα χρόνια. Θέτει σε εφαρμογή τις αντίστοιχες αξίες της εργασίας, του χρόνου και του χρήματος. Μια από τις πρώτες ενέργειες της νέας κυβέρνησης ήταν να το δηλώσει και να δημιουργήσει ένα υπουργείο Ελεύθερου Χρόνου. Θα πρέπει όμως να το διευκρινίσουμε: ελεύθερος χρόνος δεν είναι η «διασκέδαση». Η «κοινωνία του ελεύθερου χρόνου» δεν έχει τίποτε να κάνει με τον «πολιτισμό της ψυχαγωγίας» για τον οποίο μιλούσαμε πριν από είκοσι χρόνια. Η αλλαγή είναι πολὺ πιο βαθιά και τα αντικείμενά της πολὺ πιο σημαντικά.

«Απ' όλα τα κοινωνικά μέτρα, αν υπάρχει ένα που αποτελεί επιλογή κοινωνίας, αυτό είναι η μείωση της διάρκειας της εργασίας. Γιατί, απέναντι στις εκπληκτικές προοδόδους της τεχνολογίας, δεν υπάρχει παρά μια απάντηση: να δουλεύουμε λιγότερο· καλύτερα αλλά λιγότερο.

»Δεν πρόκειται για ένα ευκαιριακό ή συγκυριακό ζήτημα, πρόκειται για ζήτημα κοινωνίας, θα έλεγα μάλιστα: πολιτισμού. Οι πρώτοι προλετάριοι του 19ου αιώνα και του αιώνα της ατμομηχανής, αυτοί που δεν ήταν μορφωμένοι, αυτοί που δούλευαν δεκαέξι ή δεκαοκτώ ώρες την ημέρα, ονειρεύονταν ήδη από τότε μια κοινωνία του ελεύθερου χρόνου — και είναι χαρακτηριστικό ότι δημιουργήθηκε ένα υπουργείο του Ελεύθερου χρόνου.

»Η μείωση του εργάσιμου χρόνου όχι μόνο θα συμβάλει αποφασιστικά στη μείωση της ανεργίας αλλά, επιπλέον, θα σημαδέψει την έλευση μιας νέας κοινωνίας όπου οι πολιτιστικές δραστηριότητες θα αποκτήσουν όλη τη σημασία τους.»

ΠΙΕΡ ΜΩΡΟΥΑ
(30 Μαΐου 1981, στην RTL*)

*RTL: Ραδιο - τηλεόραση του Λουξεμβούργου. (σ.τ.μ)

Όλα τα εγχειρίδια οικονομίας μας εξηγούν ακόμα ότι η τεχνική πρόδος κοστίζει ακριβά. Η λειτουργία της είναι να αντικαθιστά την εργασία των ανθρώπων από εκείνη των μηχανών, το μισθό από το κεφάλαιο. Αυτές οι μηχανές, μας λένε, είναι τόσο πιο αποτελεσματικές όσο πιο ακριβά κοστίζουν. Μονάχα οι ισχυρότερες εταιρίες μπορούν να διαθέτουν τις πιο τελειοποιημένες μηχανές.

Οστόσο, αυτό που ίσχυε μέχρι τώρα δεν ισχύει πια. Η μικρο-ηλεκτρονική, μια εφαρμογή της οποίας είναι και τα ρομπότ,

παρουσιάζει αυτό το πρωτοφανές χαρακτηριστικό: δεν επιτρέπει μόνο την εξοικονόμηση ανθρώπινης εργασίας: επιτρέπει την ταυτόχρονη εξοικονόμηση εργασίας και κεφάλαιου. Σας επιτρέπει, αν είστε εργοδότης, να αντικαταστήσετε με μηχανές τα εννέα δέκατα των μισθωτών σας, ενώ θα πληρώσετε για τις υπερτελειοποιημένες μηχανές σας φτηνότερα από αυτά που πληρώσατε για τις μηχανές που χρησιμοποιούσατε πριν. Παραδείγματα; Ιδού δύο, τυπικά:

— Υποθέσατε ότι είχατε (σε ένα μεγάλο τμήμα οικονομικής διαχείρισης για παράδειγμα) ένα δυναμικό εκατόν είκοσι δακτυλογράφων, η καθεμιά μπροστά στη γραφομηχανή της, σε μια μεγάλη αιθουσα. Τις αντικαθιστάτε με οκτώ γραμματείς, σε ένα άνετο γραφείο, με οκτώ μηχανές επεξεργασίας κειμένου. Αυτές οι οκτώ μηχανές θα σας στοιχίσουν πολύ φτηνότερα από εκατόν είκοσι συνηθισμένες γραφομηχανές. Θα εξοικονομήσετε εκατόν δώδεκα μισθούς. Τα πάγια έξοδά σας θα περιοριστούν. Και τα στελέχη σας θα κερδίσουν χρόνο: αντί για λεπτομερείς επιστολές, θα υπαγορεύουν τους κωδικούς αριθμούς που θα αντιστοιχούν σε ολόκληρες παραγράφους που οι γραφομηχανές θα συγκρατούν στη μνήμη τους.

— στο χυτήριο ακριβείας σας απασχολούσατε δύο μηχανικούς και δεκαπέντε σχεδιαστές. Αυτοί σχεδιάζαν τα σύνθετα εξαρτήματα που θα κατασκεύαζαν οι χύτες. Αγοράζετε ένα *plotter* — αυτή η κατευθυνόμενη από υπολογιστή μηχανή σχεδίου θα σας επιτρέψει να απασχολήσετε μονάχα ένα άτομο (ένα μηχανικό) αντί για δεκαπέντε.

Μετά από αυτά τα παραδείγματα είναι ανώφελο να αναρωτιέστε γιατί οι επενδύσεις, αυτά τα τελευταία χρόνια, μειώθηκαν σε όλες σχεδόν τις βιομηχανοποιημένες χώρες, ενώ τα κέρδη αυξήθηκαν¹. Την απάντηση την έχετε μπροστά στα μάτια σας: με την αυτοματοποίηση, χρειάζεται όλο και λιγότερο κεφάλαιο για την παραγωγή αυξανόμενων ποσοτήτων αγαθών και υπηρεσιών. Και ακόμα βρισκόμαστε μονάχα στην αρχή: σε πέντε ή δέκα χρόνια, πολύ πιο τελειοποιημένα ρομπότ θα παράγονται μαζικά από *ρομπότ*, «σπάζοντας» τις τιμές.

Αν λοιπόν είστε εργοδότης, θα καταλήξετε στο συμπέρασμα ότι πρέπει οπωσδήποτε να περιμένετε: τις μηχανές που δεν αγοράζετε

1. Από το 1973 και μετά, τα κέρδη των ιδιωτικών γαλλικών εταιριών αυξήθηκαν κατά 21%· οι επενδύσεις τους μειώθηκαν κατά 3%.

σήμερα θα μπορέσετε να τις αποκτήσετε αύριο σε πιο συμφέρουσα τιμή και με καλύτερες επιδόσεις.

Γι' αυτό είναι μάταιο να ελπίζουμε σε κάποια αυθόρυμητη ανάκαμψη της ανάπτυξης στα προσεχή χρόνια. Η μόνη που μπορεί να πραγματοποιηθεί στο άμεσο μέλλον είναι μια βολονταριστική ανάπτυξη που θα πρωθείται από επενδύσεις που θα χρηματοδοτεί το ίδιο το κράτος, χωρίς να ενδιαφέρεται βραχυπρόθεσμα για αποδοτικότητα ή ανταγωνιστικότητα: επενδύσεις υποδομής, στην κοινωνική κατοικία, την έρευνα, την εξοικονόμηση ενέργειας, την αναζήτηση πετρελαίου — ή το στρατιωτικό υλικό.

Αργότερα όμως, σε πέντε ή δέκα χρόνια, δεν θ' αρχίσει η ανάκαμψη; Ο αγώνας δρόμου προς την αυτοματοποίηση των βιομηχανιών, των διοικήσεων, των υπηρεσιών δεν θα προκαλέσει ένα εκπληκτικό μπουμ στις επενδύσεις, την απορρόφηση της ανεργίας, μια νέα περίοδο επέκτασης παρόμοια με εκείνη που παρατηρήθηκε πριν από τριάντα χρόνια; Ας δούμε τη φύση των μεταλλαγών που έρχονται: εκεί θα βρούμε την απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα.

Σύμφωνα με τον πρόεδρο της TZeeneral Mоторς, το 1988, οι αλυσίδες συναρμολόγησης θα έχουν εξαφανισθεί, από τις αμερικανικές αυτοκινητοβιομηχανίες. Το σύνολο των μηχανών θα κατευθύνεται τότε από υπολογιστές κατά 90% και το 50% των θέσεων ανειδίκευτων εργατών θα καταργηθεί (βλέπε σελ. 170). Ο πρόεδρος του μεγαλύτερου παγκόσμιου τραστ αυτοκινήτων προτιμάει να μην αναφερθεί λεπτομερώς στις επιπτώσεις του προγράμματος νέων επενδύσεων. Άλλα ορισμένοι Ιάπωνες συνάδελφοι του είναι λιγότερο διακριτικοί. Ένας από αυτούς, ο διευθυντής της Fujitsu Fanuc ξενάγησε ευρωπαίους δημοσιογράφους στο εργοστάσιο όπου παράγονται τα ρομπότ που πρόκειται να εξοπλίσουν τις ποικίλες θυγατρικές της εταιρίας. Εκατό εργάτες που δουλεύουν σε τρεις βάρδιες κατασκευάζουν σήμερα εκεί εκατό ρομπότ το μήνα. Πρακτικά δεν παρεμβαίνουν παρά στην τελική συναρμολόγηση, ενώ όλα τα υπόλοιπα γίνονται αυτόματα. Οι πρώτες ύλες φορτώνονται αυτόματα σε καρότσια που κατευθύνονται μόνα τους προς το κατάλληλο τμήμα όπου τροφοδοτούν μια εργαλειομηχανή. Αυτή είναι προγραμματισμένη από υπολογιστή να κατασκευάσει εξαρτήματα σύμφωνα με μια διαδοχή που έχει στη μνήμη της. Μέσα σε λίγα λεπτά, μπορεί να ξαναπρογραμματιστεί από μακριά για να κατασκευάσει μεταβαλλόμενες σειρές διαφορετικών εξαρτημάτων. Μέχρι τώρα, η ρύθμιση μια κλασικής εργαλειομηχανής απαιτούσε οκτώ έως δεκαπέντε ώρες.

Οι εκατό εργάτες της Fujitsu Fanuc εξασφαλίζουν μια παραγωγή που, σε ένα παραδοσιακό εργοστάσιο, θα απαιτούσε πεντακόσια άτομα. Κι αυτό δεν είναι παρά η αρχή: το 1986, η Fujitsu Fanuc θα απασχολεί διακόσια άτομα για μια παραγωγή που, πριν από μερικά χρόνια, απαιτούσε 2.800.

Ανάλογο πρόγραμμα και στην Hitachi, ένας διευθυντής της οποίας δηλώνει: «Το 1986, υπολογίζουμε να καταργήσουμε τους εργάτες από τα τμήματα παραγωγής. Στο εργοστάσιο θα μείνουν μονάχα κάποιοι τεχνικοί συντήρησης και διοικητικοί υπάλληλοι».

Τα ρομπότ, για τα οποία γίνεται λόγος σήμερα, ανήκουν στη δεύτερη γενιά: τη γενιά που μπορεί όχι μόνο να αισθάνεται, να ψηλαφά και να παίρνει (αυτή ήταν η πρώτη γενιά) αλλά και να βλέπει, να περπατά, να επιτηρεί άλλα ρομπότ σε σταθερές θέσεις, να τα επισκευάζει αν χρειαστεί και να διενεργεί τον έλεγχο των τελειωμένων εξαρτημάτων. Όσο για την τρίτη γενιά, αυτή θα εμφανιστεί στα εργοστάσια και τα γραφεία στις αρχές της επόμενης δεκαετίας: θα μπορεί να ακούει και να εκτελεί διαταγές που θα δίνονται προφορικά.

Έτσι θα ανοιχτούν τεράστιες αγορές στους κατασκευαστές ρομπότ και αυτόματων συστημάτων. Το 1977, η παραγωγή ρομπότ έφτανε στις 1.700 μονάδες. Το 1978, με 32.000 μονάδες, ξεπερνούσε τον συνολικό αριθμό των ρομπότ που λειτουργούσαν μέχρι τότε. Το 1985, θα ξεπεράσει τις 100.000 μονάδες.

ΑΡΙΘΜΟΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΡΟΜΠΟΤ ΓΙΑ ΚΑΘΕ ΧΩΡΑ

Ιαπωνία	8.500
Ηνωμένες Πολιτείες	3.255
Ιταλία	800
Σουηδία	600
Ομοσπονδιακή Γερμανία	350
Μεγάλη Βρετανία	185
Γαλλία	180
Κάτω Χώρες	170

Σήμερα, η παραγωγή ρομπότ αυξάνεται κατά 33% κάθε χρόνο και, για τις ίδιες επιδόσεις, το κόστος ενός μηχανήματος πέφτει κατά 35% από τη μια χρονιά στην άλλη. Το 1974, ένα ρομπότ κόστιζε ακόμα πέντε με οκτώ φορές ακριβότερα από τον κλασικό εξοπλισμό που εξασφάλιζε την ίδια παραγωγή. Σήμερα, το κόστος

ενός ρομπότ δεν ξεπερνά τα 100.000 φράγκα περίπου και έχει αποσβεστεί σε λιγότερο από ένα χρόνο².

Αξίζει να σταθούμε λίγο σ' αυτό τον αριθμό. Η πλειοψηφία των πολιτικών ανδρών και των οικονομολόγων εξακολουθούν, πράγματι, να πιστεύουν, μαζί με τον Ρεΐμόν Μπουρζίν, ότι, «για να δημιουργηθεί μια θέση εργασίας, πρέπει να επενδύθουν κάπου 100.000 φράγκα στα απλά επαγγέλματα και μέχρι ένα εκατομμύριο φράγκα στις σύνθετες βιομηχανίες. Μπορούμε να υπολογίσουμε σε πάνω από εκατό δισεκατομμύρια τις ετήσιες επενδύσεις που χρειάζονται για τη δημιουργία 300.000 θέσεων εργασίας το χρόνο³.» Η παρανόηση είναι πλήρης. Σήμερα, επενδύοντας 100.000 φράγκα, δεν δημιουργούμε πια μια απασχόληση αλλά καταργούμε τουλάχιστον μία, καθώς δίνουμε σ' ένα ρομπότ τη δουλειά ενός και, συχνά δύο ή τριών μισθωτών. Πράγματι, ένα ρομπότ, που σήμερα κοστίζει 100.000 φράγκα, επιτρέπει, σε λιγότερο από ένα χρόνο, την εξοικονόμηση μισθών ύψους πάνω από 100.000 φράγκα. Μπορούμε λοιπόν να πούμε πως οι επενδύσεις τείνουν να αλλάξουν εντελώς κατεύθυνση. Όπως έλεγε και ο Τσαρλς Λέβινσον, εδώ και 10 χρόνια, στο όνομα της Διεθνούς Ομοσπονδίας της Χημείας (I.C.F), οι επενδύσεις δεν είναι πια δημιουργοί αλλά καταστροφείς θέσεων εργασίας. Σε όλες σχεδόν τις βιομηχανικές δραστηριότητες ή τις δραστηριότητες γραφείου, πρόδοδος σημαίνει να παράγουμε περισσότερο δουλεύοντας λιγότερο.

Αντίθετα με τον μύθο, αυτό ισχύει ακόμα και στην Ιαπωνία. Πάρα την ισχυρή ανάπτυξη της εθνικής παραγωγής, η αυτοματοποίηση κατάργησε κι εκεί πάνω από ένα εκατομμύριο απασχολήσεις ανάμεσα στο 1973 και το 1978. Στην Ντάτσουν, όπου η συναρμολόγηση 1.300 αυτοκινήτων την ημέρα δεν απαιτεί πια παρά 67 εργάτες, υπολογίζεται ότι κάθε εργαζόμενος που απασχολείται στην παραγωγή ρομπότ καταργεί πέντε θέσεις εργασίας τον χρόνο. Όσο περισσότερες απασχολήσεις δημιουργούνται στην αυτοματοποίηση τόσο γρηγορότερα εξαφανίζονται από τις άλλες δραστηριότητες.

Ήδη, η αυτοματοποίηση των τηλεφωνικών κέντρων εξαφάνισε τις τηλεφωνήτριες· η αυτοματοποίηση των ταχυδρομικών κέντρων διαλογής περιόρισε σε τρεις τον αριθμό των υπαλλήλων που απαιτούνται για τη διαλογή και το σφράγισμα 27.600 επιστολών την ώρα. Στη Σιτροέν, για την αντικατάσταση των εργατών που

2. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλέπε την αξιόλογη και πλήρη έρευνα του Joël LE QUEMENT, *Ta roμpότ, οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες*, δ.π., 1981.

3. Εφημερίδα *Le Monde*, 9 Μαΐου 1981.

αποσύρονται, το 1980 προσλήφτηκαν μονάχα 551, αντί για 7.754 το 1977. Στη γερμανική βιομηχανία υλικού πληροφορικής και γραφείου, το δυναμικό μειώθηκε κατά 27,5% μέσα σε επτά χρόνια (1970—1977), ενώ η παραγωγή αυξήθηκε κατά 48,9%. Σεην ίδια περίοδο, η Α.Τ.Τ. στις Ηνωμένες Πολιτείες μείωνε το δυναμικό της στο μισό. Η Φίλιπς προβλέπει, μέχρι το 1990, την κατάργηση των μισών από τις 380.000 θέσεις εργασίας, παρά την ετήσια επέκταση της παραγωγής της κατά 3%.

Απ' όσο γνωρίζουμε, μέχρι τώρα, σε καμιά χώρα δεν έχει δημοσιευτεί κάποια συνολική μελέτη ή έρευνα που να προβλέπει την επίδραση της αυτοματοποίησης πάνω στην απασχόληση στη βιομηχανία. Γενικά η εργοδοσία κρατάει για λογαριασμό της τα αποσπασματικά στοιχεία που διαθέτει. Ο φόρος της μήπως δώσει όπλα στα συνδικάτα είναι μεγαλύτερος από την επιθυμία της να γνωρίσει και να ελέγχει το μέλλον. Ωστόσο υπάρχει μια σοβαρή μελέτη σε σχέση με το μέλλον των δραστηριοτήτων γραφείου. Την πραγματοποίησε η Ζήμενς, για δικές της ανάγκες, και θεωρήθηκε εμπιστευτική. Όντας μια εταιρία που κυριαρχεί στη γερμανική ηλεκτρομηχανική και γραφειοτική, η Ζήμενς θέλησε να γνωρίσει την αγορά που επρόκειτο να ανοιχθεί στους αυτοματοποιημένους εξοπλισμούς γραφείου. Έκανε λοιπόν μια έρευνα πάνω σε διαφορετικού μεγέθους επιχειρήσεις, αντιπροσωπευτικές του κλάδου τους, που είχαν στην υπηρεσία τους 2,7 εκατομμύρια υπαλλήλους γραφείου. Σ' αυτό το σύνολο, η Ζήμενς διαπίστωσε ότι 700.000 έως 900.000 απασχολήσεις θα μπορούν να αυτοματοποιηθούν πριν από το 1990. Κατ' αναλογία η γερμανική εταιρία οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι, στις δημόσιες υπηρεσίες, το 72% των δραστηριοτήτων θα μπορούν να «τυποποιηθούν» (δηλαδή να κωδικοποιηθούν και να γίνουν στερεότυπες, πρώτο βήμα προς την απόλυτη πληροφορικοποίηση) και το 28% να αυτοματοποιηθούν.

Στο λιανικό εμπόριο, το 25% των απασχολήσεων θα μπορούν να συνδέονται με μια κεντρική μνήμη η οποία θα εξασφαλίζει την αυτόματη διάχειριση του αποθέματος, θα συντάσσει τα δελτία παραγγελιών και θα κάνει απολογισμό και απογραφή.

Η Ζήμενς δεν υπολόγισε τον αριθμό των θέσεων εργασίας που προβλέπεται να καταργηθούν. Δεν ήταν αυτό το αντικείμενό της. Άλλα ο Μάικ Κούλεϋ, βρετανός συνδικαλιστικός υπεύθυνος και ειδικός στην πληροφορική, υπολόγισε ότι, μέσα σε δέκα χρόνια, μπορούν να εξαφανιστούν 3,9 εκατομμύρια απασχολήσεις γραφείου στη Μεγάλη Βρεταννία. Πράγματι, χάρη στους μεγάλους και μικρούς υπολογιστές, στις μηχανές επεξεργασίας κειμένου,

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΑΝΕΙΔΙΚΕΥΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ;

Μια έρευνα που διεξήγαγαν οι ερευνητές του πανεπιστημίου του Μίτσιγκαν και της Society of Manufacturing Engineers προβλέπει ότι στον ορίζοντα του 1990 τα μεγάλα αμερικανικά παραγωγικά κέντρα θα λειτουργούν 32 ώρες την εβδομάδα (δηλαδή τέσσερα οκτάωρα).

Η φύση, η διάρκεια και η κατανομή της εργασίας θα πρέπει να γίνουν αντικείμενα διαπραγμάτευσης με τους εργαζόμενους σύμφωνα με τα ακόλουθα στάδια:

— από το 1980 και μετά, νέα διάρθρωση των ειδικεύσεων, που θα προσανατολίζονται όλοι και περισσότερο προς εργασίες σύλληψης, πραγματοποίησης και συντήρησης των αυτοματοποιημένων εξοπλισμών.

— το 1985, αντικατάσταση από αυτοματοποιημένα σύνολα του 20% των εργατών που σήμερα απασχολούνται στη συναρμολόγηση.

— το 1987, αναδιάρθρωση του 20% των βιομηχανικών απασχολήσεων και ρομποτοποίηση του 15% των συστημάτων συναρμολόγησης.

— το 1988, αντικατάσταση του 50% των εργατικού δυναμικού που απασχολείται στη συναρμολόγηση των μικροτσίπ. Στη συνέχεια η διαδικασία θα επιταχυνθεί. Σύμφωνα με τη μελέτη που παρουσίασε το Stanford Research Institute τον Μάρτιο του 1979 στο συνέδριο του συνδικάτου των εργατών της αυτοκινητοβιομηχανίας (U.A.W.), το 80% των χειρωνακτικών εργασιών θα αυτοματοποιηθούν μέχρι το 2000, πράγμα που αντιστοιχεί, με σταθερή τη διάρκεια της εργασίας, στην κατάργηση 20 εκατομμυρίων χειρωνακτικών απασχολήσεων σε ένα σύνολο 25 εκατομμυρίων σήμερα.

(Από το άρθρο του Joël LE QUÉMÉNT, τα ρομπότ, οικονομικές κοινωνικές συνέπειες, La Documentation Française, 1981, σελ. 1976).

στους plotters, στο ηλεκτρονικό νόμισμα, στην τηλεματική, κλπ., η αυτοματοποίηση υπόσχεται να επιβληθεί ακόμα πιο γρήγορα στον τριτογενή τομέα απ' ό,τι στη βιομηχανία. Ήδη από τώρα, υπολογίζεται ότι στις γαλλικές τράπεζες και ασφαλιστικές εταιρίες (συμπεριλαμβανομένων και των Κοινωνικών Ασφαλίσεων) υπάρχει 20 με 30% πλεόνασμα προσωπικού, που μόνο πολιτικοί λόγοι έχουν εμποδίσει την απόλυτή του.

Δεν μπορεί λοιπόν πια να ελπίζει κανείς στον τριτογενή τομέα για να αντισταθμίσει την κατάργηση θέσεων εργασίας στη βιομηχανία. Αντίθετα, σύμφωνα με τη θεωρία που εκθέτει με πολύ

πειστικό τρόπο ο Ζακ Ατταλί⁴, η υπερτροφία του τριτογενούς τομέα είναι μια αιτία της παρούσας κρίσης. Από τα 3,7 εκατομμύρια θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν ανάμεσα στο 1962 και το 1975, ο τριτογενής τομέας πρόσφερε τα τρία τέταρτα. Συγκεκριμένα, οι τράπεζες και οι ασφαλιστικές εταιρίες διπλασιάσαν το δυναμικό τους στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Επίσης ανάμεσα στο 1974 και το 1980, ενώ η βιομηχανία καταργούσε 622.000 θέσεις εργασίας, ο τριτογενής τομέας δημιουργούσε δυο φορές περισσότερες. Σήμερα απασχολεί 50% περισσότερους μισθωτούς από τη βιομηχανία.

Ο Ζακ Ατταλί δεν είναι ο μόνος που, σ' αυτή την εξέλιξη, βλέπει μια έκρηξη αυτού που ονομάζει «οργανωτικό κόστος». Το βάρος αυτού του κόστους, οι τεράστιες διαστάσεις και η περιπλοκότητα των διοικητικών μηχανισμών έχουν μεταβληθεί σε εμπόδιο τόσο οικονομικό όσο και φυσικό για την καλή λειτουργία της κοινωνίας. Άλλα με τον όρο «οργανωτικό κόστος», ο Ατταλί δεν εννοεί μόνο το κόστος των γιγαντιαίων συστημάτων συντονισμού, απόφασης, συλλογής και μεταβίβασης της πληροφορίας που είναι απαραίτητα στη μεγάλη βιομηχανία. Αυτή, μας λέει, απαιτεί επίσης δικτυωμένες, πανταχού παρούσες, υπηρεσίες εκπαίδευσης, προπαγάνδας, ψυχολογικής προετοιμασίας, έρευνας, κλπ., ώστε να «παράγει τη ζήτηση» που αντιστοιχεί στην προσφορά, δηλαδή να παράγει τους καταναλωτές που χρειάζεται το βιομηχανικό σύστημα για τα προϊόντα του. Σύμφωνα με τον Ατταλί, η παρούσα κρίση θα ξεπεραστεί χάρη σε μια τεχνολογική μετάλλαξη που πολλαπλασιάζει την αποτελεσματικότητα και μειώνει πολύ το κόστος των δραστηριοτήτων «οργάνωσης». Αυτό ακριβώς κάνει η μικρο-ηλεκτρονική. Η ιδιαιτερότητα της επανάστασης που εγκαίνιάζει βρίσκεται στο ότι η νέα τεχνολογία αναστατώνει τις δυνατότητες της παραγωγής άυλων αγαθών πολύ περισσοτέρο από εκείνες της παραγωγής υλικών αγαθών.

Γι' αυτό και η μείωση της διάρκειας της εργασίας είναι στην ημερήσια διάταξη στον τριτογενή τομέα, τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό με τη βιομηχανία. Στη Σουηδία, τη Φινλανδία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Ιταλία, οι πρώτοι που κέρδισαν την εβδομάδα των 36 ωρών είναι ακριβώς οι υπάλληλοι. Η APEX, ένα από τα κυριότερα βρετανικά συνδικάτα των λευκών κολλάρων, βάζει σήμερα στόχο του να επιβάλλει την εβδομάδα των τριάντα ωρών και τεσσάρων ημερών στα πέντε ή έξι χρόνια που έρχονται. Ήδη

4. Οι τρεις κόσμοι, δ.π.

αυτό το συνδικάτο, κάτω από την ηγεσία του Ρόου Γκράνθαμ, υπέγραψε στρατηγικές συμβάσεις με σημαντικές εταιρίες όπως η Plessey, η Lucas, η International Computers, που περιλαμβάνουν δρους σύμφωνα με τους οποίους η εργάσιμη εβδομάδα θα μειώνεται κατά μία ώρα τον χρόνο μέχρι να φτάσει στο επίπεδο των 28 ή 30 ωρών —χωρίς απώλεια μισθού, εννοείται. Αυτή τη στιγμή διεξάγονται διαπραγματεύσεις με πενήντα περίπου μεγάλες μεταλλουργικές επιχειρήσεις.

Για τον Ρόου Γκράνθαμ, αυτό το είδος αναπροσαρμογής της διάρκειας της εργασίας σύμφωνα με την άνοδο της παραγωγικότητας είναι ο μοναδικός τρόπος να αποφευχθεί μια επιδείνωση της ανεργίας.

Βρισκόμαστε λοιπόν ηδη αρκετά πέρα από τον στόχο των 35 ωρών, που θεωρείται επαναστατικός από τη γαλλική δεξιά. Και όχι μόνο στη Μεγάλη Βρεταννία. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι εργάτες της αυτοκινητοβιομηχανίας κατέκτησαν ηδη από το 1970 τη σύνταξη όχι στα εξήντα ούτε στα πενήντα πέντε αλλά μετά από τριάντα χρόνια δουλειάς: «Thirty and out!» (ελευθέροι μετά από τριάντα χρόνια) ήταν το σύνθημά τους. Όσο για το συνδικάτο των σιδηρουργών, αγωνίζεται, όχι χωρίς επιτυχία, για την «ισόβια απασχόληση» και τον «ισόβιο μισθό». Συγκεκριμένα, το σχέδιο συλλογικής σύμβασης που προτείνει προβλέπει ότι, σε οποιαδήποτε περιστασή, οι εργάτες δεν θα μπορούν ποτέ να πληρώνονται λιγότερο από 30 ώρες την εβδομάδα, έστω και αν δουλεύουν 20 ή βρίσκονται σε τεχνική διαθεσιμότητα. Έτσι αποκλείονται οι συγκυριακοί περιορισμοί προσωπικού. Μια τέτοια ακριβώς σύμβαση έχουν ηδη πετύχει οι λιμενεργάτες της Νέας Υόρκης τον Οκτώβριο του 1976: εξασφάλισαν έναν ετήσιο μισθό βάσης ύψους 1,8 εκατομ. δρχ. περίπου, έστω και αν δεν εργάστηκαν παρά για δέκα περίπου εβδομάδες τον χρόνο.

Ωστόσο, στις κοινωνίες με φιλελεύθερη οικονομία, αυτού του είδους οι συμβάσεις δεν μπορούν να γενικευτούν. Γιατί η εργοδοσία αντιδρά στην αδυναμία να απολύσει ή να μειώσει τους μισθούς με το να προσλαμβάνει όσο γίνεται λιγότερους μόνιμους εργαζόμενους. Όλες οι εργασίες που μπορούν να γίνουν με υπεργολαβία δίνονται σε «εξωτερικές επιχειρήσεις» οι οποίες απασχολούν αποκλειστικά ένα κυμαινόμενο εργατικό δυναμικό από συμβασιούχους, δίχως καθεστώς και δικαιώματα. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ιαπωνία: οι μόνιμοι εργαζόμενοι διαθέτουν εξασφαλισμένη απασχόληση και εισόδημα αλλά δεν αντιπροσωπεύουν παρά μια μειοψηφία, ενώ η πλειοψηφία μπορεί να απολύεται και να γίνεται αντικείμενο άκρατης

εκμετάλλευσης.

Στη Γαλλία, αυτός ο διαχωρισμός των μισθωτών σε μόνιμους και έκτακτους ασκείται ακόμα και στον εθνικοποιημένο (S.N.C.F.*
R.A.T.P.**) και τον δημόσιο τομέα (εκπαίδευση, νοσοκομεία,
Ταχυδρομεία, κλπ.), οι οποίοι, δίπλα σ' ένα μονιμοποιημένο και
προστατευμένο προσωπικό, απασχολούν μια μάζα εκτάκτων που
μπορούν να απολύονται χωρίς προειδοποίηση και πάρα πολλούς
προσωρινούς που διατίθενται από «εταιρίες παροχής υπηρεσιών».

Όσο ισχυρά και αν είναι λοιπόν και όσο αποτελεσματικά και αν
κατορθώνουν να προστατεύουν τα μέλη τους, τα συνδικάτα δεν
είναι σε θέση, από μόνα τους, να εξασφαλίσουν σε όλο τον
πληθυσμό το δικαίωμα στην εργασία, τη μείωση της διάρκειάς της
και την εξασφάλιση ενός εισοδήματος για όλη τη ζωή. Χρειάζεται
επίσης και μια παρέμβαση από τη μεριά του κράτους: μια πολιτική
της απασχόλησης, μια πολιτική ανακατανομής των εισοδημάτων,
μια πολιτική σε σχέση με τον χρόνο — τον ελεύθερο χρόνο.

Κι αυτό δεν είναι μικρό πράγμα. Η πολιτική απελευθέρωση του
χρόνου αγγίζει πράγματι μια από τις βαθύτερες κινητήριες
δυνάμεις της κατεστημένης κοινωνικής τάξης εδώ και δυο αιώνες
περίπου.

Η απελευθέρωση του χρόνου

«Να δουλεύουμε λιγότερο, να ζούμε περισσοτέρο»: από τη
γέννησή του, το εργατικό κίνημα δεν σταμάτησε να μάχεται για τη
μείωση της διάρκειας της εργασίας. Ο Μαρξ τη θεωρούσε
«θεμελιακή επιταγή». Η Πρωτομαγιά, «γιορτή της Εργασίας»,
αποτέλεσε αρχικά την κορύφωση ενός διεθνούς κινήματος
«αυτομείωσης»: απαντώντας στο κάλεσμα των συνδικάτων τους, οι
εργαζόμενοι όλου του κόσμου αρνούνται, από την Πρωτομαγιά του
1906, να δουλέψουν περισσότερο από οκτώ ώρες την ημέρα. Τρία
τέταρτα του αιώνα μετά, το σημείο όπου το εργατικό κίνημα
προχώρησε λιγότερο απ' όλα είναι στην πάλη για την
απελευθέρωση του χρόνου.

Και όμως, στη διάρκεια αυτού του αιώνα, η παραγωγικότητα
(δηλαδή η παραγωγή ανά ώρα εργασίας) πολλαπλασιάστηκε επί¹
δώδεκα. Από το 1936 και το νόμο για το σαραντάωρο, σχεδόν
τετραπλασιάστηκε. Ωστόσο η διάρκεια της εργασίας δεν
περιορίστηκε αισθητά. Μήπως αυτό οφείλεται στο ότι οι μισθωτοί
προτιμούν περισσότερα χρήματα και όχι περισσότερο χρόνο; Θα

*S.N.C.F.: Γαλλικοί σιδηροδρόμοι (σ.τ.μ.)

**R.A.T.P.: Η εταιρία του παρισινού μετρό (σ.τ.μ.)

δούμε ότι δεν ισχύει κάτι τέτοιο. Η αντίσταση έρχεται από τα πάνω: οι βιομηχανικές εταιρίες —και πάνω απ' όλα η εργοδοσία τους—εκδηλώνουν μια, έντονη εχθρότητα στη μείωση της διάρκειας της εργασίας. Το βλέπουμε σήμερα στη Γαλλία όπως το είδαμε εδώ και κάποια χρόνια στη Γερμανία: η γενικευση των 35 ωρών καταγγέλλεται από την εργοδοσία σαν μια εξωφρενική και καταστροφική διεκδίκηση, λες και η Γαλλία δεν έχει μια από τις μεγαλύτερες ετήσιες διάρκειες εργασίας σε όλο τον βιομηχανοποιημένο κόσμο· λες και το σαραντάρο, που καταχτήθηκε εδώ και 45 χρόνια, αντιτροσωπεύει κάποιον απαράβατο νόμο· λες κι η μικροήλεκτρονική επανάσταση δεν έχει αρχίσει να καταργεί εκατομμύρια θέσεων εργασίας· λες και η επιθυμία για περισσότερη ζωή είναι αμάρτημα και το ξεθέωμα στη δουλειά μια ζωτική ανάγκη.

Γιατί η δεξιά προτιμάει να μειώσει κατά 10% τον αριθμό των εργαζομένων αντί να μειώσει κατά 10% τη διάρκεια της εργασίας; Θα ήταν μάταιο να γυρέψουμε κάποια οικονομική απάντηση σ' αυτό το ερώτημα γιατί ο ελεύθερος χρόνος που επιβάλλεται με τη μορφή της ανεργίας κοστίζει πολύ πιο ακριβά από τον ελεύθερο χρόνο με τη μορφή μιας μικρότερης εργάσιμης εβδομάδας που δημιουργεί θέσεις εργασίας. Οι βαθύτερες αιτίες της εργοδοτικής αντίστασης είναι ολότελα διαφορετικές, ουσιαστικά ιδεολογικές.

Πράγματι, ας φανταστούμε ότι η κοινωνία μοιράζει κάθε χρόνο τα κέρδη που προκύπτουν από την άνοδο της παραγωγικότητας με τον ακόλουθο τρόπο: ένα τρίτο με τη μορφή συμπληρωματικής αγοραστικής δύναμης, δύο τρίτα με τη μορφή συμπληρωματικού ελεύθερου χρόνου. Με μια ετήσια άνοδο της παραγωγικότητας κατά 5% -πράγμα που εύκολα πραγματοποιήθηκε στο παρελθόν- η διάρκεια της εργασίας θα πέσει από 40 στις 35 ώρες μέσα σε τέσσερα χρόνια· στα επόμενα τέσσερα χρόνια θα πέσει στις 30,5 ώρες και τέλος σε δώδεκα χρόνια, στις είκοσι έξι ώρες και σαράντα λεπτά. Η εβδομάδα των είκοσι ωρών θα γίνει πραγματικότητα μέσα σε είκοσι χρόνια, δηλαδή το 2001· και, αν υπολογίσουμε τις άδειες και τις αργίες, θα αντιστοιχεί σε μια ετήσια διάρκεια εργασίας μόλις 900 ωρών.

Αλλά, 900 ώρες το χρόνο ισοδυναμούν μέρες εργασία δύο ημερών την εβδομάδα για όλο τον χρόνο, ή εννέα ημερών τον μήνα, ή πέντε μηνών με τον σημερινό ρυθμό και εφτά μήνες ελεύθερους στη συνέχεια. Ελάχιστα, είναι αλήθεια. Έτσι, η «εργασία», δηλαδή ο χρόνος που πουλάμε έναντι ενός μισθού, θα πάψει ν' αποτελεί την κύρια απασχόληση. Ο καθένας θα ορίζεται, ή θα μπορεί να οριστεί, περισσότερο από αυτό που κάνει στον ελεύθερο χρόνο του παρά από τις αμειβόμενες δραστηριότητές του.

ΕΤΗΣΙΑ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
 (σε ώρες)

Μεγάλη Βρεταννία	1.932
Γαλλία	1.831
Γερμανία	1.671
Κάτω Χώρες	1.626
Βέλγιο	1.545
Ιταλία	1.503

(Πηγή: Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων, 1980).

Σαν μέτρο σύγκρισης: η συμφωνία για την πέμπτη βάρδια που υπογράφηκε ανάμεσα στα συνδικάτα και τη διεύθυνση της Β.Σ.Ν. οδηγεί σε μια ετήσια διάρκεια εργασίας 1.584 ωρών.

**ΜΕΣΗ ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΔΙΑΡΚΕΙΑ
 ΕΡΓΑΣΙΑΣ (σε ώρες)**

Μεγάλη Βρεταννία	
άνδρες	44,0
γυναίκες	37,4
Γερμανία	42,0
Κάτω Χώρες	41,0
Ιαπωνία	40,7
Γαλλία	40,6
Ιταλία	38,9
Βέλγιο	35,8

Τι θα απομείνει τότε από την ηθική της ταχύτητας, της ακριβειας, του «δεν βρισκόμαστε εδώ για διασκέδαση» ηθική που το σχολείο δεν σταμάτησε να ενσταλλάζει στα παιδιά από τότε που εφευρέθηκε η μανιφακτούρα; Τι θα γίνει η εξύμνηση της προσπάθειας, της γρηγοράδας, της απόδοσης, πάνω στην οποία βασίζονται όλες οι βιομηχανικές κοινωνίες, καπιταλιστικές ή σοσιαλιστικές; Και αν καταρρεύσει η ηθική της αποδοτικότητας, τι θ' απογίνει η κοινωνική και βιομηχανική ιεραρχία; Σε ποιες αξίες, σε ποιες επιταγές θα μπορεί να στηριχτεί το κύρος των διοικούντων; Δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζουν τους μισθωτούς σαν αυτόνομα άτομα και περισσότερο να επιδιώκουν την συνεργασία τους παρά να απαιτούν την υπακοή τους;

Εκατομμύρια μεγάλα και μικρά αφεντικά οπισθοχωρούν τρομαγμένα μπροστά σε τέτοιου τύπου ερωτήματα. Από ένστικτο, αντιλαμβάνονται την απελευθέρωση του χρόνου σαν μια απειλή

ενάντια στην κατεστημένη τάξη. Από ένοτικτο, προτιμούν την αύξηση της ανεργίας παρά την αύξηση του ελεύθερου χρόνου. Γιατί η ανεργία είναι παράγοντας τάξης: μια και οι θέσεις εργασίας είναι σπάνιες, θα προτιμήθουν οι πιο εργατικοί και οι πιο υποταγμένοι. Οι περιεργοί, οι μαλλιάδες, οι φωνακλάδες, θα μείνουν χωρίς δουλειά. «Αυτοί φταινε που είναι άνεργοι, διακηρύσουν το κεφάλι τους φταίει. Σε τέτοιες εποχές δεν χωράνε θερμοκέφαλοι».

Έτσι, η ίδια τεχνολογική εξέλιξη που επιτρέπει σε όλους την απελευθέρωση του χρόνου και την ανακούφιση από τον κόπο επιτρέπει επίσης, στα χέρια της δεξιάς, την ενίσχυση, μέσα από την ανεργία, της παλιάς ιδεολογίας της αποδοτικότητας και της προσπάθειας, την ίδια στιγμή που χάνει την τεχνική και οικονομική της δικαιολόγηση. Τα σύνορα ανάμεσα σε δεξιά και αριστερά, πουθενά αλλού δεν διαγράφονται καλύτερα απ' ό,τι στην κοινωνική διαχείριση του απελευθερωμένου χρόνου: στην πολιτική σε σχέση με τον χρόνο. Αυτή η πολιτική, ανάλογα με το αν είναι δεξιά ή αριστερή, θα οδηγήσει στην κοινωνία της ανεργίας ή στην κοινωνία του ελεύθερου χρόνου. Από όλους τους μοχλούς μετασχηματισμού της κοινωνικής τάξης πραγμάτων και αλλαγής της ζωής, αυτή είναι ένας από τους ισχυρότερους.

Σε σχέση μ' αυτό το θέμα θα πρέπει να διαβαστεί ή να ξαναδιαβαστεί ένα εκπληκτικά πλούσιο έργο, που εκθέτει τη φιλοσοφία όσο και τους στόχους αυτού που θα πρέπει ν' αποτελέσει την πολιτική της αριστεράς σε σχέση με τον χρόνο. 'Έργο της ομάδας Ανταλλαγές και Προοπτικές, που δημιούργησε ο Ζακ Ντελόρ, και με πρόλογο δικό του, το βιβλίο έχει τον τίτλο *H' Επανάσταση του επιλεγμένου χρόνου*⁵. «Η απελευθέρωση του χρόνου, διαβάζουμε σ' αυτό, είναι ένας τρόπος επανάστασης ή πρόκλησης σε επανάσταση, στον βαθμό που καταλήγει σχεδόν μηχανικά σε μια αμφισβήτηση του παραγωγικίστικου κοινωνικο-πολιτιστικού πρότυπου... Οι αναζητήσεις ενός εναλλακτικού μοντέλου ανάπτυξης περιστρέφονται όλες, λιγότερο ή περισσότερο, γύρω από το ζήτημα του χρόνου... Οτιδήποτε έχει να κάνει με την οικολογία, την αποκεντρωμένη ενέργεια, τον συμβιωτισμό, την αυτοπαραγωγή, τον κοινωνικό πειραματισμό, στηρίζεται σε διαφορετικούς τρόπους διαχείρισης του χρόνου».

Να απελευθερώσουμε λοιπόν τον χρόνο, έστω. Ποιος όμως θα είναι σε θέση να επωφεληθεί απ' αυτό; Αυτοί που κερδίζουν τόσο άνετα τη ζωή τους, δεν είναι εκείνοι που νιώθουν να μην τους

φτάνει ο χρόνος για να ξοδέψουν τα χρήματά τους, να ακούσουν τη μουσική που έχουν μαγνητοφωνήσει, να κοιτάζουν τα βίντεό τους, να κατοικούν στα μικρά αγροκτήματά τους; Και το χαρακτηριστικό των φτωχών, αυτών που ζούσαν πάντα κοπιάζοντας, δεν είναι το γεγονός ότι είναι εξίσου φτωχοί και σε κουλτούρα και σε εξοπλισμούς διασκέδασης και, επιπλέον, ότι κατοικούν μέσα στις ερήμους από μπετόν όπου ο μόνος τρόπος για να σκοτώσει κανείς τον ελεύθερο χρόνο του είναι να πλήγῃ μπροστά στην τηλεόραση;

Αυτές τις αντιρρήσεις, η ομάδα του Ζακ Ντελόρ τις αποδέχεται και ταυτόχρονα τις απορρίπτει. Τις αποδέχεται στον βαθμό που αρνείται μια πολιτική η οποία γραφειοκρατικά και με τη βία του νόμου, θα παραχωρούσε και θα επέβαλλε σε όλους ελεύθερο χρόνο. Δεν πρέπει να δίνεται χρόνος, πρέπει να παρέχεται η δυνατότητα στον καθένα να πάρει. Αν θελήσει να πάρει χρόνο, σημαίνει πως έχει «ένα απωθημένο σχέδιο», πόθους που δεν μπορεί να ικανοποιήσει με τα χρήματα που κερδίζει. Είναι αδιάφορο αν θέλει «να μάθει να παιζεί λαούτο ή να κάνει γιόγκα», να κατασκευάσει μόνος του ένα σπίτι ή ένα σύστημα ηλιακής θέρμανσης, να κάνει πολιτική, να δημιουργήσει μια κοοπερατίβα, να καλλιεργήσει τη γη ή να ασχοληθεί περισσότερο με τα παιδιά του. Σημασία έχει αυτές οι δραστηριότητες να είναι αυτοκαθοριζόμενες, επιλεγμένες, και να τον απαλλάσσουν από το «σφιχταγκάλιασμα των συστημάτων» και από «αυτά τα δύο βαμπίρ του σύγχρονου κόσμου που είναι η περιπλοκότητα και η ταχύτητα». «Η προσωπική αυτονομία αρχίζει με την ελεύθερη διάθεση από τον καθένα του χρόνου του», κι αυτό ξεκινώντας ήδη από το σχολείο (βλέπε σελ. 184).

Μια πολιτική σε σχέση με τον χρόνο όμως δεν μπορεί να στηριχτεί αποκλειστικά σε ατομικές επιλογές. Γιατί, όπως σημειώνει η Ντανιέλ Λινάρ⁶, είναι αλήθεια ότι η βιομηχανική κοινωνία «δημιούργησε κενό γύρω από την εργασία». Σε τέτοιο βαθμό που, για τους νέους εργάτες που ωρίτησε η Ντανιέλ Λινάρ, «το να μη πάνε στη δουλειά» δεν σημαίνει παρά ένα πράγμα: «να μένεις σπίτι σου χωρίς να κάνεις τίποτα». Η σκέψη ότι μπορεί κανείς, έξω από την υποχρεωτική του εργασία, να δραστηριοποιηθεί με χιλιούς δύο τρόπους, είναι κάτι που δεν αντιστοιχεί στην εμπειρία των κατοίκων των προαστείων. Γι' αυτό η απελευθέρωση του χρόνου απαιτεί επίσης νέου τύπου συλλογικές επιλογές, «μια βελτίωση του κοινωνικού περίγυρου» και του ιστού της πόλης, εξοπλισμούς που μπο-

6. *To κάλεσμα της σειρήνας (ο εθισμός στην εργασία)*, έκδ. Le Sycomore, 1981.

ρούν να χρησιμοποιήσουν και να αυτοδιαχειριστούν τα άτομα, οι οικογένειες και μικρές κοοπερατίβες. «Η πολιτική σε σχέση με το χρόνο προϋποθέτει ένα πρόγραμμα κοινωνίας» αυτή «δεν μπορεί να συλληφθεί χωρίς μια υπομονετική και σταδιακή έρευνα για ένα νέο πρότυπο ανάπτυξης». Δεν νοείται πολιτική σε σχέση με τον χρόνο αν δεν συνοδεύεται από μια νέα πολιτική κουλτούρας, πόλης, εκπαίδευσης, χωροταξίας, ένα νέο εργατικό δίκαιο, κλπ.

Πέρα όμως απ' αυτά τα προβλήματα, ο Zak Ντελόρ και η ομάδα του απορρίπτουν εντελώς την επιχειρηματολογία εκείνων κατά τους οποίους «οι μάζες δεν είναι έτοιμες» για μια ανέξηση του ελεύθερου χρόνου και δεν θα είναι έτοιμες παρά μόνο όταν το κράτος —πάντα αυτό— θα έχει δημιουργήσει θεσμούς που θα αναλαμβάνουν τους ανθρώπους στη διάρκεια της ψυχαγωγίας τους. Οι «օργανώσεις ψυχαγωγίας» μέσα στις οποίες το κράτος (σοσιαλιστικό ή φασιστικό) εντάσσει, διαχωρίζοντάς τους σαφώς, τα παιδιά και τους γέρους, τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες, τις μητέρες, τους μαθητές, κ.λπ., δεν αξίζουν περισσότερο από την ψυχαγωγία που οργανώνουν οι έμποροι της φυγής.

«Ανάμεσα στην καταναγκαστική εργασία και την αλλοτριωτική διασκέδαση, η πολιτική σε σχέση με τον χρόνο θέλει να ανοίξει ένα νέο κοινωνικό χώρο, χώρο πειραματισμού, αυθεντικότητας, δημιουργικότητας». Το ζήτημα δεν είναι να αλλάξουμε πρώτα την κοινωνία και τους γέρους, τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες, τις μητέρες, τους μαθητές, κ.λπ., δεν αξίζουν περισσότερο από την ψυχαγωγία που οργανώνουν οι έμποροι της φυγής.

Αλλά, αφού ο ελεύθερος χρόνος δεν πρέπει «ούτε να παραχωρηθεί ούτε να επιβληθεί», πώς θα προχωρήσουμε; Απάντηση των συγγραφέων της «Επανάστασης του επιλεγμένου χρόνου»: πρέπει να αρχίσουμε από την κατάργηση των καταναγκαστικών ωραρίων, ακόμα και στο σχολείο, και «να αφήσουμε στον καθένα πραγματική ελευθερία να επιλέξει τον εργάσιμο χρόνο του. Πρέπει «να φύγουμε από τον υποχρεωτικό για όλους παραγωγισμό», από το «σύστημα των προκατασκευασμένων ωραρίων» και «να δοθεί σε κάθε μισθωτό η δυνατότητα να μειώσει ατομικά τον εργάσιμο χρόνο του (και την αμοιβή του), ενώ ο εργοδότης του δεν θα μπορεί να αντιταχθεί σ' αυτό παρά μόνο υπό όρους αριθμητικά περιορισμένους και ελεγχόμενους».

Ουτοπία; Τρελό όνειρο; Κάθε άλλο. Ήδη από σήμερα, στη Γερμανία, 20% των υπαλλήλων επιλέγουν ελεύθερα την ώρα που θα

πάνε στη δουλειά και την ώρα που θα φύγουν. Πρόκειται για ζήτημα οργάνωσης και αυτο-οργάνωσης. Στα μεγάλα καταστήματα Μπεκ του Μονάχου, που απασχολούν 700 άτομα, ο καθένας διαλέγει τη μηνιαία διάρκεια εργασίας που του ταιριάζει. Αυτή η επιλογή μπορεί να αναθεωρείται κάθε μήνα, σε συνελεύσεις του προσωπικού όπου οι υπάλληλοι επανεξετάζουν την κατάσταση και κατανέμουν μεταξύ τους τις μέρες παρουσίας τους, προσπαθώντας να συνταιριάξουν όσο γίνεται καλύτερα τις ανάγκες της υπηρεσίας με τις επιθυμίες του καθενός. Πρόκειται για την αυτοδιαχείριση του χρόνου — και της εργασίας ταυτόχρονα. Σ' αυτό προστίθεται μια καθημερινή διαπραγμάτευση, με τον υπεύθυνο της υπηρεσίας, σε σχέση με τις ώρες παρουσίας: όλα είναι δυνατά, με τον όρο ότι θα υπάρχει κάποιος εθελοντής για τις απρόβλεπτες ώρες απουσίας σου.

ΧΡΟΝΟΣ Η ΧΡΗΜΑ;

Προτιμάτε μια αύξηση του μισθού ή μια αύξηση του ελεύθερου χρόνου;

	Μισθός	Χρόνος
Σύνολο Ευρώπης	45%	55%
Γαλλία	43%	57%

(Δημοσκόπηση που πραγματοποιήθηκε το 1977 σε εννέα χώρες της Ε.Ο.Κ., κάτω από τον συντονισμό του I.F.O.P. Τα ποσοστά αφορούν τον ενεργό πληθυσμό).

Σε δέκα χρόνια, χάρη στις τεχνικές προόδους, θα μπορείτε να κερδίζετε τα διπλάσια χρήματα ή να εργάζεστε δυο φορές λιγότερο. Τί προτιμάτε;

Να εργάζομαι δυο φορές λιγότερο	63%
Να κερδίζω τα διπλάσια χρήματα	37%

(Δημοσκόπηση του Sofres, *Le Nouvel Observateur*, Οκτώβριος 1978. Τα ποσοστά αφορούν τα άτομα που απάντησαν. Το δείγμα ήταν αντιπροσωπευτικό του συνολικού πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων ανενεργών και συνταξιούχων. Υπήρξε ένα 13% που δεν απάντησε).

Το δικαίωμα στην αναρρωτική άδεια διατηρείται (πράγμα που δεν ισχύει πάντα στις Ηνωμένες Πολιτείες). Ο μηνιαίος μισθός πληρώνεται στον καθένα ανάλογα με τον αριθμό των ωρών που έχει

δεσμευτεί να προσφέρει στη διάρκεια του μηνός, έστω και αν δεν τις εργάστηκε όλες. Έχει τη δυνατότητα να συμπληρώσει αυτές που δεν δούλεψε όποια στιγμή θέλει — με τον όρο να έχει «εξοφλήσει» στο τέλος του χρόνου. Αντίστροφα, ο καθένας μπορεί να προσφέρει ένα μάζιμου πλεόνασμα είκοσι ωρών το μήνα και να πάρει πίσω αυτές τις ώρες στη συνέχεια, μαζεμένες ή κομματιαστά. Υπερωρίες δεν υπάρχουν.

Πόση διάρκεια εργασίας έχουν επιλέξει οι υπάλληλοι του Μπεκ; Στο 40% των περιπτώσεων λιγότερο από 173 ώρες τον μήνα, νόμιμο γαλλικό όριο. Και πρόκειται για ένα σχετικά χαμηλό ποσοστό. Θα ήταν πολύ ψηλότερο αν οι υπάλληλοι του Μπεκ υποχρεώνονταν, όπως γίνεται αλλού, σε αυστηρά ωράρια, αντί να μπορούν να τα επιλέγουν και να τα ποικίλλουν. Πράγματι, σύμφωνα με μια δημοσκόπηση που έγινε το 1979 από το Ινστιτούτο Ερευνών για την Απασχόληση, της Νυρεμβέργης, 88% των μισθωτών θα επιθυμούσαν να δουλεύουν λιγότερο έστω και αν κέρδιζαν λιγότερα χρήματα.

Αυτή η προτίμηση στον χρόνο σε βάρος των χρημάτων αποτελεί τη σημαντικότερη πολιτιστική αλλαγή της σημερινής περιόδου, που παρατηρείται σε όλες τις βιομηχανοποιημένες χώρες (βλέπε τα στοιχεία μέσα στο πλαίσιο). Η κατανάλωση, δηλαδή η αγορά αγαθών και υπηρεσιών, παύει να είναι η κυριότερη επιθυμία. Αφού, για πάνω από έναν αιώνα, οι κοινωνίες μας πίστεψαν ότι «ο χρόνος είναι χρήμα», ότι δηλαδή τίποτε δεν αξίζει όσο τα χρήματα που μπορεί κανείς να κερδίσει πουλώντας τον χρόνο του, σήμερα ανακαλύπτουν σιγά-σιγά πως υπάρχουν απολαύσεις που δεν μπορούν ν' αγοραστούν με χρήματα και που, επιπλέον, δεν κοστίζουν τίποτα. Έτσι, η μισθωτή εργασία παύει σταδιακά ν' αποτελεί το κέντρο της ζωής. Στη Σουηδία, μέσα σε 22 χρόνια, το ποσοστό εκείνων που δηλώνουν ότι δίνουν περισσότερη σημασία στην εργασία παρά στον ελεύθερο χρόνο τους έπεσε από το 33% στο 17%. Αυτοί που δίνουν προτεραιότητα στην απελευθέρωση του χρόνου είναι ακριβώς οι «μάζες».

«Φυσικά, αντιλέγουν οι κάθε είδους συντηρητικοί, αυτό γίνεται γιατί οι περισσότεροι άνθρωποι δεν έχουν ένα πραγματικό επάγγελμα. Αδιαφορούν γι' αυτό που φτιάχνουν. Κι εσείς τους ενθαρρύνετε σ' αυτό μια και τους δίνετε το δικαίωμα να μη βλέπουν την εργασία τους παρά σαν κάτι δευτερεύον στη ζωή τους». Με βάση αυτή ακριβώς την επιχειρηματολογία, πολλές φεμινίστριες κρατάνε εχθρική στάση απέναντι στη «μερική απασχόληση»: δεν συμβιβάζεται, πιστεύουν, με την άσκηση ενός «πραγματικού επαγγέλματος».

Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΚΘΡΟΝΙΣΜΕΝΗ

«Αν ο ελεύθερος χρόνος φτάσει μεγαλύτερη θέση στη ζωή από την εργασία, τότε θα αλλάξει ολόκληρη η ζωή. Αν η εργασία σταματήσει να είναι, όπως ήταν στο παρελθόν, ο σκοπός της ύπαρξης, και συνεπώς ο φορέας των κυριαρχων αξιών, δεν θα είναι πια αδιανόητο το γεγονός ότι σε λίγο, για πολύν κόσμο, ο ελεύθερος χρόνος δεν θα είναι μονάχα χρόνος ανάπτυσης ή αναπλήρωσης αλλά ουσιαστικός χρόνος ζωής και σκοπός ζωής, στον βαθμό που η εργασία θα έχει περιοριστεί σε ένα απλό μέσο. Σ' αυτή την περίπτωση, το επάγγελμα θα αποτελούσε μια δραστηριότητα ανάμεσα στις άλλες. Η ανάγκη που νιώθει κανείς να οικοδομήσει, να δημιουργήσει, να δεσμευτεί, η αναζήτηση μιας ταυτότητας, θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν αλλού, στον ελεύθερο χρόνο. Αυτός θα γίνει ο φορέας των κοινών αξιών. Η δημιουργικότητα, η αισθητική, τα παιχνίδια θα κυριαρχούσαν πάνω στις αξίες αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας... Θα ήταν αδύνατο, κάτι τέτοιο να μην επηρεάσει και την ίδια την εργασία».

(*Η Επανάσταση του επιλεγμένου χρόνου*, Albin Michel, 1980, σελ. 107).

Στην πραγματικότητα δεν είναι καθόλου έτσι. Στη Γαλλία, το μειωμένο ωράριο διαδίδεται με μεγαλύτερη ταχύτητα στα επαγγέλματα των γιατρών και των εκπαιδευτικών, και οι υποστηρικτές του θα σας βεβαιώσουν ότι επιτρέπει την επιστημονική ενημέρωση, καθώς και μια ποιότητα και προσοχή στην εργασία πολύ ανώτερες απ' ό,τι στην πλήρη απασχόληση. Ανάμεσα στο 16% των Αμερικάνων που επέλεξαν να εργάζονται λιγότερο από 35 ώρες (τις περισσότερες φορές λιγότερο από τριάντα ώρες) την εβδομάδα, υπάρχουν αρκετοί επαγγελματίες που δουλεύουν με μειωμένο ωράριο σε κάποιο ομαδικό γραφείο: γιατροί, δικηγόροι, αρχιτέκτονες, βιομηχανικοί σύμβουλοι, πληροφορικολόγοι, ορκωτοί λογιστές, κ.λπ. Όσοι μοιράζονται στα δύο, ακόμα και στα τρία, την ίδια απασχόληση, δεν απασχολούνται υποχρεωτικά σε υποδεέστερες ή περιθωριακές λειτουργίες. Έτσι, το πανεπιστήμιο Στάνφορντ, στην Καλιφόρνια, απασχολεί δύο διευθυντές με μειωμένο ωράριο· όμοια και οι δημοτικές υπηρεσίες του Πάλο Άλτο. Η New York Life Insurance απασχολεί 240 ασφαλιστικούς υπάλληλους για 120 θέσεις.

Στη Γερμανία, ανάμεσα σ' αυτούς που εργάζονται με μειωμένο ωράριο, θα βρούμε τον διευθυντή των υγειονομικών υπηρεσιών του

Αμβούργου, μεγάλο αριθμό γιατρών των ασφαλιστικών ταμείων, ή ακόμα τον διοικητή του μετρό του Μονάχου, που εργάζεται δυόμισι μέρες την εβδομάδα και τον υπόλοιπο χρόνο του ασχολείται με τα παιδιά του και το σπίτι ενώ η γυναίκα του εργάζεται σαν πολεοδόμος (με μειωμένο ωράριο). Άλλωστε, αυτός ο τρόπος μοιράσματος της δουλειάς είναι πολύ πιο διαδεδομένος στη Σκανδιναβία ή στη Μεγάλη Βρετανία, όπου η έννοια «αρχηγός της οικογένειας» και ο φυλετικός καταμερισμός της εργασίας τείνουν να πέσουν σε αχρηστία.

Η παραγωγικότητα της εργασίας που προσφέρουν δύο άτομα με μερική απασχόληση είναι κατά κανόνα πολύ ανώτερη από εκείνη της εργασίας πλήρους απασχόλησης. Τα δύο άτομα που μοιράζονται τη δουλειά έχουν πιο καθαρό μυαλό, δεν είναι ποτέ υπερβολικά κουρασμένοι και, κυρίως, διαθέτουν ένα ευρύτερο φάσμα γνώσεων και ικανοτήτων. Είναι τόσα τα πλεονεκτήματα για τους εργοδότες ώστε ορισμένες εταιρίες, στις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Γερμανία, τείνουν να απασχολούν αποκλειστικά προσωπικό με μειωμένο ωράριο. Σύμφωνα με μια έρευνα του πανεπιστημίου του Μανχάιμ πάνω σε 35 βιομηχανικές επιχειρήσεις της Ρηνανίας, η παραγωγικότητα ενός εργαζόμενου με μειωμένο ωράριο είναι κατά μέσον όρο κατά 33% ανώτερη απ' όπι θα ήταν αν ο ίδιος εργαζόταν με πλήρες ωράριο. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να επωφελούνται μονάχα οι εργοδότες από αυτή την αύξηση της παραγωγικότητας.

Ειρήσθω εν παρόδω: αν η Γαλλία διέθετε το ίδιο ποσοστό εργαζόμενων με μειωμένο ωράριο όπως και η Γερμανία (14% αντί για 9%), θα είχε 500.000 λιγότερους άνεργους.

Αλλά η μερική απασχόληση ή η μικρή εργάσιμη εβδομάδα δεν είναι και ο μοναδικός ή ο καλύτερος τρόπος απελευθέρωσης του χρόνου. Στο βαθμό που η μέση διάρκεια εργασίας θα πέσει στις τριάντα, στις είκοσι πέντε ώρες την εβδομάδα, θα χρειαστεί απαραίτητα να χρησιμοποιηθούν άλλα, ακόμα πιο ευέλικτα, σχήματα. Για παράδειγμα: οι «προκαταβολές πάνω στη σύνταξη», που θα μπορεί κανείς να παίρνει σε οποιαδήποτε ηλικία, καθυστερώντας ανάλογα την έξοδό τόν στη σύνταξη· τα «σαββατικά χρόνια» (ένας χρόνος άδειας μετ' αποδοχών, κάθε επτά χρόνια) που ήδη παραχωρούν τα πανεπιστήμια και μερικές αμερικάνικες εφημερίδες· η «αποταμίευση χρόνου», που επιτρέπει να εργάζεται κανείς λιγότερο ή καθόλου για ένα χρόνο, χωρίς απώλεια μισθού, αφού θα έχει δουλέψει περισσότερο πριν.

Όλα τα δυνατά σχήματα προϋποθέτουν μια λογιστική καταγραφή των ωρών που έχουν δουλευτεί, με δυνατότητα να δανειστεί κανείς ή να δανειστεί χρόνο από την κοινωνία, όντας ταυτόχρονα

εξασφαλισμένος για όλη τη ζωή του με ένα μίνιμουμ εγγυημένο εισόδημα, μονάχα υπό έναν όρο: να προσφέρει στη διάρκεια της ενεργού ζωής του έναν ελάχιστο αριθμό ωρών εργασίας; αριθμό που θα μπορεί φυσικά να αλλάξει ανάλογα με την τεχνική πρόοδο και τις πολιτικο - οικονομικές επιλογές. Ξαναβρίσκουμε εδώ τον «ισόβια εγγυημένο μισθό» που διεκδικούν ή που έχουν κατακτήσει τα αμερικάνικα συνδικάτα αλλά που δεν μπορεί να διασφαλιστεί για όλους στα πλαίσια μιας φιλελεύθερης οικονομίας.

Η ίδεα για ένα διά βίου εγγυημένο εισόδημα συζητείται εδώ και μερικά χρόνια σε όλες τις χώρες με παλιά σοσιαλδημοκρατική παράδοση. Αλλά για τους οπαδούς του, δεν πρόκειται πια για μια απλή ανάληψη των πολιτών από το κράτος - πρόνοια. Αντίθετα. Πρόκειται κατ' αρχήν για την αναγνώριση του γεγονότος ότι στην εποχή της αυτοματοποίησης, είναι απαραίτητο να γίνει η διάκριση ανάμεσα στο δικαίωμα στην εργασία και το δικαίωμα στο εισόδημα από τη μία πλευρά, και στο δικαίωμα σε μια μισθωτή απασχόληση από την άλλη. Αυτή η τελευταία δεν θα μπορεί πια να είναι εγγυημένη. Πρέπει λοιπόν να γίνει τέτοια ρύθμιση ώστε οι πολίτες να μπορούν να ζουν και να δουλεύουν δίχως να έχουν υποχρεωτικά κάποιον εργοδότη που τους «δίνει» και που αγοράζει την εργασία τους. Είναι φανερό πώς το κλειδί του ζητήματος βρίσκεται στην ανάπτυξη δραστηριοτήτων συνεργατικού και συνεταιριστικού χαρακτήρα.

Όλα τα σοσιαλιστικά κόμματα δείχνουν σήμερα ενδιαφέρον γι' αυτά τα σχήματα (που είχαμε ξεχάσει ότι βρίσκονται στην αφετηρία του εργατικού συνδικαλισμού). Αυτό το ανανεωμένο ενδιαφέρον οφείλεται σε πιεστικές πρακτικές αιτίες: η ζήτηση θεσμικής βοήθειας και υπηρεσιών έχει πάρει τέτοια έκταση που, σε όλη τη Βόρεια Ευρώπη, η κρατική φορολογία πλησιάζει ή ξεπερνά το 50% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος. Την ίδια στιγμή, ο πληθυσμός είναι όλο και πιο δυσαρεστημένος με την ποιότητα των θεσμικών υπηρεσιών. Το πρόβλημα λοιπόν που τίθεται στους σοσιαλιστές δεν είναι πια να ξαπλώσουν την ανάληψη των πολιτών από το κράτος αλλά να βελτιώσουν την ποιότητά της, περιορίζοντας ταυτόχρονα την έκταση και το κόστος της.

Πώς μπορεί να γίνει αυτό; Μα, με το να παρέμβουμε στη ρίζα των παραγόντων που οδήγησαν στην έκρηξη της ζήτησης θεσμικών υπηρεσιών. Αυτοί οι παράγοντες συνοψίζονται πάντα σε έλλειψη χρόνου. Οι γονείς δεν έχουν πια χρόνο να ασχοληθούν με τα παιδιά, ούτε οι νέοι ν' ασχοληθούν με τους ήλικιωμένους, ούτε οι υγιείς με τους ασθενείς, ούτε οι αρτιμελείς με τους ανάπτηρους. Στέλνουμε λοιπόν τα μωρά στον παιδικό σταθμό, τους γέρους στο

άσυλο, τους ανάπτηρους σε ειδικά κέντρα, τους «σχολικά απροσάρμοστους» σε ειδικά σχολεία όπου θα βουλιάξουν οριστικά, κ.λπ.

Έτσι ο ιστός των σχέσεων καταστρέφεται σε δύφελος μιας γραφειοκρατικά παρεχόμενης αρωγής, που είναι και δαπανηρή και εξαιρετικά απογοητευτική για τους «δικαιούχους». Σ' αυτό προσθέτετε ότι ούτε οι άντρες ούτε οι γυναίκες ούτε τα παιδιά έχουν τον χρόνο να πλένουν, να καθαρίσουν, να επιδιορθώσουν, να μπαλώσουν (ακόμα και αν υποθέσουμε ότι έμαθαν ποτέ να το κάνουν): ό,τι φθείρεται, πετιέται. Κανένας δεν έχει χρόνο να μάθει συμβιωτικές τέχνες: μουσική, θέαμα, παιχνίδι, αντί να αυτοπαράγονται, αγοράζονται από βιομηχανίες που σας τα προσφέρουν τυποποιημένα. Κανένας δεν έχει τον χρόνο να μαγειρέψει, να βάψει, κλπ. Όλες αυτές οι δουλειές αναλαμβάνονται εν μέρει ή εξ ολοκλήρου από επαγγελματίες των οποίων η ώρα εργασίας σας κοστίζει πολύ ακριβότερα απ' ό,τι πληρώνεστε εσείς οι ίδιοι. Υπολογίζοντας όλα αυτά, η έλλειψη χρόνου έχει σαν αποτέλεσμα, τόσο στην κλιμακα της κοινωνίας όσο και σ' εκείνη της οικογένειας, ένα φτώχεμα και αύξηση των δαπανών. Μόλις τώρα αρχίζουμε να αποτιμούμε αυτό το «κρυφό κόστος του παραγωγισμού». Περισσότερος χρόνος θα επέτρεπε την ανάπτυξη μιας οικιακής παραγωγής αλλά επίσης και καλλιτεχνικής, πολιτιστικής, βιοτεχνικής μια πιο άμεση ανάληψη της συνοικίας ή της κοινότητας από τους κατοίκους: τη δημιουργία κοινοτικών πλυντήριων, εστιατόριων, λαχανόκηπων, εργαστηρίων επισκευής: τέλος, την αμοιβαία ανταλλαγή υπηρεσιών στο πλαίσιο της γειτονιάς, της πολυκατοικίας ή της συνοικιακής κοοπερατίβας, με πολύ χαμηλότερο κόστος και πολύ υψηλότερο ποσοστό ικανοποίησης.

Πάνω απ' όλα, η απελευθέρωση του χρόνου, η ελεύθερη επιλογή των ωραρίων αποτελούν το ταχύτερο και αποτελεσματικότερο μέσο για να «αλλάξουμε τη ζωή» και ταυτόχρονα να δημιουργήσουμε θέσεις εργασίας. Στις Κοινωνικές Ασφαλίσεις, στα Ταχυδρομεία, στις νομαρχίες, στα νοσοκομεία, κ.λπ., αρκεί μια απλή υπουργική εγκύκλιος για να γίνει πράξη η εργασία σε χρόνο επιλεγμένο. Επιπλέον, πρόκειται για μια θεμελιακή μεταρρύθμιση που πρακτικά δεν θα κοστίσει τίποτα.

*IV. Ο Εντυκάρο Μορέν και το υπόδειγμα των ζωντανών οργανισμών**

Να ένα βιβλίο από αυτά που βγαίνουν ελάχιστα σε έναν αιώνα. Καρπός μιας δεκάχρονης εργασίας, με έναν όγκο που φτάνει σχεδόν τις πεντακόσιες σελίδες, δουλεμένο με μια πρωτότυπη μέθοδο που υφαίνει νέες ιδέες και έννοιες, δεν ζητάει τίποτα λιγότερο από το να μας βοηθήσει να σκεφτούμε τη ζωή. Να την σκεφτούμε, όχι να την «ερμηνεύσουμε», όπως κάνουν οι επιστήμες περιορίζοντάς την σε φυσικοχημικές αντιδράσεις και προγραμματισμούς. Να την σκεφτούμε έτσι όπως ξεδιπλώνεται από τους μονοκύτταρους οργανισμούς στους μακροκέφαλους του είδους *homo*: έτσι όπως αυτο-οργανώνεται σ' αυτή την εκπληκτική μηχανή που αποτελεί τη γήινη βιοσφαίρα. Να την σκεφτούμε στην περιπλοκότητά της όπου το «αποτέλεσμα» δεν παύει να ξεπερνά την αιτία, να επαναδρά πάνω σ' αυτή και μάλιστα να την παράγει όπου το αποτέλεσμα συν-καθορίζει και αναπλάθει αυτό που το γεννά.

Να σκεφτούμε το ρίζωμά μας μέσα στους κύκλους που συμπαράγουμε έστω και αν παραγόμαστε από αυτούς να σκεφτούμε το παράδειγμα των σύνθετων ζωντανών συμπλεγμάτων και να φωτίσουμε (αλλά όχι να ερμηνεύσουμε) χάρη σ' αυτό την προβληματική των σχέσεων άτομο/κοινωνία/κράτος: αυτό είναι σε

* Κείμενο που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό *Nouvel Observateur*, 3 Ιανουαρίου 1981.

χοντρές γραμμές το πρόγραμμα που βάζει και που εκπληρώνει ο Εντγκάρ Μορέν στο έργο του *H Zωή της ζωῆς*¹.

Αμετροεπές και προσεκτικό συγάμα, πληθωρικό και μεθοδικό, έπικό ποίημα και σοφό δοκίμιο, πρόκειται για μια από τις πιο εκπληκτικές επιδόσεις των δέκα ή είκοσι τελευταίων χρόνων. Αν σας αρέσουν οι διανοητικές απολαύσεις, μην στερηθείτε αυτήν εδώ: σπάνια τις ένιωσα τόσο έντονες όσο στην ανάγνωση των εκατόν σαράντα πρώτων σελίδων του βιβλίου *H Zωή* για τη ζωή, που περικλείουν και τη μήτρα ολόκληρου του έργου.

Ωστόσο, αυτό το έργο δεν μπορεί να βρει πουθενά τη θέση του. Όπως όλες οι δημιουργικές σκέψεις είναι αδύνατο να ταξινομηθεί. Διαταράσσει όλες τις συνήθειες και μοιάζει να τοποθετεί φυτίλια δυναμίτη στα θεμέλια των τειχών που χωρίζουν μεταξύ τους τους διάφορους επιστημονικούς, φιλοσοφικούς και ανθρωπο-κοινωνικούς κλάδους. Μ' αυτό θέλω να πω πως η ανάγνωση του Μορέν δεν θα ευνοήσει κανένα είδος επιστημονικής καρέρας και δεν πρόκειται να σας βοηθήσει να αποκτήσετε κάποιο δίπλωμα, ούτε καν το απολυτήριο του λυκείου. Κανένας εκπαιδευτικός ή επιστημονικός θεσμός δεν πρόκειται να το λάβει υπόψη. Δεν θα ξεσηκώσει καμιά δημόσια συζήτηση, ούτε καν στον τύπο.

Πόσες εφημερίδες, αλήθεια, μπορούν, και κυρίως θέλουν, να προσφέρουν στον εαυτό τους την πολυτέλεια να πληρώσουν ένα συνεργάτη επί τέσσερις ή έξι εβδομάδες που χρειάζονται για να γνωρίσει αυτό το έργο και να το σχολιάσει; Και ποιός επαγγελματίας κριτικός έχει διάθεση να αφιερώσει ένα μήνα σ' αυτό το βιβλίο από το οποίο θα είναι ανίκανος να βγάλει «κάτι» που να αρέσει; Πράγματι, κανένας δεν μπόρεσε ποτέ να βγάλει κάτι «καλό» από το διάβασμα των βασικότερων διανοητικών δημιουργιών αυτού το αιώνα. Για παράδειγμα, έχουν γραφτεί πολλά και εμπνευσμένα κείμενα πάνω στον Σαρτρ, τον Χάιντεγγερ ή τον Αντόρνο, αλλά πάντα για να καταφέρουν κάποιες κρίσεις και όχι για να αποδώσουν μια σκέψη.

Ο Μορέν κινδυνεύει να έχει την ίδια τύχη. Τον έχουν ήδη χαρακτηρίσει σαν τον «Φελλίνι της σκέψης» και τον «Μαγγελάνο των ιδεών». Έχουν ήδη γράψει ότι «εξαφάνισε το υποκείμενο» σε δύφελος του οικοσυστήματος, τη στιγμή που εκείνος δεν κάνει τίποτε άλλο από το να αποκαθιστά ρητά το ένα μέσα από το άλλο. Ωστόσο, το νόημα και το αντικείμενο της εργασίας του Μορέν

1. Έκδ. Seuil, 1980, 484 σελίδες.

κατέχουν τους τίτλους ευγενείας τους, προεκτείνοντας άμεσα τη φιλοσοφική διαιμάχη που, εδώ και πενήντα χρόνια σχεδόν, ξεκινούσαν στη Γερμανία, ενάντια στην άνοδο μιας νέας τεχνοκρατικής βαρβαρότητας, στοχαστές σαν τον Χορκχάιμερ και, κυρίως, τον Χούσερλ, απόγονοι του οποίου είναι φιλοσοφικά οι Σαρτρ, Μερλώ-Ποντύ, Μαρκούζε και, ακόμα, από πολλές απόψεις, ο ίδιος ο Μορέν.

Πράγματι, όπως ο Μορέν σήμερα, έτσι και ο Χούσερλ διαπιστώνε πως η επιστήμη έχει μεταβληθεί σε ένα συνονθύλευμα τεχνικών χειρισμού από όπου απουσιάζει πια η προσπάθεια για νόημα, στόχο και αλήθεια. Οι χειριστές χρησιμοποιούν τεχνικές δίχως να καταλαβαίνουν καλά την αποτελεσματικότητά τους, δίχως να ελέγχουν καλά τα αποτελέσματά τους, και δίχως να έχουν διάθεση να αναλάβουν τη σημασία και τις επιπτώσεις τους. «Η επιστημονική γνώση είναι μια γνώση που δεν γνωρίζεται καθόλου²». Μ' αυτό τον τρόπο, το πιο εκλεπτυσμένο πνεύμα φτάνει να υπηρετεί την πιο ηλιθία δικτατορία: η πιο εξεζητημένη έρευνα προσφέρει τα όπλα της στην πιο αμή βία. Γίνεται επειγούσα ανάγκη, πίστευε ο Χούσερλ, να αποκτήσουν οι επιστήμονες μια κριτική συνείδηση της εργασίας τους στον ζωντανό κόσμο, που είναι τόσο φύση όσο και πολιτισμός, γιατί μονάχα ξαναβρίσκοντας το έδαφος των βιωμένων βεβαιοτήτων τους θα μπορέσουν να αντισταθούν στις απλουστευτικές αφέλειες ενός βάρβαρου τεχνικισμού.

Οι καιροί άλλαξαν, αλλά όχι προς το καλύτερο. Σαν η ηχώ του Χούσερλ απέναντι στην άνοδο του ναζισμού, ο Μορέν διαπιστώνει πως «οι επιστήμονες παράγουν μια εξουσία πάνω στην οποία δεν έχουν καμιά εξουσία». «Όλο και λιγότερο η γνώση παράγεται για να γίνει αντικείμενο διαλογισμού από τα ανθρώπινα πνεύματα: όλο και περισσότερο συσσωρεύεται για να χρησιμοποιηθεί από την υπεραρμόδια και πανταχού παρούσα οντότητα: το κράτος», που τείνει να αναχθεί σε «κάτοχο της Αλήθειας πάνω στον άνθρωπο, την ιστορία, τη φύση» (σελ. 253-254). Όλο το βιβλίο του Μορέν διακατέχεται από την έμμονη ιδέα της απειλής από ένα νέο κύμα βαρβαρότητας οι ρίζες της οποίας χώνονται πολύ βαθιά μέσα στον πολιτισμό μας. Έναν πολιτισμό που δεν σταμάτησε να ευνοεί τη μηχανική σε σχέση με τη βιολογική διάσταση, τις περιοριστικές απλουστεύσεις σε σχέση με τις πολυδιάστατες περιπλοκότητες, τις

2. Η διατύπωση ανήκει στον Μορέν, στο *Chercheurs*, No 4, Πανεπιστήμιο του Μόντρεαλ. Το 1936, ο Χούσερλ έγραφε πως «οι επιστήμες έχουν γίνει ανίκανες να εξηγήσουν τον εαυτό τους» (*H κρίση των ευρωπαϊκών επιστημών*, Gallimard, 1954).

τεχνητές, αυστηρά προγραμματισμένες, μηχανές σε σχέση με τα ζωντανά, ικανά για αυτοδιάθεση, όντα.

Κυριαρχούμαστε από μια «θανατηφόρα επιστήμη» σύμφωνα με την οποία η ζωή, το άτομο, το υποκείμενο δεν είναι μόνο αδιανόητα: πρέπει να εξαλειφθούν, «να ρομποτοποιηθούν ἐτοι
ώστε να μην μένει τίποτε άλλο έξω από μια αυτόματη μηχανή, ἐνα
αυτο-αναπαραγόμενο πρόγραμμα, ἐνα τεχνούργημα που από τη
φύση του υπόκειται σε χειρισμό» (σελ. 391). Αυτή η «θανατηφόρα
επιστήμη» μεταφέρει και προεκτείνει τη βιομηχανιστική ιδεολογία
η οποία, στο πάθος της να κυριαρχήσει πάνω στους ανθρώπους όσο
και στη φύση, βλέπει την τεχνητή μηχανή σαν το οικουμενικό
υπόδειγμα: η ζωή ανάγεται σε έναν «βιολογικό μηχανισμό», τα
φυτά σε χημικά εργοστάσια, τα ρομπότ χρησιμεύουν για να ερμηνεύουν τη
μνήμη, κλπ.

Όλα μοιάζουν σάμπως η φύση να ήταν, για μας, μια ατελής
βιομηχανία, ο ζωντανός οργανισμός ένας ατελής μηχανισμός, ο
εργάτης ένα ατελές ρομπότ, κοντολογής σάμπως το ζωντανό να
έπρεπε να αντιγράψει τις μηχανές που δεν αποτελούν παρά
χοντροκομμένες απομιμήσεις του. Οτιδήποτε υπερβαίνει τη λογική
της τεχνητής μηχανής εκδιώκεται από το πεδίο της επιστήμης:
αυτονομία, ευαισθησία, ηθική: «ζωή, άτομο, ανθρωπος, είναι
αυταπάτες που πρέπει να εξαλειφθούν επιστημονικά» (σελ. 415).
«Δεν υπάρχει καμιά επιστημονική αρχή που θα μπορούσε να
αναγνωρίσει στον άνθρωπο ένα άτομο-υποκείμενο» (σελ. 429).
Καμιά επιστημονική αρχή που να επιτρέπει στους παραγωγούς
επιστήμης να αναλάβουν την ευθύνη του εαυτού τους σαν τέτοιοι
και να αρνηθούν, για παράδειγμα, τις έρευνες πάνω στον ηλεκτρικό
έλεγχο του πνεύματος, την ψυχο-χειρουργική, τα βασανιστήρια,
τους γενετικούς χειρισμούς, τα βακτηριδιακά όπλα.

Το αποτέλεσμα είναι πως «οι ζωές μας, σήμερα, απειλούνται όχι
μόνο από αυτό που τις απειλεί αλλά και από αυτό που τις
προστατεύει: την επιστήμη και την ιατρική» (σελ. 431). «Η
πραγμοποίηση των ζωντανών όντων έχει να κάνει με ένα βάρβαρο
εξευγενισμό που τείνει να συμμαχήσει εντελώς φυσικά με όλες τις
άλλες μορφές βαρβαρότητας. Ο σύνθετος επαναπροσδιορισμός της
ζωής δεν έχει μόνο επιστημονική αλλά ανθρώπινη, κοινωνική,
πολιτική, ζωτική σημασία» (σελ. 391).

Σκόπιμα αναφέρω, από το τελευταίο τέταρτο του έργου του
Μορέν αυτά τα αποσπάσματα που αναγγέλλουν μια
«βιο-ανθρωπο-ηθική». Γιατί σ' αυτό ακριβώς το κεφάλαιο («Ο
ζωντανός άνθρωπος») φωτίζεται καλύτερα απ' όλα το νόημα του

εγχειρήματος του Μορέν και το ζητούμενό του. Δεν τον ενδιαφέρει καθόλου να θέσει στην επιστήμη όρια ούτε να αποκαταστήσει τον ιρασιοναλισμό. Αντίθετα, εκείνο που τον ενδιαφέρει είναι να κάνει φανερές τις τυφλές κηλίδες μιας επιστήμης που αρνείται την πραγματικότητα στο άτομο-υποκείμενο και παραπέμπει στη μεταφυσική, τη θρησκεία, τον ιρασιοναλισμό ή την «αντι-επιστήμη», το ηθικό πρόβλημα του τελικού σκοπού και των αξιών της ζωής. Δεν τίθεται ζήτημα για τον Μορέν να «συνάγει κάποια ηθική από την επιστήμη» γι' αυτόν έχει σημασία να γκρεμίσει το σινικό τείχος που αποκόβει τη μία από την άλλη και εμποδίζει την επιστήμη να αναρωτηθεί πάνω στους σκοπούς — και πιο συγκεκριμένα πάνω στη φύση της εξουσίας — που υπηρετεί. Αυτές οι πραγματικότητες που η επιστήμη δεν ξέρει να σκεφτεί — την υποκειμενικότητα, την αξία, τα αυτο, κλπ. — ο Μορέν θέλει να αποδείξει ότι δεν έχουν να κάνουν ούτε με τον μυστικισμό ούτε με την αφελή αυταπάτη αλλά ότι έχουν μια ύπαρξη φυσική, βιολογική, που μπορεί να γίνει αντικείμενο σκέψης και γνώσης.

Πώς το επιχειρεί; Με τον απλούστερο τρόπο: βάζοντάς μας μέσα στο εγχείρημά του, για να διαλογιστούμε τη ζωή στην περιπλοκότητά της. Πράγμα που σημαίνει: να κάνουμε νοητή στην πολυδιάστατη διαφορετικότητά της αυτή τη συσσώρευση σκόρπιων γνώσεων, ανεπαρκών, εξαιτίας της αποσπασματικότητάς τους, που παρέχουν οι επιστήμες για τη ζωή. «Αυτό που μας λείπει περισσότερο απ' όλα, γράφει ο Μορέν, δεν είναι να γνωρίσουμε αυτό που αγνοούμε αλλά η ικανότητα να σκεφτούμε αυτό που ήδη ξέρουμε» (σελ. 10). Σκέφτομαι τη ζωή δεν σημαίνει ότι την παρατηρώ στο μικροσκόπιο ούτε ότι γράφω τις βιοχημικές της εξισώσεις: σημαίνει ότι αναπαριστώ με τη σκέψη την κίνηση μέσα από την οποία αναδύεται, κατακτά τους όρους της εμφάνισής της, επαναδρά πάνω σ' αυτούς, αυτονομείται σε σχέση μ' αυτούς δίχως να παύει ποτέ να εξαρτάται από αυτούς, τους συμπαράγει και παράγει τον εαυτό της σαν απόλυτο αυτοσκοπό και συνάμα σαν μέσο για τη διαιώνισή της.

Μέχρι σήμερα, το μεγάλο μεθοδολογικό σφάλμα ήταν ότι θέλαμε να ερμηνεύσουμε τη ζωή με κάτι άλλο από αυτή την ίδια. Αυτό μας οδήγησε πάντα στο να την περιορίζουμε σε κάτι που δεν ήταν. Το αυγό του Κολόμβου του Μορέν είναι η απόδειξή του ότι η ζωή δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνο μέσα απ' αυτή την ίδια: είναι αρχή ερμηνευτική, ιδρυτική, και όχι αποτέλεσμα ερμηνεύσιμο από μια ζενη αιτία. Πρέπει να την κατανοήσουμε σαν «αυτο-αιτιότητα, αυτοπαραγωγή, αυτοποίηση»: σαν «αέναο κύκλο», πράγμα που σημαίνει σαν κίνηση μέσα από την οποία ένας οργανισμός δεν

παύει να παράγεται μέσα από τα ίδια τα προϊόντα του που επαναδρούν πάνω σ' αυτόν και τον συντηρούν. «Η ζωντανή δομή παράγει λειτουργίες που παράγουν τη δομή... Κάθε όργανο συμβάλλει στην οργάνωση του οργάνου που συμβάλλει στην οργάνωσή του» (σελ. 374).

Φυσικά, αυτή η αυτο-(ανα)παραγωγική αυτο-οργάνωση δεν ξεκινάει από το μηδέν: προϋποθέτει κάποιο περιβάλλον που την καθορίζει, περιβάλλον που συνάμα ανασχηματίζεται αιωνίως και συν-καθορίζεται από αυτήν· και προϋποθέτει ένα γενετικό κεφάλαιο το οποίο καθορίζει την ύπαρξη και τη μεταβίβαση των αυτοποιητικών ικανοτήτων που χαρακτηρίζουν ένα ζωντανό ον.

Ωστόσο, ο Μορέν δεν θα σταματήσει να πολεμάει σε δύο μέτωπα υπερασπιζόμενος την ατόμική αυτονομία του ζωντανού όντος: εναντίον αυτών που θέλουν να το μεταβάλλουν σε απλό παιχνίδι του τυχαίου και των αναγκών του περιβάλλοντος (δηλαδή εξωτερικών αιτιοτήτων): και εναντίον αυτών που νοούν το άτομο σαν το προϊόν μιας γενετικής αιτιότητας, σαν το εργαλείο στην υπηρεσία του είδους. Ενάντια σ' αυτές τις περιοριστικές θεωρίες που «λειτουργούν σαν μηχανές εξαφάνισης του ατόμου» (σελ. 265), ο Μορέν δείχνει στις πιο εύστοχες σελίδες του βιβλίου του, πως δεν μπορούμε να διαλογιστούμε τη ζωή παρά μόνο αν είμαστε σε θέση να σκεφτούμε μαζί με την οικολογική εξάρτηση και την αυτονομία, τον γενετικό προσδιορισμό και την αυτο-αιτιότητα του ατόμου.

Ο γενετικός καθορισμός δεν πρέπει, πράγματι, να συγχέεται με κάποιο πρόγραμμα που προϋπάρχει της εκτέλεσής του. Η γενετική κληρονομιά δεν μπορεί να υλοποιηθεί παρά μόνο αν το άτομο αυτοκαθορίζεται για να κάνει αυτά για τα οποία είναι γενετικά προσδιορισμένο ότι μπορεί να κάνει (σελ. 134). Αν το άτομο δεν εξασκήσει τις έμφυτες ικανότητές του στη συγκεκριμένη ηλικία κατά την οποία αυτές είναι έτοιμες να εκκολαφθούν, αυτές οι ικανότητες θα μείνουν νεκρό γράμμα: το παιδί-λύκος δεν πρόκειται να μάθει ποτέ να μιλάει. Υπάρχει πάντα —κι αυτό είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ζωής— επανάδραση του προσδιοριζόμενου πάνω στο προσδιορίζον (σελ. 140), του ρυθμιζόμενου πάνω στο ρυθμίζον (σελ. 123). Οριακά, στον άνθρωπο, η εμφάνιση έμφυτων ικανοτήτων θα εξαρτηθεί από την εκμάθηση μη έμφυτων ικανοτήτων —εκμάθηση που, με τη σειρά της, παραπέμπει στην έμφυτη ικανότητα εκμάθησης (σελ. 135).

Αν λοιπόν το είδος «χρησιμοποιεί» το άτομο για να διαιωνίζεται, το άτομο, αντίστροφα, «χρησιμοποιεί» το είδος (δηλαδή το γενετικό του κεφάλαιο) για να πραγματωθεί μέσα στη μοναδικότητα του. Και ο Μορέν διατυπώνει αυτή τη διαλεκτική της

ελευθερίας και της (γενετικής) μοίρας με όρους που φέρνουν επιτακτικά στο μυαλό των Σαρτρ: «Η μοίρα μας είναι ήδη γραμμένη, προγραμματισμένη, παιγμένη από τα πριν, και όμως, εμείς τη γράφουμε, τη σχεδιάζουμε, την παίζουμε ασταμάτητα, σε κάθε στιγμή της ζωής μας... Το ατομικό ον ιδιοποιείται με τρόπο αυτο-αναφορικό και εγωκεντρικό τον κληρονομικό προσδιορισμό που το διαμορφώνει και, μέσα από αυτή τη διαδικασία, αυτός, δίχως να παύει ποτέ να είναι προσδιορισμός, μετασχηματίζεται σε θεμέλιο της προσωπικής ταυτότητας... Έτσι, εμείς κατέχουμε πραγματικά τα γονίδια που μας κατέχουν» (σελ. 140-141, 173).

Αυτό το «εμείς» δεν πρέπει να μας ξεγελάσει: ο Μορέν δεν μιλάει εδώ για ανθρώπινα άτομα. Μιλάει για κάθε ζωντανό άτομο. Βακτηρίδιο ή ελέφαντας, αμοιβάδα ή *homo sapiens*, κάθε άτομο είναι υποκείμενο στον βαθμό που είναι αναφορά στον εαυτό του, επικέντρωση στον εαυτό του, ικανό να κάνει τον διαφορισμό ανάμεσα στον εαυτό και τον μη εαυτό, να αναδιοργανώνει στο διηνεκές το περιβάλλον (το οικοσύστημα) από το οποίο αναδύεται. Για τον Εντγκάρ Μορέν, το υποκείμενο δεν είναι μια έννοια ανθρωποκεντρική: είναι μια έννοια βιολογική (σελ. 194, 199, 284).

Τα πράγματα βέβαια περιπλέκονται ιδιαίτερα όταν τίθεται το ζήτημα να διαλογιστούμε τους οργανισμούς που γεννιώνται από την αλληλεπίδραση ανάμεσα στα άτομα - υποκείμενα: τα οικοσύστηματα, τους πολυκύτταρους οργανισμούς, τις κοινωνίες. Ο Μορέν εφορμά με τόλμη εναντίον των δυσκολιών που τον περιμένουν και υπερπηδά με ευκολία το πρώτο εμπόδιο: την κατανόηση των οικοσυστημάτων. Όχι να τα «εξηγήσει» αλλά να τα καταστήσει νοητά. Για να το πετύχει αυτό, ο Μορέν εξάγει υποδείγματα τα οποία, στη συνέχεια, θα επιτρέψουν — ή θα βοηθήσουν — να σκεφτούμε αυτούς τους άλλους σύνθετους οργανισμούς της διαφορετικότητας: τις κοινωνίες.

Το θαύμα του οικοσυστήματος βρίσκεται στο ότι «ένα απίστευτο χάος από συγκρούσεις, φαγίες, λεηλασίες, κατασπαράξεις, εγωκεντρισμούς, γενοκεντρισμούς», οργανώνεται, αυτορυθμίζεται και αυτοαναγεννάται αυθόρμητα με μια ευστοχία που υπερβαίνει τη νοημοσύνη εκατομμυρίων ειδών, εκατομμυρίων δισεκατομμυρίων παρόντων ατόμων — χωρίς να υπάρχει, γι' αυτό, πουθενά κάποιος εγκέφαλος, κάποιο συντονιστικό και ρυθμιστικό κέντρο (σελ. 39). «Όλα μοιάζουν σάμπως το οικοσύστημα να αποτελούσε αυτό το ίδιο, στο σύνολό του, έναν γιγαντιαίο εγκέφαλο του οποίου το κάθε έμβιο ον αποτελεί ένα νευρικό κύτταρο» (σελ. 45).

Η ύψιστη αρετή της οικο-οργάνωσης δεν είναι, όπως λέγεται συχνά, η σταθερότητα ή η αιωνιότητα της, αλλά η ικανότητα να

ενσωματώνει τα τυχαία, τις αλλαγές, τα λάθη, αναδιοργανώνοντας τον εαυτό της (σελ. 35). Σε αντίθεση με την τεχνητή μηχανή, το ζωντανό σύστημα χρησιμοποιεί την εισβολή μιας αταξίας για να διαταχθεί με νέο τρόπο, πιο σύνθετο, για να εξελιχθεί. Αυτή η ικανότητα ενσωμάτωσης του καινούργιου είναι πολύ μεγαλύτερη σε ένα σύνθετο σύστημα, που αυτορυθμίζεται αυθόρυμητα, παρά σε ένα σύστημα που ελέγχεται κεντρικά και που είναι υποχρεωτικά πιο ανελαστικό και πιο φτωχό.

Είναι έντονη η τάση να μεταφερθεί στις ανθρώπινες κοινωνίες αυτό το υπόδειγμα «αυθόρυμητης, άκεντρης αυτο-οργάνωσης», αναφέροντας για παράδειγμα την ανωτερότητα της αγοράς (αυτορύθμιση μέσα από τον τέλειο ανταγωνισμό και την ελεύθερη πρωτοβουλία) απέναντι στη σχεδιοποίηση³. Ο Μορέν αποφεύγει επιμελώς να κάνει τέτοιες μεταφορές. Εκείνο που έχει σημασία γι' αυτόν σε τούτο το στάδιο, είναι το γεγονός ότι οι βιομηχανικοί πολιτισμοί, με την τεχνοσφαίρα τους, παράγουν μια οργάνωση φτωχή, συγκεντρωποιημένη και άκαμπτη που προτίθεται να «εξημερώσει» και να ορθολογικοποιήσει την οικοσφαίρα, δίχως να βλέπει ότι, μ' αυτό τον τρόπο, καταστρέφει, παράλληλα με τις σπατάλες και τους αλληλοσπαραγμούς, την ικανότητά της να αυτο-αναδιοργανώνεται και να αυτο-αναγεννάται. «Τα τεχνολογικά μας ξεσπάσματα διαταράσσουν όχι μόνο τους βιολογικούς κύκλους αλλά τους πρωτογενείς χημικούς κρίκους. Σε απάντηση, αναπτύσσουμε τεχνολογίες ελέγχου που, ενώ θεραπεύουν τα αποτελέσματα αυτών των κακών επιδράσεων, αναπτύσσουν παράλληλα τις αιτίες» (σελ. 94-95).

«Η αποδιοργάνωση της φύσης θέτει το πρόβλημα της οργάνωσης της κοινωνίας» (σελ. 92). Η γενική οικολογία είναι η πρώτη σύγχρονη επιστήμη για την οποία τα αποτελέσματα της τεχνικο-επιστημονικής πράξης μεταβάλλονται τα ίδια σε αντικείμενο επιστημονικής παρατήρησης. Ο παρατηρητής ανακαλύπτει σ' αυτήν ότι αποτελεί κι αυτός τμήμα του παρατηρουμένου συστήματος και πως αυτό που διακυβεύεται στις παρατηρήσεις του είναι η ίδια η επιβίωσή του.

Βρισκόμαστε λοιπόν μακριά από το μοναδικό οικοβιολογικό υπόδειγμα που, στο παρελθόν, είχε προταθεί σαν ένα ιδεώδες

3. Άλλωστε αυτή η διαβεβαίωση δεν έχει τίποτα το εκπληκτικό. Ακόμα και μαρξιστές οικονομολόγοι (συγκεκριμένα ο Zan Μπενάρ στη Γαλλία) απέδειξαν ότι το βέλτιστο οικονομικό αποτέλεσμα θα προέκυπτε από τον τέλειο ανταγωνισμό το ίδιο καλά όσο και από την τέλεια σχεδιοποίηση. Το πρόβλημα είναι πως ο τέλειος ανταγωνισμός δεν μπορεί για υπάρξει — ούτε άλλωστε και η τέλεια σχεδιοποίηση.

κοινωνικής οργάνωσης: το υπόδειγμα της κυψέλης ή της φωλιάς των τερμιτών, μέσα στις οποίες (πιστεύαμε) μυριάδες άτομα λειτουργούν σαν υπάκουα εργαλεία ενός συνδόλου (ενός «υπερ-οργανισμού») στο οποίο είναι ολότελα υποδούλωμένα. Γιατί όλο αυτό που τους κυβερνά υπερβαίνει τη νόησή τους, γιατί η μοίρα αλλά και η σωτηρία των ατόμων βρίσκεται (λέγαμε) στην υπακοή, στον αλτρουισμό και τη θυσία. Αυτό το υποτιθέμενο υπόδειγμα της μυρμηγκοφωλιάς χρησίμευε πάντα σαν δικαιολόγηση στα σύγχρονα αυταρχικά καθεστώτα, με τη μιλιταριστική (ή σταλινική) ηθική τους της εθελοντικής θυσίας.

Ο Μορέν εκμηδενίζει χωρίς δυσκολία αυτούς τους ιδεολογικούς μύθους αναπτύσσοντας τις δύο ακόλουθες αποδείξεις: 1) στον έμβιο κόσμο, η τάξη δεν προϋπάρχει των ατόμων: 2) η τάξη σημαίνει πάντα απώλεια περιπλοκότητας, υποδούλωση, αλλοτρίωση, φτώχεια.

I. Τα αυταρχικά και συγκεντρωτικά κράτη ξεκινάνε πάντα από την ιδέα ότι η τάξη πρέπει να επιβάλλεται από τα πάνω, από ένα σκεφτόμενο κεφάλι διαφορετικό από το κοινωνικό σώμα, πάνω σε μια μάζα της οποίας η άτακτη κίνηση τείνει αυθόρμητα προς το χάος. Άλλα αυτή η ιδέα είναι αυτή καθεαυτή η άρνηση της ζωντανής οργάνωσης (σελ. 321). Πράγματι, αυτή η τελευταία είναι πάντα ένας συνδυασμός ιεραρχίας, αναρχίας και ετεραρχίας, κεντρισμού, ακεντρισμού και πολυκεντρισμού. Η οικο-οργάνωση γεννιέται από την ποικιλία των ειδών που συναγωνίζονται μεταξύ τους, αλληλοσπαράζονται, παρασιτούν ή συμβιώνουν. Και αυτή η ποικιλία τρέφει μια οργανωτική πολυπλοκότητα που ευνοεί με τη σειρά της την εμφάνιση ειδών όλο και πιο σύνθετων και πιο έξυπνων (σελ. 43).

Τα τελευταία δεν θα φτάσουν ποτέ να εξαφανίσουν απλούστερες μορφές ζωής: «Το κατώτερο βοηθάει να ζει το ανώτερο που βοηθάει να ζει το κατώτερο» (σελ. 43). Ακριβώς δουλεύοντας για τον εαυτό του και εναντίον όλων, το κάθε άτομο και το κάθε είδος διαιωνίζουν μια τάξη που τρέφεται από τη ζωή όλων ενώ ταυτόχρονα την τρέφει. «Είναι προς το γενικό συμφέρον να δουλεύουν όλοι ενάντια στο γενικό συμφέρον» (σελ. 46, 59). Η αυθόρμητη αυτο-οργάνωση των οικοσυστημάτων αντιστοιχεί στο υπόδειγμα του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού.

Φυσικά ο Μορέν δεν σταματάει εδώ. Δεν υπερασπίζεται κάποια πολιτική ιδεολογία. Εκείνο που θέλει είναι να καταδείξει πως η «κεντρική» ιεραρχική, άκαμπτη, ορθολογικοποιητική οργάνωση είναι μια ιδέα μηχανικού, φορέας θανάτου: «Δεν υπάρχει κάποιο

σχήμα που να μπορεί να απαλείψει από τον ζωντανό οργανισμό το σφάλμα, τη σύγκρουση, τον συναγωνισμό, τη σπατάλη, τον κίνδυνο. Ο ζωντανός οργανισμός πρέπει να φοβάται την υπερβολή τάξης και την υπερβολή αταξίας δίχως όμως να μπορεί ποτέ να διανοηθεί ένα σωστό μέσο όρο» (σελ. 326). «Μπορεί να φανταστούμε τη εξάλειψη της πάλης των τάξεων ή του οικονομικού ανταγωνισμού αλλά δεν θα μπορούσαμε να εξαλείψουμε την πάλη και τον ανταγωνισμό της κοινωνίας. Και το ένα και το άλλο σημαίνουν πολυφωνία... Η «καλή κοινωνία» πρέπει να τα μετασχηματίσει σε επινοητικότητα, ελευθερία, παιχνίδι, άμιλλα... Δεν θα μπορούσαμε να διανοθούμε μια ανθρωποκοινωνική οργάνωση σύμφωνα με ένα μοντέλο λιγότερο σύνθετο από εκείνο της βιολογικής οργάνωσης» (σελ. 325).

II. Τελικά, «καλή κοινωνία» είναι εκείνη που αποδέχεται τον κίνδυνο και την αστάθεια που είναι εγγενεῖς στην ελευθερία, εκείνη που ποντάρει στην «καλοσύνη» των ατόμων, και που την επιτρέπει (σελ. 328). Κακή κοινωνία είναι εκείνη που, από υπερβολική τάξη, καταστέλλει τις εκδηλώσεις τόσο της καλοσύνης όσο και της ελευθερίας. Αυτό είναι σαφές. Τι συμβαίνει όμως με τη φύση των σχέσεων άτομο/κοινωνία και του τύπου αυτής της κοινωνίας;

Ο Μορέν, που προφανώς έχει μελετήσει τον Σαρτρ, παρ' όλο που δεν το αναφέρει ποτέ, δεν χάνει την ευκαιρία να δείξει το εξής: δεν είναι δυνατό να υπάρξει ανθρώπινο άτομο δίχως κοινωνία αλλά και δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνία με την οποία το άτομο μπορεί να συμφιλιωθεί και να ενωθεί απόλυτα. Κάθε οργάνωση φτωχαίνει τα άτομα που περικλείει, παρ' όλο που, από την άλλη πλευρά, μπορεί επίσης να τα πλουτίζει αλλά σε ένα άλλο επίπεδο. Αυτό ισχύει για τα τριάντα δισεκατομμύρια κύτταρα που απαρτίζουν το σώμα μας: το καθένα κατέχει τη γενετική κληρονομιά ολόκληρου του ατόμου· αλλά το καθένα είναι ειδικευμένο για μια συγκεκριμένη δουλειά, και άρα αναστέλλεται σε όλες τις άλλες δυνητικές του ικανότητες, σε όφελος μιας ανώτερης δυντότητας την οποία αγνοεί και η οποία επίσης το αγνοεί: «Κανένα από τα τριάντα δισεκατομμύρια κύτταρα του Αντώνιου δεν ξέρει πως ο Αντώνιος εξομολογείται τον έρωτά του στην Κλεοπάτρα, και ο Αντώνιος αγνοεί ότι απαρτίζεται από τριάντα δισεκατομμύρια κύτταρα» (σελ. 206, 312, 314, 401).

Η αλήθεια που θέλει να βγάλει στην επιφάνεια ο Μορέν βρισκόταν πάντα στο κέντρο όλων των υπαρξισμών: «Η υποταγή, η εκμετάλλευση, η αλλοτριώση δεν έχουν αφετηρία τους τον σύγχρονο καπιταλισμό ή ολοκληρωτισμό», αλλά την ενσωμάτωση ενός πλήθους ατόμων σε μια οντότητα νέου τύπου. Ακόμα και αν

αυτή η οντότητα διαθέτει πλούτο, δύναμη, διάνοια κατά πολὺ ανώτερα από εκείνα των ατόμων, η απώλεια που υφίστανται αυτά τα τελευταία δεν είναι λιγότερο πραγματική. Όσο και αν θεωρηθεί αναγκαία, η υποταγή δεν παύει να είναι υποταγή (σελ. 305). Ο θρίαμβος του όλου πάνω στα μέρη, δύσο μεγαλειώδης και αν είναι, έχει ένα τίμημα που δεν αντισταθμίζεται γι' αυτά: «Τα μέρη είναι η αλήθεια του όλου στον ίδιο βαθμό που το όλον είναι η αλήθεια των μερών» (σελ. 300).

Αυτή η συζήτηση που είχε ήδη ξεκινήσει στον πρώτο τόμο της *Μεθόδου*, έχει προφανείς συνέπειες σ' ό,τι αφορά την κατανόηση των σχέσεων ανάμεσα σε άτομο και κοινωνία, κοινωνία και κράτος. Μολονότι αυτό το ζήτημα θα αναλυθεί πιο συγκεκριμένα σ' ένα μελλοντικό τόμο (*H Ανθρωπότητα της ανθρωπότητας*), ωστόσο κατέχει ήδη μια κεντρική θέση στη Ζωή της ζωῆς. Πράγματι, το πολιτικό ζητούμενο είναι κεφαλαιώδες. Ανάλογα με το αν δεχόμαστε ή αρνούμαστε για την Κοινωνία, το Κράτος, το Έθνος, την αξία «άτομο - ζωντανό υποκείμενο», δεχόμαστε ή αρνούμαστε τη νομιμότητα στον ολοκληρωτισμό. Πράγματι, ας υποθέσουμε ότι η Κοινωνία είναι σε σχέση με τα άτομα ό,τι είναι ο οργανισμός σε σχέση με τα κύτταρα, και πως το Κράτος είναι σε σχέση με την Κοινωνία αυτό που είναι ο εγκέφαλος σε σχέση με το σώμα. Θα πρέπει τότε να παραδεχτούμε πως η αλήθεια της Κοινωνίας και του Κράτους υπερβαίνει εκείνη των ατόμων και δεν μπορεί να γίνει γνωστή από αυτά ούτε, κατά μείζονα λόγο, να αμφισβητηθεί: τα οστάρια του χεριού μου δεν μπορούν να γνωρίζουν τις νότες που το χέρι μου παίζει στο πιάνο ούτε τα νευρικά κύτταρα του εγκέφαλου μου μπορούν να αμφισβητήσουν τη σκέψη μου. Μπορούν μόνο να την διαταράξουν. Αυτή η διαταραχή έχει το όνομα «αρρώστεια» και απαιτεί την εξάλειψη της αιτίας που προκαλεί την αταξία. Με λίγα λόγια, αν η κοινωνία είναι ένας υπερ-οργανισμός τα κύτταρα του οποίου αποτελούν τα άτομα, τότε η καταστολή, η ειδίκευση, η υποταγή των ατόμων είναι απαραίτητες σ' αυτή την ανώτερη οντότητα που ζει από αυτά και ταυτόχρονα τα κάνει να ζουν.

Ο Σαρτρ απέρριψε με ευκολία αυτή την υπόθεση του υπερ-οργανισμού τοποθετούμενος στο πεδίο του *cogito*⁴: αν η Κοινωνία ή το Κράτος είναι οντότητες - υποκείμενα που διαλογίζονται εμένα, τότε εγώ δεν μπορώ να τις διαλογισθώ, όπως δεν μπορώ να διαλογισθώ τον Θεό. Δεν μπορώ να έχω μ' αυτές παρά μόνο μια μυστικιστική σχέση (όπως το επιβεβαιώνουν όλοι αυτοί που ασπάζονται την πολιτική με τον ίδιο τρόπο που άλλοι

4. Βλέπε την *Κριτική του διαλεκτικού λόγου*, σελ. 432, Gallimard, 1960.

ασπάζονται τη θρησκεία): για το αδιανόητο δεν μπορεί κανείς να πει τίποτα. Αλλά ο Μορέν, επειδή τοποθετείται κατ' αρχήν στο πεδίο της συλλογιστικής λογικής⁵, είναι υποχρεωμένος να πάρει στα σοβαρά την υπόθεση του υπεροργανισμού: «Γιατί, γράφει, δεν θα δίναμε τη συγκατάθεσή μας, αν όχι στη δουλεία, τουλάχιστον στον παιδισμό προς δόξαν αυτών των Όντων - Θεών /τα Κράτη/ των οποίων είμαστε ευτυχισμένοι να αποτελούμε ένα απειροελάχιστο κομμάτι; Δεν είναι αυτά περισσότερο και καλύτερο από τα άτομα; Δεν είναι ο έσχατος και ο πιο γελοίος εγωκεντρικός ισχυρισμός να πιστεύουμε πως είμαστε τα μοναδικά και αληθινά υποκείμενα του γίγνεσθαι; Δεν θα πρέπει να παραδώσουμε τη δάδα του Γίγνεσθαι - Υποκείμενο [στα Κράτη] όπως τα κύτταρα την παρέδωσαν κάποτε στα πολυκύτταρα άτομα;» (σελ. 300).

Αυτά τα ζητήματα, στον Μορέν, δεν είναι μόνο ρητορικά. Πράγματι, κάποιες στιγμές απαντάει καταφατικά αντιμετωπίζοντας τις κοινωνίες, τα κράτη, τα έθνη, τους πολιτισμούς, ακόμα και τις ιδεολογίες, σαν ζωντανά άτομα - υποκείμενα (σελ. 84-85, 262, 401, 420). «Είμαι μια απειροελάχιστη στιγμή, γράφει συγκεκριμένα, στη ζωή ενός κοινωνικού όντος - υποκείμενου που ζει από τη ζωή και τον θάνατο των ομογενών μου όπως και από τον δικό μου». «Η οντότητα Κράτος - Έθνος είναι ένα ζωντανό ον, ένα άτομο - υποκείμενο» (σελ. 249). Τελικά όμως ο Μορέν συνέρχεται. Ξαναβρίσκοντας το πεδίο του *cogito*, ανακαλύπτει ξανά ότι, προφανώς, μονάχα το άτομο αποτελεί συνείδηση, ικανή για προβληματισμό, ελευθερία, έρωτα, τρυφεράδα, οίκτο, ενώ οι υποτιθέμενοι κοινωνικοί υπερ-οργανισμοί που *μοιάζουν* να μας σκέφτονται και να ζουν από εμάς δεν είναι παρά τα «ουράνια τέρατα, οι δεινόδοσαροι της κοινωνιστικής εποχής... Η αλήθεια της ανθρωποκοινωνικής ολότητας βρίσκεται μέσα στη (ή περνάει μέσα από την) επιμερισμένη ατομικότητα» (σελ. 300).

Άλλωστε, ακόμα και στα έντομα, οι κοινωνίες δεν έχουν ποτέ «την πλήρη ιδιότητα» των ατόμων - υποκειμένων (σελ. 240). Έχουν πάντα ένα χαρακτήρα ανολοκλήρωτο και ανοιχτό, «παραχωρώντας πολὺ περισσότερη ελευθερία στα άτομά τους από όση μπορούν να ανεχθούν οι οργανισμοί για τα κύτταρά τους» (σελ. 240, 241, 244). Και είναι αυτό το ανολοκλήρωτο που επιτρέπει την αυτονομία και

5. Ο διανοούμενισμός του έχει ιδιαίτερα δυσάρεστες συνέπειες όταν αναλύει το *cogito* σαν ενέργεια της σκέψης (σελ. 170, 179), ξεχνώντας πως πρόκειται ουσιαστικά για μια *εμπειρία* μεθοδικής αμφιβολίας: η συνείδηση ανακαλύπτει σ' αυτήν ότι μπορεί να θεσπιεί τα πάντα υπό αφισθήτηση, εκτός από τα δικά της εγχειρήματα τα οποία (συμπεριλαμβανομένου και του εγχειρήματος της αμφιβολίας) πιστοποιούν αναμφισβήτητα ότι «υπάρχω»: «*Dubito ergo sum*».

την πολλαπλότητα των ατόμων. «Μπορούμε θαυμάσια να συλλάβουμε μια οργανωτική πρόοδο που να βασίζεται στην υποχώρηση των ειδικεύσεων, της ιεραρχίας, της συγκεντροποίησης — και άρα της υποδούλωσης — χάρη στην πλήρη χρησιμοποίηση των στρατηγικών, επινοητικών, δημιουργικών ιδιοτήτων που στη δική μας κοινωνία, αναστέλλονται ακόμα μαζικά ή μένουν αχρησιμοποιητές. Αυτό θα μας επέτρεπε να αντιμετωπίσουμε διαφορετικά και όχι με όρους «ενίσχυσης ή μαρασμού» το πρόβλημα του κράτους, γιατί θα αντιμετώπιζε την περιπλοκότητα της σχέσης άτομο/Κοινωνία, και όχι την υποταγή του ενός στο άλλο» (σελ. 308 - 330).

Να λοιπόν που ξαναφτάσαμε στο κεντρικό θέμα του έργου, που ορίζει επίσης το ζητούμενο του αιώνα. Από τη μία πλευρά, η ζωντανή οργάνωση, περίπλοκη, που δεν υπάρχει παρά μόνο σ' ένα φόντο αταξίας, πολυυπράγμων, σπάταλη, γεμάτη ευρήματα, και που το κέντρο της βρίσκεται παντού και πουθενά (σελ. 326). Από την άλλη πλευρά, το «παρανοϊκό όνειρο του τεχνοκράτη», που προτίθεται να «διώξει την αταξία, τη σύγκρουση, τον ανταγωνισμό, το ρισκό», και ο αριός, μ' αυτό τον τρόπο, διώχνει την ίδια τη ζωή. Ήδη «η πληροφορική παρέχει σ' έναν κεντρικό κρατικό μηχανισμό τη δυνατότητα να ασκήσει πάνω στα άτομα ελέγχους πολὺ πιο μοριακούς και ακριβείς όπως εκείνοι του εγκεφάλου πάνω στα κύτταρα του οργανισμού» (σελ. 253).

Είναι αλήθεια πως η πληροφορική θα μπορούσε επίσης να προσφέρει στα άτομα δυνατότητες αυτο-οργάνωσης, αποκέντρωσης, επανάδρασης και ελέγχου από όπου θα αναδυόταν μια υπερσύνθετη κοινωνία, πολὺ πιο ελεύθερη από τη δική μας. Είναι απίθανο αυτό; Οπωσδήποτε. Άλλα γι' αυτό αξίζει να παλέψουμε. Η «μεγάλη αντιπαράθεση» του αιώνα μας δεν θα φέρει αντιμέτωπους την ανθρωπότητα με τους υπερ-εγκεφάλους των εξωγήινων φέρνει ήδη αντιμέτωπους τα άτομα με τους υπερ-εγκεφάλους των κρατών, «κυκλώπεια τέρατα, κατασταλτικά και αιματηρά που μας είναι το ίδιο ξένα όσο και οι εξωγήινοι».

Ο ΑΝΤΡΕ ΓΚΟΡΖ γεννήθηκε στη Βιέννη το 1924. Επηρεάστηκε από τη σκέψη του Ζαν Πωλ Σαρτρ και διετέλεσε διευθυντής του *Temps Modernes*. Κυρίαρχη θέση στο έργο του κατέχει η αναζήτηση ενός νέου εναλλακτικού μοντέλου παραγωγής πέρα από ταν οσσιαλκαπιταλισμό. Άλλα έργα του: «Εργατική στρατηγική και νεοκαπιταλισμός» (1964), «Μεταρρύθμιση ή επανάστασή» (1969), «Οικολογία και πολιτική» (1975), «Αντίο στο προλεταριάτο» (1980), κ.ά.

Φτάνουμε στο σημείο ακριβώς που ανάγγειλαν οι πρώτοι οδαματιστές της μετα-καπιταλιστικής εποχής όταν, πέρα από τη βιομηχανική τάξη που μόλις γεννιόταν, διέβλεπαν μια διαφορετική κοινωνία: μια κοινωνία όπου η αποτελεσματικότητα των μηχανών θα καταργούσε την εργασία, την κυριαρχία του κεφάλαιου και του εμπορεύματος για να αναδυθεί ο «ελεύθερος χούνος» σαν μέτρο του «πραγματικού πλούτου».

Η μικρο-ηλεκτρονική επανάσταση μας οδηγεί σ' αυτή την κατεύθυνση, αλλά εμείς εξακολουθούμε να αναμένουμε θλιβερά από το μέλλον να μας δώσει πίσω το παρελθόν, περιμένουμε να αναλάβει ο καπιταλισμός από την επιθανάτια αγωνία του, και η αυτοματοποίηση να προσφέρει περισσότερη εργασία από αυτήν που καταργεί. Η αριστερά βρίσκεται στα πρόθυρα του θανάτου από έλλειψη φαντασίας.